

Dél-Szlovákia az irodalomban

(Sztereotípiák és interetnikus összefüggések)

Južné Slovensko v literatúre

(Stereotypy a interetnické súvislosti)

Monographiae Comaromienses
24.

Szerkesztőbizottság

Horváth Kinga
H. Nagy Péter
Keserű József
Liszka József
Szarka Katalin
Tóth Sándor János
Vajda Barnabás

Redakčná rada:

Kinga Horváth
Péter H. Nagy
József Keserű
József Liszka
Katalin Szarka
Sándor János Tóth
Barnabás Vajda

Selye János Egyetem
Tanárképző Kar

Halász Iván

Dél-Szlovákia az irodalomban
(Sztereotípiák és interetnikus összefüggések)

Komárom
2018

A kiadvány a Kisebbségi Kultúrális Alap
támogatásával valósult meg
a projekt száma: 18-170-00735

© Doc. Dr. Halász Iván, PhD.
Selye János Egyetem

Szakmai lektorok:
Prof. PhD. Tibor Žilka, DrSc.
Prof. PhD. Peter Káša, CSc.

Fordítás:
Prof. Dr. Käfer István, PhD.
Jončev Zsolt, PhD.

Szerkesztő:
Dr. habil. PaedDr. Keserű József, PhD.

A borítón: A borítón a régi lévai állami tanítóképző épülete látható
(fotó: Halász Iván)

ISBN 978-80-8122-279-5

Tartalom

I. BEVEZETÉS	7
II. A SZLOVÁK IRODALMI FÖLDRAJZ DINAMIKÁJA	10
<i>A Szlovákia területéről alkotott elképzelések fejlődése</i>	
<i>a 19. és a 20. században</i>	10
<i>Földrajz és irodalom</i>	15
<i>A modern szlovák irodalom születése és Szlovákia egyes régióinak</i>	
<i>irodalmi adaptációja</i>	22
III. DÉL-SZLOVÁKIA ÉS A DÉLI SZÍNVLÉG A SZLOVÁK	
IRODALOMBAN	34
<i>Az Alföld és Felföld kezdeti értelmezése az 1945 előtti szlovák</i>	
<i>irodalomban</i>	35
<i>A 20. század hetvenes és nyolcvanas éveinek déli szerzői és Dél-Szlová-</i>	
<i>kia belterjesítésének folyamata a szlovák irodalomban</i>	38
<i>A déli színvilág természeti szimbólumai</i>	41
<i>A Dél lakói és története: Dél felfogása a szlovák irodalomban</i>	43
<i>A déli multiethnicitás</i>	48
<i>Balkáni bujaság és fűszeres ízesség</i>	50
<i>Az urbánus Dél és a rurális Észak?</i>	52
<i>Ballek viszonya a magyarokhoz</i>	56
<i>A déli színvilág Peter Andruška prózájában</i>	62
<i>Az 1989 utáni szlovák irodalom és Dél-Szlovákia</i>	65
IV. A MAGYAROK ÁBRÁZOLÁSA A SZLOVÁK IRODALOMBAN	
1918 UTÁN	78
V. POZSONY SZLOVÁK IRODALMI KÉPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ	
KÖZÖTT	92
VI. LÉVA A MAGYAR ÉS A SZLOVÁK IRODALOMBAN	
(FÉJA GÉZA, ANTON HYKISCH)	110
<i>Féja Géza és Léva</i>	111
<i>Anton Hykisch és Léva</i>	117
<i>Folytonosság és diszkontinuitás</i>	119
VII. GREDEL LAJOS ÉS NEW HONT	125
SZAKIRODALOM	274
RESUME	279

I. BEVEZETÉS

A magyar-szlovák interetnikus összefüggések és sztereotípiák kutatása az utóbbi évtizedekben népszerű társadalom- és irodalomtudományi téma a Duna mindkét oldalán. Ebben sokat segíthet a szépirodalom ismerete. A szépirodalomnak ugyanis nemcsak az etnikai sztereotípiák formálásában, hanem azok leküzdésében is fontos szerepe van. Előbb azonban meg kell ismerni hátterüket és fejlődési dinamikájukat.

Ez a célja a jelen publikációnak is. Az egész munka főleg a Dél-Szlovákiát és annak sajátos irodalmi színvilágát mutatja be, amihez szükséges egy bevezető jellegű fejezet a szlovákiai irodalomfejlődés tágabb földrajzi összefüggéseiről. A földrajzi összefüggések alapos feldolgozásához azonban egész monográfia kellene. Ez összetett és érzékeny téma. Mindig maradnak ugyanis olyan régiók, települések, szerzők vagy összefüggések, amelyeket nem sikerül megfelelően feldolgozni. Egyes résztemáknál emiatt leegyszerűsítések fordulhatnak elő.

A dél-szlovákiai színvilág irodalmi feldolgozása szorosan összefügg e régió pontos meghatározásával, másrészt azzal a folyamattal, hogyan tették belterjessé a szlovák szerzők. Ők ugyanis gyakran másként látják Szlovákia déli részét, mint a kisebbségi magyar írók. A szlovákok ugyanis az utóbbi évtizedekben érezhetően arra törekedtek, hogy egyfajta egzotikumként mutassák be a déli régiókat. Ebben némi távolságtartás is volt,¹ ami azonban fokozatosan háttérbe szorul. A két dél-szlovákiai nemzeti közösség interaktív kapcsolatát pedig most már nem ez a folyamat, hanem inkább a párbeszéd jellegű keveredés és egyfajta kreolizáció, illetve hibridizálás jellemzi.²

Az egyik meghatározó fejezet témája a magyarok ábrázolása az 1918 utáni szlovák irodalomban. Ez évtizedek során több metamorfózison ment keresztül, és befolyásolta a hagyományosan aszimmetrikus szlovák–magyar viszonyrendszert, a kisebbségben élő magyarok hátrányára. Némi egyszerűsítéssel elmondható, hogy a jelenlegi szlovák irodalom magyarképe kezd hasonlítani arra, ahogyan az 1918 előtti magyar irodalom látta a szlovákokat.

¹ ŽILKA, Tibor: *Vademecum poetiky*. UKF, Nitra, 2011. 128.

² GUZMICKÁ, Hana: *Hungariká v slovenskej literatúre*. Dizertačná práca. UKF FSS, Nitra, 2019. 47–48. és 50–56.

Külön foglalkozik e publikáció azzal, hogyan dolgozta fel a két világháború közötti szlovák irodalom Pozsony problematikáját, és hogyan alakult az eredetileg soknemzetiségű Pozsony (a szlovákul Prešporok) modern szlovák többségű fővárossá. Ez a kérdés is szorosan összefügg a szlovákiai magyarok és kultúrájuk helyzetével. Pozsony ugyanis földrajzilag Szlovákia délnyugati részén fekszik, amely közvetlenül érintkezik az ország magyar többségű régióival, és a magyarság mindig jelen volt a városban.

Sok tekintetben hasonlít Pozsonyhoz Kassa, amely eredetileg szintén többnemzetiségű város volt és a maga térségében ma is fontos gazdasági-kulturális központ. Kassa is közel van a magyar–szlovák határhoz. Gazdag múltjának köszönhetően kivételes helye van a magyar és a szlovák irodalomban egyaránt. Elég csak Márai Sándor, Stanislav Rakús és egy sor más szerző életművére gondolni. Olyan jelenségről van szó, amely mindenképpen nagyobb figyelmet érdemel, de egy ilyen terjedelmű munkából most kimaradt.

Az etnikai sztereotípiák ábrázolása mikroszinten is érdekes. Ez azért soha nem pótolható a fővárosi dimenzióval, mert annak mindig különleges helye van a politikában és a kultúrában egyaránt. A mikroszint ebben a kutatásban a dél-szlovákiai Léva, amely a több százéves magyar–szlovák etnikai határon fekszik. Ott ér véget a nagy dél-szlovákiai síkság és kezdődik a dombvidék, amely aztán átmegy a Selmeci-hegyekbe. A város egyaránt jelen van a magyar és a szlovák irodalomban, illetve nemzeti kultúrában. Ezzel függ össze a Léván született Grendel Lajos, szlovákiai magyar író egyes műveivel foglalkozó fejezet. Ő ugyanis az ezredfordulón új, elvileg fikatív és virtuális, de a valóságban nagyon is életképes régiót mutatott be – New Hontot és környékét. A New Hont-szimbólum nélkül ma már nem megragadhatók Dél-Szlovákia sajátosságai és színvilága.

Jelen publikáció két nyelven készült. Célja Szlovákia mind többségi (azaz szlovák), mind kisebbségi (azaz magyar) olvasóközönségének a megszólítása. A legtöbb esetben nemcsak a tartalom, hanem a magyar és a szlovák fejezetek konkrét szövege is azonos, azonban a terjedelem különbözhet. Ez részben a két nyelvi változatban előforduló idézetek számára is vonatkozik. Lényegi és eszmei különbségekről azonban nincs szó. Az egyes fejezetek között előfordulhatnak tartalmi átfedések és egyes alapvető

gondolatok néha ismétlődnek. Ez főleg a könyv szerkezeti sajátosságaival függ össze.

Végül a szerző köszönetet mond recenzenseinek, nevezetesen Tibor Žilka (Nyitra) és Peter Káša (Eperjes) egyetemi tanároknak azokért az értékes tanácsaikért, bírálatukért és megjegyzéseikért, amelyekkel hozzájárultak a munka hiányosságainak a kiküszöböléséhez. Köszönettel tartozik Käfer Istvánnak, aki egyik meghatározó tanára volt, most pedig sok hasznos tanáccsal látta el, és tevékenyen részt vett a munka magyar nyelvű változatának kialakításában. A fordításban közreműködött Jončev Zsolt és Herencsár Viktória is. Az egész projekt szakmai garatálója Karol Wlachovský volt. Meg kell említeni a régi és jelenlegi kollégákat is, akikhez szakmai és emberi kapcsolat fűzi a szerzőt. Ábrahám Barna, Rudolf Chmel, Eva Győriová, Tóth Sándor János és Patrik Šenkár. Ebbe a sorba tartozik Egedy Gergely is. Végül, de nem utolsó sorban köszönet illeti a családot, amelynek türelme és támogatása nélkül ez a munka nem jött volna létre.

II. A SZLOVÁK IRODALMI FÖLDRAJZ DINAMIKÁJA

A Szlovákia területéről alkotott elképzelések fejlődése a 19. és a 20. században

A Szlovák Köztársaság 1993. január 1-jén lett független állam és 2004. május 1-jén csatlakozott az Európai Unióhoz. Mai határai azonban már korábban megszülettek, nevezetesen 1918-ban, amikor az első Csehszlovák Köztársaság létrejött. A régi Magyar Királyságon belül a szlovák területek viszont nem rendelkeztek különálló közjogi autonómiával és a pontosan kijelölt földrajzi-jogi határokkal. Ez a modern nemzetépítés során különböző problémákat okozott.³ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy 1918 előtt nem születtek volna különböző elméletek és koncepciók Szlovákia fogalmáról és területi kiterjedéséről.

Ez a folyamat már a 18–19. század fordulóján kezdődött. Mi volt azelőtt? Milyen formában létezett a szlovák irodalom? Peter Zajac a következőképpen látta ezt:

A régi szlovák irodalom gyakran (ha egyáltalán) úgy létezett, mint enklávék megszakítás nélküli rendszere, miközben egyes enklávési többféle kapcsolatrendszert alkottak a régi magyarországi, ausztriai, közép-európai és európai irodalomban. Pedig éppen a középkori szlovák irodalom többszintű és enklávészerű létezése segítette túlélését, mert minden többszintű rendszer a veszély esetén különböző alrendszerekre bomolhat, amelyek megőrzik az esélyt arra, hogy nem semmisül meg teljesen. /Capra, F. Wendezeit, Wien 1985/. Az, hogy a szlovák irodalom megmaradt, mégpedig gyakran éppen ezekben a nem összefüggő enklávékban, a romantizmus idején azt tette lehetővé, hogy megszülessen a szlovák irodalom egységes és integrált rend-

3 Erről a problematikáról lásd STEINHÜBEL, Ján: *Od kedy môžeme hovoriť o Slovensku a Slovákoch*. In: *Mýty naše slovenské*. AEP, Bratislava, 2005. 24–29.

szere. Emiatt nem kell visszavetíteni a romantizmus idején kialakított modellt a középkori irodalomba. Éppen a több enklávéba történő bezártság segít megérteni ellenálló-képességét a kedvezőtlen külső hatásokkal szemben, és egyben a túlélés képességét. Azt gondolom, ebben jobban rejlik a középkori szlovák irodalom pátosza, mint értékek mesterséges létrehozásában ott, ahol ilyenek egyébként nincsenek is. Ugyanaz vonatkozik az önálló szlovák irodalom konstruálására, valamint elválasztására annak természetes magyarországi, közép-európai és európai összefüggéseitől.⁴

Peter Zajac jelezte, hogy a szlovák irodalom igazi születése a romantizmus időszakában ment végbe – tehát a 19. század második harmadában. Az első olyan próbálkozásokra viszont, amelyek legalább néprajzilag megkísérelték meghatározni a szlovák területet, már korábban sor került. Itt főleg a viszonylag közismert néprajzi-nemzetiségi térképről van szó, amelyet 1829-ben Csaplovics János, szlovák származású árvamegyei köznemes állított össze. Ez az akkor meglehetősen ismert Lipszky-féle térkép alapján készült, de már azoknak az adatoknak a felhasználásával, amelyeket Csaplovics gyűjtött.⁵ František Bokes szlovák történész a következőképpen jellemezte ezt a térképet a szlovák területi elképzelésekkel foglalkozó művében:

Csaplovics néprajzi térképe zöld színnel jelöli az összefüggő szlovák szálláshelyeket, amelyeket nyugaton és északon az államhatár jelöl, keleten pedig követi a Bártfa-Hanusfalva-Tőketerebes vonalat, miközben az úgynevezett szotákok (Zemplén ruszin–szlovák lakossága) a szlovák etnikai régió kívülre kerülnek. Szlovákia déli határát Tőketerebestől Kassa alatt vezetett vonallal jelölte meg, amely onnan – magába foglalva az alsó szepességi német nyelvszigetet – Rozsnyó alatt haladt át tovább Gömör vára felé. Tornaalját a szlovák etnikai

4 ZAJAC, Peter: *Región, ako problém lokálneho a globálneho*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. Liba, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne. Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988. 116–117.

5 BOKES, František: *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. Matica slovenská, Turčiansky Sv. Martin, 1945. 11.

*területen kívül hagyván tovább haladt Rimaszombat alatt Losonc–Szécsény–Balassagyarmat felé, onnan Léva, Verebély és Nyitra felé vette útját, aztán ívvel Vágsellyének és a Kisduna mentén haladt Pozsony felé.*⁶

A Csallóközt ez a térkép nem sorolta a szlovák etnikai régiók közé. Pavol Jozef Šafárik is megkísérelte a szlovák területek néprajzi kijelölését. A modern szlavisztika megalapítója főleg a nép nyelvére koncentrált, a városiakoké nem érdekelte. Keleten az egyik legfontosabb határkövet ő is Töketerebes körül látta, északon pedig az ő térképe is követte a lengyel–magyar határt. A nyugati határvonal nála a Kiszucától a Morva és a Dyje folyók összefolyásáig húzódott. Utána következett a leginkább képlékeny déli határ meghatározása, amely az előbb említett Morva és Dyje folyók torkolatától Dévényen, Pozsonyon, Szencen, Galántán, Diószegen, Érsekújváron át haladt egészen Dunaradványig, majd onnan észak felé Perbete, Baracska, Óbars, Újbars, Léva felé. A következő képzeletbeli határkő Kékkő volt, ahol délkelet felé fordult a vonal az Ipoly folyóhoz, aztán észak felé Szécsényhez, onnan Losoncon, Rimaszombaton, Gömörön és Pelsőcön át Rozsnyó és Kassa felé. Kassától délre, délkeletre haladt a vonal Sárospatak felé. Keleten a szlovák és ruszin lakosság szállásterületei közötti határ volt a végső vonal.⁷

Természetesen a születőben lévő szlovák nemzeti politika is igyekezett körülírni azt a területet, amit szlováknak érzett. Először Csaplovics elképzeléseiből indultak ki. Sokat foglalkoztak ezzel a kérdéssel azokban a tervezetekben is, amelyek 1848/1849-ben az osztrák kormány számára készültek. Akkor született meg az önálló szlovák koronataromány vagy vajdaság, illetve distrikt terve. Ezekhez a tervekhez már mindenképpen tisztázni kellett a lehetséges határok kérdését.⁸

A legismertebb terület meghatározási próbálkozásra 1861-ben került sor, amikor Turócszentmártonban összeült a híres memorandum-gyűlés, amely célja egy jogilag autonóm Felső-magyarországi Szlovák Kerület létreho-

⁶ Uo. 11–12.

⁷ Uo. 14.

⁸ Erről a folyamatról lásd részletesebben: Uo. 16–32.

zása volt.⁹ Az egyik tervezet nyáron született még a memorandum-gyűlés idején, a másik – egyébként nagyon hasonló – az év decemberében látott napvilágot. Utóbbit aztán a Štefan Moyses beszercebányai római katolikus püspök vezette szlovák delegáció az uralkodó elé is terjesztette. A két dokumentum közötti különbség csak annyi volt, hogy a nyári verzió számolt Zemplénnel, de a téli verzió már nem, mert figyelembe vette a magyarországi ruszinok érdekeit is. A Felső-magyarországi Szlovák Kerületet nemcsak a szintiszta szlovák vármegyék alkották volna, hanem a vegyes régiók egyes részei is, amelyeket a konkrét nemzetiségi viszonyok alapján határoztak volna meg. Tisztán szlovák megyéknek számítottak a következők: Árva, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom. Vegyes vármegyéknek tekintették Abaújt, Barsot, Gömört, Hontot, Nógrádot, Nyitrát, Pozsonyt, Sáros, Szepes, Tornát és Zemplént. Komárom és Esztergom megye semmilyen formában nem szerepelt a tervezetben.¹⁰ A Kerületnek 16 járásból kellett volna állnia, patrónusai Konstantin (Cirill) és Metód szláv hittérítők lettek volna. Ezzel közvetve hangsúlyozni akarták a kontinuitást a nagymorva hagyománnyal.¹¹

Ezekben az években más koncepciók is születtek Szlovákia kiterjedéséről. Röviddel az említett memorandum-gyűlés után Dionýz Štúr földrajztudós fogalmazta meg geológiai-földrajzi koncepcióját. A szlovák nemzetébresztő testvére nyugaton, északon és keleten a Beszkidekkel jelölte ki Szlovákia területét, délen pedig a Dunával és a Tiszával. A részletesebb változatban ezt a területet Mátra segítségével Tátra alatti és Tisza feletti részre osztotta.¹²

Nemzetiségi, földrajzi, nemzetgazdasági és – saját bevallása szerint – történelmi aspektusokat vett figyelembe a szlovák nemzeti terület körülírásánál Jozef Hložanský-Balej, aki ezt Fehér-Magyarországnak (Biele Uhor-

9 1861-ben több lehetséges területi elnevezés merült fel. Az előbb említetten kívül a következőket javasolták egyes szerzők: Felső-magyarországi Szlovák Distrikt (Štefan Marko Daxner), a Felső-magyarországi Szlovák Vármegyék Distriktje (Michal Mudroň), Szlovák Felső Vidékek (Martin Szentiványi), Szlovák Kerület (Dionýz Štúr) vagy Fehér-Magyarország (Jozef Hložanský-Balej). Lásd Uo. 34–37. és 46–47.

10 Uo. 37. és 41.

11 Uo. 42.

12 Uo. 46.

sko) nevezte. Ez a terv is az 1860/1870-es években formálódott. Fővárosa és központja Nyitra lett volna. A Hložanský-féle Szlovákia a Morva folyótól egészen a Tiszáig, illetve a Dunától a Kárpátokig terült volna el. A Mátra hegység is ide tartozott volna. Az akkori körülmények között maximalistának is tűnő koncepció már számolt Pozsonnyal, illetve az Eger, a Komárom és a Vác környéki szlovák szigetekkel. Ezek egyébként a korábbi szlovák tervezetekben reálisan nem szerepeltek.¹³

Szlovákia az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és az első Csehszlovák Köztársaság létrejötte után kapta most is létező határait. Erre a valóságban 1919-ben, jogilag 1920-ban került sor. A két világháború közötti Csehszlovákia azonban egységes állam volt, ahol elméletileg csak a ruszin többségű Kárpátaljának volt nemzetközi szerződéseken is garantált autonómiája. A Szlovák Tartomány a többi három ilyen egységgel (Csehország, Morvaország-Szilézia) csak közigazgatási-önkormányzati egység volt, de már léteztek jogilag szabályozott konkrét határai. Ezek a határok meglehetősen gyorsan beépültek a természetes szlovák köztudatba, függetlenül az akkori etnikai viszonyoktól és arányoktól.¹⁴ Ez a folyamat többé-kevésbé a korábbi területi elképzelésektől függetlenül ment végbe, amelyek a legtöbb esetben politikailag mégiscsak szerényebbek és etnikailag realiztikusabbak voltak, mint a később elért területi eredmények.

Mindez természetesen megváltoztatta a szlovákok gondolkodását Szlovákiáról és annak régióiról. Az új földrajzi fogalmak és egységek fokozatosan állandósultak, nemcsak a politikai közbeszédben, hanem a jogban, a közigazgatásban és az összes többi hasonló szférában is. Az irodalomban is átalakult Szlovákia fogalma, egyidejűleg elkezdődött Dél-Szlovákia sajátos regionális fogalmának kialakulása is. Ez a régió saját specifikumokkal, problémákkal rendelkezett, és mint ilyen különleges egység szintén joggal tartott igényt a maga helyére a szlovák irodalomban. Kialakulása természetesen folyamat volt, amely több tekintetben hasonlított arra, ahogyan a régi Magyarországon kialakult Szlovákia fogalma. Dél-Szlovákia ugyanis, ugyanúgy, mint korábban a Felvidék vagy a Felföld, soha nem alkotott ön-

¹³ Uo. 49–50. és 52.

¹⁴ MANNÓVÁ, Elena: *Dél-Szlovákia mint elképzelt terület*. In: Államhatár és identitás Komárom/Komárno. Ed. Vajda Barnabás. SJE TK – UJS PF, Komárno, 2011. 14.

álló és különleges közjogi egységet, amelynek pontos határai, igazgatási központja és önálló politikai-kulturális arculata lett volna.

A most Dél-Szlovákiának nevezett földrajzi egység kialakulása egyértelműen az 1918-as államjogi változások következménye. Ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lennének sajátos vonásai. Elena Mannová szlovák történész erről azt írta, hogy a régi Magyarország felbomlása és Csehszlovákia megszületése után Szlovákia déli részén egy virtuális és szimbolikus régió alakult ki. Korábbi hét megye területének érintkezésével jött létre és semmilyen előképe nem létezett, sem egyházi igazgatási, sem más értelemben. Nincs is igazi adminisztratív, gazdasági, szellemi vagy kulturális központja.¹⁵ Ezen kívül ez a terület eltérő szerepet játszik az egyes nemzeti narratívákban. Cseh és szlovák oldalon eleinte félelmekkel kapcsolódott össze a magyar irredentizmussal szemben, és részben az ellenséges vagy legalábbis nem eléggé lojális nemzeti kisebbség szimbólumának szerepét töltötte be. Magyar oldalon pedig idővel felvette a nemzetileg védekező régió jellegzetességeit.¹⁶ Viszonylag nehezen született meg a megjelölésére szolgáló fogalom is. Mannová főleg a régió határmenti, konfliktusos és multietnikus jellegét emelte ki. Szerinte a belső tagolás segítségével úgy is lehetne jellemezni, mint korábban sosem volt, többé-kevésbé kitalált (ezért nem túl természetes) és a két nacionalizmus által elképzelt területet, amely a közel százéves fennállása alatt fokozatosan valósággá kezdett válni, azaz olyan régióvá, amelynek saját problémái és jellemzői vannak.¹⁷

Földrajz és irodalom

A 19. században nemcsak a földrajz-, illetve néprajztudósok és szlovák politikusok próbálták meghatározni Szlovákia fogalmát, hanem irodalmárok is. A korabeli szlovák romantikus és realista írók jelentős része gyakorló politikus is volt, tehát nagyon sok személyi átfedés létezett a két kategória között. Az írók esetében inkább Szlovákia területének szimbolikus és szel-

15 Uo. 9.

16 Uo. 12.

17 Uo. 15–16.

lemi meghatározásáról volt szó, mint a határok pontos jogi kijelöléséről. Ezek révén pedig kialakult a sajátos szlovák kulturális kód és irodalmi hagyomány. Az irodalomnak más nemzetek esetében is pótolhatatlan szerepe van nemzetinek tekintett terület meghatározásában, illetve az egyes régiók szellemi és szimbolikus megragadásában.

Egy területi entitás irodalmi megragadása és meghatározása természetesen mindig képlékenyebb és emiatt problematikusabb, mint a jogi kijelölés. Az irodalmi meghatározásnak azonban van egy óriási előnye: sokkal több teret biztosít a fantáziának és az improvizálásnak. Egy terület irodalmi megragadása, elsajátítása, belterjessé tétele sokszor megelőzi az államjogi változásokat, tehát soha nem szabad lebecsülni. Más esetekben viszont egy-egy jogi-igazgatási térség irodalmi megtöltése, „nacionalizálása” csak később, az államjogi változások után következik be. A szlovák esetben mindkét folyamattal lehet találkozni, attól függően, hogy melyik ország-részről van szó.

1918 előtt a szlovák irodalom inkább csak tervezte és úgymond saját „belső használatra” határozta meg Szlovákia és a szlovák irodalmi térség fogalmát. Mindkét fogalom jelentősen különbözött a jogilag később kijelölt területtől. Eredetileg ebbe a fogalomba még beletartozott például a soknemzetiségű, de ugyanakkor gyorsan elmagyarosodó Budapest is, mint az ország dinamikusan fejlődő fővárosa. Ide tartozott a szlovákok által viszonylag sűrűn lakott dél-magyarországi Alföld is. Ugyanakkor a szlovák irodalom és az irodalmi térség kapcsán csak ritkán emlegettek olyan – jelenleg Szlovákiához tartozó – városokat, mint Komárom vagy Dunaszerdahely. Többé-kevésbé hiányoztak még ebből a fogalomból egyes keleti területek is, főleg ha ott a ruszin–ukrán lakosság volt többségben.

Az 1918 után létrejött Szlovákia területileg bizonyos vonatkozásban szűkebb, más relációban viszont tágabb volt annál, ahogyan a szlovák értelmiségiek korábban gondolták. A meghatározó tendencia a szlováknak tekintett tér kiterjesztése volt, a közjogi meghatározás pedig lehetővé tette a fontos fogalmak hosszú távú stabilizálását és elterjedését. Ezzel egyidejűleg lehetővé vált olyan régiók belterjesítése is, amelyek korábban a szlovák kultúra számára ismeretlenek vagy irrelevánsak voltak. Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy amíg a Szlovákia területi megragadása és belterje-

sítése 1918 előtt többé-kevésbé spontán, irodalmon kívüli szempontoktól mentes, némileg extenzív és szervezetlen folyamat volt, az államfordulat után mindez megváltozott és jóval tudatosabb, szervezettebb, átgondoltabb formát öltött.

A folyamat természetesen hatott az akkori szlovák irodalom területi-kulturális színvágainak sokszínűségére. Utóbbi sok tekintetben összefüggött a modern szlovák kultúra 19. századi regionális alapjaival.¹⁸ Ezekről Peter Liba következőket írta:

Amíg a népi (folklorisztikus) irodalom elsősorban falvakhoz kötődik, a népszerű, félig népi irodalom már kétlaki; azaz már az úgynevezett kulturális központként szolgáló nagyobb és kisebb városokhoz is kötődik. Ezek differenciált kulturális és irodalmi folyamatokat jelentenek, amelyek területileg már kevésbé korlátozottak. A regionális irodalom pedig mindenekelőtt a kulturális tér területileg és etnikailag tudatos kijelölésére, kiszakadására irányul.¹⁹

Utóbbi aztán nemzeti szinten folytatódik. A nemzeti irodalom igazából csak ezután válik a többi nemzeti irodalom teljes értékű partnerévé. Kérdéses, mikor alakult át a regionális irodalom nemzetivé. Az 1918 előtti Magyarországon országos szempontból egy ideig az egész szlovák irodalmat regionális irodalomnak lehetett tekinteni. Igaz, voltak bizonyos elemei, amelyek túlmutattak a magyarországi kereteken – mindenekelőtt csehszlovák és szláv vonatkozásai, ambíciói. Továbbá teljesen más nyelven íródott, mint a többségi (magyar) irodalom, ami objektív módon komolyan megkérdőjelezte regionális jellegét. Az akkori szlovák szerzők természetesen ambiciózusan nem regionális, hanem nemzeti irodalmat akartak művelni. A csehszlovák kultúrtörténet egy része számára viszont még a két világháború közötti szlovák irodalom is regionálisnak számított. Sőt, Albert Pražák neves cseh irodalomtudós még 1950-ben is azt állította akkor kiadott szlo-

18 Ezzel részletesebben foglalkozott LIBA, Peter: *Región – kultúra – literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. Liba, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988. 119–134.

19 Uo. 122.

vák irodalomtörténetében, hogy a szlovák irodalom alapvetően táj- és peremvidék jellegű.²⁰

Emögött valószínűleg az állt, hogy az akkori szlovák irodalom gyakran tradicionalista, vidékies és nemzetvédő volt. Ezt természetesen az akkori államjogi és konkrét politikai helyzet határozta meg, az egész probléma azonban valamivel bonyolultabb. A regionális irodalom fontos ismertető jele ugyanis, hogy szinte soha nem mer eltérni a meghatározó hagyományoktól, és görcsösen ragaszkodik a megszokott modellekhez és tradíciókhoz.²¹ Néhány kivételtől eltekintve ez volt az 1918 előtti szlovák irodalom egyik legfőbb problémája. Az addig inkább regionális jellegű szlovák irodalom akkor kezdett igazán nemzetivé válni, amikor végül le merte küzdeni ezt a gátlást és komolyan megnyílt a külső hatások előtt. A nemzeti irodalomnak ugyanis képesnek kell lennie új színek, ízek és impulzusok integrálására, egyesekkel pedig meg kell tanulnia kísérletezni is. A szlovák irodalomban erre a fordulatra a két világháború közötti időszakban került sor. Nyilván nem véletlen az sem, hogy éppen akkor kezdődött az addig irodalmilag elhanyagolt peremjellegű vidékek fokozatos beemelése a szlovák irodalom fő sodrába.

Azzal, hogy a szlovák irodalom fokozatosan belterjessé tette az addig mellőzött térségeket, a megszokott színek és ízek új elemekkel egészültek ki. Ez olyan folyamat volt, amely más irodalmakban is előfordul, hiszen minden nemzeti irodalom többféle irodalmi-területi színvilágot tartalmaz, a nagyobb és ismertebb irodalmak esetében még látványosabban is. Az angol irodalomban például – a teljesség minimális igénye nélkül – meg lehet különböztetni északi-felföldi (többnyire skót), aztán nagyvárosi-londoni vagy délpárti üdülővezeti színvilágot, amelyek fontos szereplői éppen jómódú középosztálybeli turisták, továbbá megvan a nagy ipari központok vagy különböző színezetű gyarmati vidékek hangulata is.

A magyar irodalomban is többfajta regionális ízvilág és hangulat létezik, amelyekről az átlag szlovák olvasó viszonylag keveset tud. A szlovákok

20 Erre való hivatkozás megtalálható PETRÍK, Vladimír: *Región, regionálna a národná literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. Liba, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988. 137.

21 LIBA, Peter: i.m. 125.

hagyományos „magyar tájképét” még most is a síkvidéki perspektíva határozza meg, amely főleg Petőfi Sándor romantikus életművéből táplálkozik, hiszen ő abból indult ki, hogy az autentikus magyar irodalomhoz hozzátartozik a nagy alföldi síkság vagy a délibábos Hortobágy. Ugyanakkor a külföldiek sokszor hajlamosak megfeledkezni arról, hogy a magyar irodalomnak is van hegyvidéki-felföldi vonulata, amely főleg az erdélyi régiókhoz és a Székelyföldhöz kötődik, de felső-magyarországi, illetve felföldi vonatkozások is vannak. Utóbbi kulturális kódoknak több átfedése van a hasonló térségben „gazdálkodó” szlovák kulturális kóddal. Nem szabad megfeledkezni a magyar irodalom nagyvárosi, budapesti dimenziójáról sem, amelyet nagyon magas színvonalon képvisel például Kosztolányi Dezső. A lány szépségű dombos Dunántúlnak ugyanúgy saját helye van a képzeletbeli magyar irodalmi-földrajzi lexikonban, ahogyan a balatoni tájnak vagy sok más régióknak.

A felső-magyarországi, illetve felföldi kulturális kódot vagy színvilágot a magyar irodalomban olyan óriások képviselik, mint Jókai Mór, Madách Imre, Mikszáth Kálmán vagy Krúdy Gyula. Irodalmi munkásságuk nem szűkíthető csupán a felföldi témákra és ízvilágra, de fontos szerepe van életműjükben. Ez vonatkozik a prózáikban sűrűn előforduló szlovák alakokra is.²² Mikszáth, aki Madáchhoz hasonlóan etnikailag vegyes környezetből származott, egyébként teljesen sajátos helyet foglal el a magyar-szlovák irodalmi összefüggésrendszerben, amiről szlovák fordításainak magas száma is tanúskodik.²³ Művei tele vannak szlovák nevű és etnikai hátterű alakokkal, illetve szlovák nyelvi fordulatokkal. A *Szent Péter esernyője* című regényben, amely szlovák etnikai közegben játszódik, majdnem az összes szereplőnek szlovák vezetékneve van. És nemcsak népi alakokról van ott szó. Szlovákok a *Tót atyafiak* címében is szerepelnek. Az író ismer- te a régi Magyarország etnikai és szociális viszonyait, írásaiban a szlovák nyelv, illetve annak nyelvjárásai nem tekinthetők kizárólag népi nyelvnek.

22 A 19. századi magyar szépirodalom szlovákokkal kapcsolatos sztereotípiáit részletesen feldolgozta FÜLÖPÓVÁ, Marta: *Odvraťajuce obrazy. Vzájomná podoba Maďarov a Slovákov v slovenskej a maďarskej próze 19. storočia*. Univerzita Komenského, Bratislava, 2014. 118–172.

23 A szlovák vonatkozású műveinek modernizált újrafordítását most Karol Wlachovský végzi, a fordítások története azonban egészen a 19. századig nyúlik vissza.

Használata előfordul az északi vármegyék polgárainak és kisnemeseinek körében is.²⁴

Krúdy Gyula, aki a podolini algimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, bevezette a magyar irodalomba a Tátra alatti, illetve felső-szepességi régiót. *Podolini kísértet* című regénye 1906-ban jelent meg. Jókai Mór egyik kulcsfontosságú regénye, a *Fekete gyémántok* is felföldi-hegyvidéki környezetben játszódik. Kevésbé ismert, de fontos, hogy Jókai Mór Trencsénteplic fürdőhely díszpolgára is volt. Egyébként az ő regényeiben is előfordulnak szlovák alakok, például a Budapesten játszódó *A gazdag szegényekben* is. Ez nem meglepő, hiszen a 19. század utolsó harmadában a dinamikusan fejlődő Budapesten több tízezer szlovák is élt. Az említett regénynek viszonylag humoros ugyan a története, de mégis realista műnek tekinthető.

Mindenképpen ki kell viszont emelni, hogy az 1918 előtti magyar irodalom felföldi tája és annak motívumai egyáltalán nem azonosak a jelenlegi Dél-Szlovákiával, bár egyes alrégiókban azért felfedezhetőek bizonyos átfedések. Leginkább Gömörrel, Hontról vagy Nógrádról van szó. Komáromot, Galántát, Érsekújvárt vagy az egész Csallóközöt azonban a 19. századi magyar irodalom nem tekintette felföldi régióknak, ahogyan Dél-Szlovákiának sem.

A sajátos táji íz- és színvilágot megtestesítő és különleges problémákra reflektáló dél-szlovákiai magyar irodalom önállósodása a hektikus 1920-as években kezdődött. Ebben a folyamatban eleinte fontos szerepet játszottak a régi „felföldi” kulturális központok: Pozsony, Kassa vagy Komárom. Sokszor itt éltek és alkottak azok a szerzők, akik korábban nem tudták, hogy 1918 után kisebbségi sorba kerülnek. 1919-ben és 1920-ban ide menekültek Magyarországról azok a baloldali és demokratikus szellemiségű

24 A 19. századi magyar szépirodalomban a szlovákok rendszerint az egységes magyar, illetve hungarus nemzet részeként szerepelnek. Azon belül ugyan sajátos tájegységet, illetve színvilágot képviselnek, de a kulturális és mentális különbözőségük nem olyan intenzitású, ami indokoltá tenné külön nemzetként való kezelésüket. A kivételt csak az úgynevezett pánszlávok alkottak, őket viszont a korabeli magyar írók sokszor nem tekintették az autentikus magyarországi szlovákság reprezentatív részének. Az is igaz viszont, hogy a szlovákok magyar ábrázolásában jelen van a sajátos magyar paternalizmus és a koloniális attitűd is. FÜLÖPÓVÁ, Marta: i.m. 119–121. és 170–172.

szerzők is, akiket otthon üldöztetés fenyegetett. Itt kezdett alkotni az a fiatal írónemzedék, amely az államhatár miatt már nem tudott spontánul és szervesen bekapcsolódni a budapesti magyar irodalmi életbe, ezért műveit egyre inkább összekapcsolta saját szűkebb pátriájával, illetve az új államjogi keretekkel.²⁵ Egy idő után a magyar irodalomnak e része saját életet kezdett élni és kiépítette infrastruktúráját (folyóiratok, kiadók, írótársaságok), illetve megtalálta saját témáit, nyelvi eszközeit, eljárásait és más önálló attribútumait. Ez egyaránt érvényes a két világháború közötti két évtizedre, az államszocializmus éveire és az 1989 utáni időszakra is.

Úttörő jellegű volt *A szlovenszói magyar írók antológiája*, amelyet Dallos István és Mártonvölgyi László szerkesztett 1936–1937-ben. A Nyitran kiadott antológia szerkesztői az akkori állapotokat térképezték fel és rögzítették, ezáltal pedig egy új jelenséget ragadtak meg.²⁶ Az antológia célja az volt, hogy komplex képet nyújtson a szlovákiai magyar szerzők írói munkásságáról és kialakítsa párbeszédüket a többi szláv irodalommal. Tájékoztatni akarták a szlovákiai magyar irodalmi életről magyarországi pályatársakat is, illetve elő akarták segíteni a belső magyar–magyar és a kultúráközi irodalmi párbeszédet.

A nehéz második világháborús és a háború utáni üldöztetés évei után a magyar irodalom az 1950-es években kezdett újból regenerálódni az elszünetedett megrázkódtatásokból, de csak a kommunista pártszervek szigorú felügyelete alatt fejlődhetett. Ez azonban nem csökkentette az 1949 és 1989 utáni irodalmi és szellemi termékek értékét.²⁷ Fontos szerepet játszott az *Irodalmi Szemle* című folyóirat és az 1969-ben létrehozott Madách Könyvkiadó is. A háború utáni években népes és erős írói nemzedék alakult ki: Cselényi László, Cúth János, Dobos László, Duba Gyula, Fábry Zoltán, Gál Sándor, Grendel Lajos, Koncsol László, Tözsér Árpád, Török Elemér, Vajkai Miklós és sokan mások.²⁸

25 *Irodalmi Lexikon*. Szerk. BENEDEK Marcell. Győző Andor kiadása. Budapest, 1927. 1114–1115.

26 Lásd az interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMORJA_szlovenszoi_magyar/?pg=0&layout=s

27 A szlovákiai magyar irodalom képviselőiről lásd FÓNOD Zoltán (Főszerk.): *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Madách-Posonium, Pozsony, 2004.

28 WLACHOVSKÝ, Karol: *Köztes szerepben*. Ister, Budapest 2001. 78–93.

A modern szlovák irodalom születése és Szlovákia egyes régióinak irodalmi adaptációja

A modern szlovák irodalom a 18. század végén és a 19. század folyamán jött létre. Természetesen támaszkodott a korábbi, főleg reneszánsz, barokk és felvilágosodás kori előzményekre, azok azonban nem voltak kizárólag szlovák jellegűek és nem alkottak egységes és homogén egységet. A legfontosabb mérföldkő logikusan az első irodalmi szlovák nyelv kodifikálása volt. Először a 18. század végén a Nagyszombat környéki nyugatszlovák nyelvjáráson alapuló nyelvet kodifikáltak. Az Anton Bernolák katolikus pap által megalkotott irodalmi nyelv hatása azonban korlátozott maradt, főleg a nyugat-szlovákiai területeken használták az ott élő katolikusok. Nagyobb sikere volt a 19. század negyvenes éveiben evangélikus Ľudovít Štúrnak és társainak, akik a középszlovák dialektust választották az irodalmi nyelv alapjául. Fokozatosan ez vált dominánssá a szlovákok körében.

A nyelvkérdéssel párhuzamosan felmerült a születőben lévő szlovák irodalom és az egész nemzeti mozgalom alapvető eszmei öndefiníciója is. Fokozatosan meghatározóvá vált az önálló szlovák nemzet gondolata. Hasonlóan fontos volt Cirill és Metód kultuszának meggyökeresedése a szlovák gondolkodásban. E hagyomány jelentőségét nehéz alábecsülni a szlovák nemzeti fejlődésben. Végül jelen volt még a szlovák identitás a magyarországi hungarus identitáson belül. A szlovák kulturális és politikai emancipációs folyamatot jelentősen lassította a szlovák közjogi autonómia hiánya, illetve az egyre inkább erősödő magyarosítás, amely súlyosan érintette a szlovák kulturális és társadalmi életet.

A szlovák irodalom a többi európai irodalomhoz hasonlóan több színvilággal rendelkező földrajzi-kulturális régiót foglal magában. A szlovák területek hegyvidéki jellege tulajdonképpen még jobban erősíti a regionális fragmentáltságot és mozaikszerűséget. A teljesség igénye nélkül a szlovák irodalomban a következő szín- és tájvilágok vannak: a többé-kevésbé északias felföldi-hegyvidéki, a nagyvárosias pozsonyi, a fejlett nyugat-szlovákiai (azon belül sajátos erdőháti), a viszonylag bezárkózó közép-szlovákiai, majd az erős színezetű keleti és legújabban a meleg-déli (valamint „magyaros”) színvilág. Ezen kívül számos kisebb regionális és tájjellegű

kolorit is létezik: a határon túli délföldi színvilág,²⁹ az emigráns irodalmi szegmens³⁰ és legújabbán az 1989 után hosszabb-rövidebb időre külföldre távozott „expatok” irodalma is.³¹

A modern regionális tanulmányok általában a régiók három szintjét különböztetik meg – a makro-, a mezo- és a mikroszintet. Ez sikeresen alkalmazható az irodalmi régiók vizsgálata során is. Nyugat-, Közép-, Kelet- és Dél-Szlovákia ebben a fogalomrendszerben a makroszintet jelenti. A Dél integrációja és irodalmi integráltsága jelen publikáció legfőbb témája. Viszonylag frekvenciát a középszintű irodalmi régiók kérdése is, amelyek többnyire a hajdanvolt vármegyékkel és a helyükön megmaradt nyelvjárási tájegységekkel azonosak. A mikroszint ebben a kontextusban az egyes települések és környékük. Utóbbi esetben természetesen hangsúlyos szerepe van a nagyobb integrációs erejű fontosabb városi központoknak, amelyeknek logikusan nagyobb a kulturális kisugárzása. Egy részének fontos szerepe volt a szlovák nemzeti fejlődés egyes szakaszaiban. Ilyen fontos központ a maga idejében Nagyszombat, Pozsony, Eperjes, Besztercebánya vagy Zólyom, a kisebb megyeszékhelyek közül pedig Liptószentmiklós, Trencsén vagy Turócszentmárton. A maguk fénykorában olyan kisebb városok is szerephez jutottak, mint Modor, Miava vagy Szakolca. Nem szabad elfelejteni azokat a nem szlovák városokat sem, ahol számos szlovák diák tanult. Az egyetemi Prágában működött például a *Detvan (Gyevai)* nevű szlovák diákegyesület, amelynek sok későbbi szlovák író is tagja volt. A 19. század egyes évtizedeiben Budapest is meghatározó szerepet játszott a szlovák kulturális és társadalmi életben.³²

A városok szerepéhez hasonlóan vizsgálhatók a közepes szintű régiók is. A hosszú 19. században sokáig mindenekelőtt Árva, Liptó, Turóc és Trencsén vármegye adott otthont a szlovák irodalmi életnek. Valószínűleg nincs más olyan szlovák régió, amely annyi irodalmárt adott volna a szlo-

29 ŠENKÁR, Patrik: *Dolnozemska literatúra (v teórii a praxi)*. UJS PF, Komárno, 2015.

30 Hišć, Jozef – MARČOK, Viliam – BÁTOROVÁ, Mária – PETRÍK, Vladimír: *Biele miesta v slovenskej literatúre*. SPN, Bratislava, 1991.

31 Például Zuska Kepplová (1982) vagy Ivana Dobrakovová (1982).

32 Itt főleg a 19. század második harmadáról van szó, amikor Pest-Budán, majd Budapesten élt Ján Kollár, Martin Hamuljak, Ján Palárik, Viliam Paulíny-Tóth, Ján Nepomuk Bobula, Daniel Bachát és sokan mások.

vák nemzetnek, mint Árva és Turóc. Nem véletlen, hogy a szlovák nemzeti temető Turócszentmártonban található, az egyik legfontosabb irodalmi múzeum pedig Alsókubinban. A romantikus korszak előtt főleg Nagyszombat és környéke, valamint a szintén nyugati és fejlett Vág-völgye játszott vezető kulturális szerepet. A Zólyom alatti szlovák régió is sok író adott a szlovák irodalomnak.

A szlovák régiók kulturális és irodalmi belterjessé tétele fokozatosan ment végbe és saját belső dinamikája volt, amely szorosan összefüggött az egész szlovák nemzeti fejlődéssel. Ebben a folyamatban fontos volt az egyes írók regionális beágyazottsága. Zdeněk Nejedlý, neves cseh baloldali értelmiségi és kommunista kultúrpolitikus, akit Vladimír Petrík szlovák irodalomtudós idézett egyik cikkében, azt állította, hogy

a realista bővérűség egyik feltétele mindig a konkrét tapasztalat. Az általában ahhoz a tájhoz kötődik, amely összefügg a szerző életével. Igaz, az alkotó művész átértelmezi ezt a tapasztalatot, új ismereteket, illetve egész személyiségét tesz bele...³³ a szlovák prózairók többsége, a realistáktól kezdve, a szülőföldjére helyezi a művei sujetjét, mégsem az a benyomásunk, hogy itt regionális jelleggel lenne dolgunk.³⁴

Némileg más volt az univerzalisztikusabb igényű klasszicizmus vagy a kísérletező jellegű romantizmus hozzáállása a szülőföld kérdéséhez, de a szerző származási helye akkor is fontos szerepet játszott az irodalmi alkotás folyamatában.

A szerző származási helye vagy tartós lakhelye önmagában még nem azonos regionális beágyazottságával. Léteztek olyak írók is, akik olyan régiók bárdjai lettek, amelyekhez származásuk alapján nem volt sok közük, és esetleg nem is éltek ott huzamosabb ideig. Ladislav Ballek például csak gyerekkorát töltötte Ipolyságon, mégis ő volt az, aki a szlovák irodalomban úgymond felvezette ezt a városkát a szellemi térképre. Stanislav Rakús

33 PETRÍK, Vladimír: *Región, regionálna a národná literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988. 140.

34 Uo. 140.

Szlovákia nyugati részén született, de írói munkásságának nagyobbik része inkább Kassához és Kelet-Szlovákiához köti, ahol most is él. Martin Kukučín az irodalmilag nagyon inspiráló Árvában nőtt fel, de élete nagyobbik részét Prágában, majd Horvátországban és Dél-Amerikában élte le. Ezek lenyomata jóval markánsabb műveiben. Daniel Bachát Gömörben született, de alkotói életének első részét először Liptó, majd több évtizeden keresztül Budapest határozta meg. Más szerzők esetében teljes az összhang életük helyszíne és a műveikben szereplő táj között. Ilyen a gömör-kishonti Samo Tomášik, az árvai Margita Figuli vagy Milo Urban. Zuzka Zguriška számára ilyen volt Miava környéke. Az irodalmi földrajzi vizsgálódásokat emiatt inkább a tematikus komponensekre célszerű felépíteni, nem annyira az egyes szerzők származási helyére, illetve az életrajzi adatokra.

Vannak olyan régiók is a szlovák irodalomban, amelyek irodalmi felfedezése és belterjesítése viszonylag homogén írói csoportokhoz és nemzedéktársakhoz kötődik. Ilyen a Szepesség, amely sok száz éven keresztül német–szász hatás alatt állt. A 19. században sem volt teljesen ismeretlen a szlovák írók számára, hiszen a lőcsei liceumba jöttek tanulni a Pozsonyból eltávolított Eudovít Štúr tanítványai. Lőcse azonban ezek után is döntően német város maradt, hasonlóan a 19. századi Pozsonyhoz. Emiatt a Szepesség elhelyezésében a szlovák irodalmi térképen nem a romantikus vagy a realista nemzedék játszott meghatározó szerepet, hanem az ottani papi szemináriumban, illetve teológiai főiskolán tanuló későbbi katolikus modernisták, akik néha a „szépség kalózáinak” is nevezték magukat.³⁵ Utóbbiak központja Szepesváralja volt.

Ha annak alapján tennénk kísérletet a 19. századi szlovák irodalmi élet születési, majd fejlődési térképének megrajzolására, hogy hol éltek és alkottak egyes írók, illetve melyik régióról írtak legszívesebben, akkor egyenetlen patkót kapnánk. Ez Szlovákia fejlett nyugati részétől (Nagyszombat, Szokolca, morva–szlovák határvidék stb.) húzódik a trencsényi tájon át északra (Árva, Liptó, Turóc), ahol majdnem száz éven át működött a szlovák irodalom legfőbb központja. Liptóból a szlovák irodalom fő ütőereje a hegyvidéki Közép-Szlovákián keresztül (Besztercebánya, Zólyom,

³⁵ Közéjük tartozott mindenekelőtt Janko, Mikuláš Šprinc, Paľo Ušák-Oliva. Lásd MIKULA, Valér et kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2005.

Körmöcbánya, Selmecbánya) délre húzódott a gömöri-kishonti és nógrádi tájakra.

Mindegyik említett régióhoz sok író kötődik. A tágan értelmezett nyugatról származott a bernoláki felvilágosult, majd klasszicista nemzedék több tagja – egyebek mellett Jozef Ignác Bajza, Juraj Fándly vagy Ján Hollý. De itt tevékenykedett a romantikus Jozef Miloslav Hurban, aztán később a 20. századi Zuzka Zguriška, Štefan Moravčík, Vincent Šikula és sokan mások. Az északnyugati régióból származott és a hatása alatt alkotott Ján Kalinčiak, Ján Botto, Michal Miloslav Hodža, később Pavol Országh-Hviezdoslav, Martin Kukučín, Ladislav Nádaši-Jégé, Janko Jesenský, még később Milo Urban, Margita Figuli és sokan mások. A közép-szlovákiai régióból érkezett Gustáv Zechenter-Laskomerský, Mikuláš Štefan Ferienčík, Andrej Trúchly-Sytniansky, Andrej Radlinský, Samuel Ormis, illetve néhány évtizeddel később Jozef Cíger Hronský vagy Anton Hykisch. Közép-Szlovákia déli része olyan irodalmi nagyságokat adott a szlovák irodalomnak, mint Samo Tomášik, Ľudovít Kubáni, Elena Maróthy-Šoltéssová, Terézia Vansová vagy Božena Slančíková-Timrava.

Természetesen az összefüggő szlovák területeken kívüli szigeteket is figyelembe kell venni. Ilyen volt a 19. századi Budapest, a nagy magyar Alföld és a Viharsarok. Pest-Budán, illetve Budapesten alkotott Ján Kollár, majd Ján Palárik és Daniel Bachát. A dél-magyarországi alföldi szlovák városokból érkeztek a Szeberíny család tagjai, a Podhradszkyak, illetve ott alkotott ifj. Ján Čajak is. Jozef Gregor Tajovský is több éven át Nagylakon dolgozott. A Štúr-nemzedék legtöbb tagja a pozsonyi evangélikus líceumban tanult. Martin Kukučín és Jozef Gregor Tajovský Prágában járt egyetemre, illetve kereskedelmi akadémiára. Ján Kalinčiak előbb Modorban, majd a sziléziai Teschenben tanított. Ezek a tanulmányi és munkavállalási tartózkodások többnyire ideiglenesek és rövidek voltak, de sokszor mély benyomást tettek az egyes írókra.

A szlovák kelet, amely valahol a Szepességnél kezdődött, a hosszú 19. században még nem számított a szlovák irodalom integráns részének. A kivétel leginkább Eperjes. Több szlovák író és költő ugyanis a sárosi Eperjesen tanult az ottani híres evangélikus kollégiumban. Nem kisebb alkotókról volt szó, mint Pavol Országh Hviezdoslav, Koloman Banšell vagy Janko

Jesenský. Radoslav Passia szlovák irodalomtudós a következő módon foglalta össze Kelet-Szlovákia helyét az akkori szlovák irodalomban:

Ezen kívül állandósult a szlovák nemzeti mozgalom szemiotikai-földrajzi „rendje”. Magva és meghatározó hangja Turócszentmártonban és az akkori Magyarország ahhoz közeli északnyugati vármegyéiben székelt. Ereje azonban nagyon gyenge volt Kelet-Szlovákiában, hiszen a 19. században csupán a lőcsei, a késmárki és az eperjesi evangélikus liceumokban lehetett hallani. Ezen túl ennek a régióknak korlátozott volt a részvétele a szlovák politikai nemzet születési folyamatában. Az akkori Szepes, Sáros, Zemplén vagy Ung vármegyéből származó keletiszlovák elit együttműködése a mártoni központtal szaggatott, töredékes és összességében gyenge volt.³⁶

Passia szerint igazából csak Jonáš Záborský néhány novellája, valamint *Vlastný životopis* című önéletrajza, részben a Jozef Miloslav Hurban, valamint az Albert Škarvan jóval későbbi visszaemlékezései, illetve Janko Jesenský eperjesi tematikájú *Karol Ketzer* című novellája érintette valamilyen formában a keletiszlovák tájat.³⁷ Az említett szerzők többsége nem élt hosszabb ideig keleten és egyikük sem származott onnan.

A kivétel leginkább a turóci születésű Jonáš Záborský (1812–1876), aki katolikus papként és egy ideig a kassai katolikus jogakadémia tanáraként működött. Tartós keleti tartózkodása mély nyomot hagyott meghatározó szépirodalmi műveiben, amelyek egyébként több önéletrajzi elemet is tartalmaznak. Ez különösen igaz a *Panslavistický farár (Pánszláv pap)* (1871) és a *Dva dni v Chujave (Két nap Chujavában)* (1873) című novelláira. Bár a szerző kitalált hely- és személyneveket használt, igazából majdnem mindegyik kortársa rájöhett arra, hogy miről és kiről is írt.³⁸ Ugyanakkor Záborský nem exponálta ezekben a novellákban a keletiszlovák (sárosi) régió nyelvi, mentális és politikai sajátosságait. Egyes keleti elemek leginkább

36 PASSIA, Radoslav: *Na hranici (Slovenská literatúra a východoslovenský hraničný areál)*. Vyd. Modrý Peter, Levoča, 2014. 90.

37 Uo. 91.

38 MRÁZ, Andrej: *Prozaické dielo Jonáša Záborského*. In: Záborský, Jonáš: *Dva dni v Chujave*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1963. 10–17.

az 1831. évi zempléni kolerajárvány idején történt borzalmakat feldolgozó *Hlovík medzi vzbúreným ľudom (Hlovík a fellázadt nép között)* című novellában (1870) lehet megtalálni.³⁹

A keleti térségben olyan irodalom is született, amely szlovákként határozta meg önmagát, de nem a kodifikált szlovák irodalmi nyelven készült. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt Andrej Čorba verses krónikája, amelynek témája az 1831. évi keletiszlovák parasztfelkelés. Ebben a krónikában túlsúlyban vannak a sárosi és zempléni nyelvjárások, de előfordulnak benne középszlovák és cseh nyelvi elemek is.⁴⁰ Hasonló Ján Andráščík 1844-ben készült *Šenk pálenčeni (Pálinka-söntés)* című tragikomikus antialkoholista színdarabja is. 1846-ban maga Michal Miloslav Hodža, az új irodalmi nyelv egyik kodifikálója fordította a most is használt irodalmi nyelvre.⁴¹ Imrich Sedlák és Radoslav Passia éppen ezekben a művekben látja a 19. századi szlovák irodalomfejlődés második vonalát,⁴² amely azonban nem volt megfelelően koordinált és egyáltalán nem volt összhangban az északnyugati vármegyék szlovák irodalmi életével, amely a szlovák nemzeti és kulturális fejlődés szempontjából mégiscsak fősodornak számított.⁴³

A magyar kormányzat és a magyarbarát (azaz maďarón) helyi értelmiségi körök támogatásával a 19. és 20. század fordulóján a keleti sajtóosságok alapján sor került egy önálló alternatív keletiszlovák nemzeti identitás kialakítására. E „szlovják” identitás alapjául a sárosi dialektus szolgált. Zászlóshajója a *Naša zástava*, azaz *Zászlónk* nevű újság volt, amelynek fő szerzője és szerzője Viktor Dvorčák/Dvortsák volt.⁴⁴ Ez a kísérlet egészen

39 Uo. 177–190. Ilyen elemek közé tartozik a „mätežníci,” „parobok” vagy a „popi” kifejezések, továbbá „Pa, le pa! ... tady si on eščík žije” gyilkos felkiáltás. Záborský egyébként a novelláit azon az irodalmi szlovák nyelven írta, amellyel nem volt teljesen kibékülve.

40 SEDLÁK, Imrich: *Andrej Čorba a jeho veršovaná kronika o východoslovenskom povstani z roku 1831*. In: *Nové obzory 12. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska*. Zost.: Sedlák, Imrich. Múzeum Slovenskej republiky rád. Prešov, 1970. 376.

41 PASSIA, Radoslav: I. m. 36–37.

42 Itt azonban meg kell említeni, hogy Imrich Sedlák a „szlovák Kelethez” való hozzáállása jóval „szlovákközpontúbb”, mint Passia megközelítése, aki nyitottabban áll hozzá a témához és jobban kihangsúlyozza azt, hogy az irodalmi fejlődésnek több alternatívája is volt.

43 Lásd PASSIA, Radoslav: I. m. 37. és SEDLÁK, Imrich: I. m. (1970) 376.

44 ÁBRAHÁM Barna: *Szlovákok és szlovjácok: a nemzet határai*. LIMES, 1999. 1. szám

a régi Magyarország összeomlásáig létezett, de az új Csehszlovákiában már nem volt sok esélye, mert az új hatalom nem akarta erősíteni a keleti szlovák nyelvjárásokon alapuló nyelvi próbálkozásokat, amelyek mögött többé-kevésbé jogosan a magyarbarát körök mesterkedését sejtették. A későbbi időszakból meg kell említeni Ondrej R. Halaga által alapított *Svojina* egyesületet, de a meghatározó tendenciákat már az sem fordította meg.⁴⁵

A szlovák irodalomnak csak a két világháború között lett szilárd helye a kelet-szlovákiai régióban, sőt akkor már egyfajta programszerűség is felfedezhető a térség irodalmi integrálásában és belterjesítésében. Ezt bizonyítják Jolana Cirbusová (1884–1940) és Anton Prídavok (1904–1945) művei. Anton Prídavok emblematikus regényének már a címe is beszédes – *Svitanie na východe (Virradat keleten)*, amely meg is jelent egy, Kelet-Szlovákiának a szlovák irodalmon belüli helyével foglalkozó irodalomtudományi publikáció címében.⁴⁶ Az Eperjesen játszódó regény a Monarchia utolsó napjait és az impériumváltást próbálta ábrázolni. Passia a következőket írta róla:

Összességében sematikus kicsengése két párhuzamos forrásból táplálkozik: a korabeli politikai-ideológiai »önkolonizációs« megrendelést látványosan támogatta a keretjellegű szerelmi motívum.⁴⁷

Az „önkolonizációs megrendelés” kifejezés alatt itt valószínűleg Kelet-Szlovákia belterjesítési igényét jelenti. Az ehhez hasonló projekteket akkoriban valóban komolyan támogatta a Szlovák Liga nevű szervezet, amely különböző oktatási és kulturális juttatások révén Dél-Szlovákiát is igyekezett elszlovákosítani.

Jolana Cirbusová *Cez zatvorenu hranicu (A lezárt határon át)* című regénye szintén a társadalmilag elkötelezett művek kategóriájába tartozik. A regény egy köznemes földbirtokos család nemzetiségi fordulatát dolgozza fel, amely az etnikailag meglehetősen indifferens Kelet-Szlovákiában játszódik az 1918-as államfordulat utáni években. Érdekes, hogy az 1916-ban

45 PASSIA, Radoslav: I. m. 23.

46 Lásd SEDLÁK, Imrich: *Svitanie na východe*. MS, Martin, 2008.

47 PASSIA, Radoslav: I. m. 76–77.

Kisszebenben élő szerző első irodalmi próbálkozásait még magyarul írta.⁴⁸ A regény nemcsak a kelet-szlovákiai kontextus és motívumai miatt érdekes, hanem azért is, mert viszonylag részletesen ábrázolta a bonyolult magyar–szlovák összefüggéseket is.

Passia Cirbusová és Prídavok munkásságának jellemzésekor némi zavart is felfedezett. Ugyanis mindkét szerző Passia szerint

... az ideálisnak szánt, utópikus alakok kiválasztásával viszonylag látványos módon túllépte a valóság realista ábrázolásának keretét. A romantizáló szerelmi motívumok segítségével megpróbálták elfedni Csehszlovákia első éveinek nagyon felemás keleti politikai-társadalmi realitását és egyfajta visszaható projekciót hoztak létre, amelynek során az 1920-as évek végének, már meglehetősen kedvező társadalmi atmoszféráját kivetítették a komplikált 1918-1919-es esztendőkre is. A szereplők egyirányú pszichológiája, amely a magyarországi hazafiságtól a szlovák hazafiság felé haladt a kiválasztott térben és időben egyáltalán nem volt tipikus.⁴⁹

A második világháború után teljesen más volt a helyzet. Kelet-Szlovákia akkor már a szlovák irodalom, kulturális kód és kánon teljes értékű része volt. Ez nem jelenti azt, hogy teljesen eltűntek volna a kelet-szlovák színvilág sajátosságai. Ellenkezőleg, a keleti színvilág stabil helyet kapott a szlovák irodalomban és kezdte azt gazdagítani. Kassán az 1924-ben létrehozott Kelet-szlovák Színházat érdektelenség miatt már 1930-ban be kellett zárni, és csak 1937-ben állították vissza. A kassai Állami Színház csak a második világháború után vert gyökeret és a máig ott működik, mint a négy állami fenntartású szlovák színház egyike.⁵⁰

Szlovákia keleti térségeinek belterjesítése szempontjából fontos volt az eperjesi és a kassai egyetemi központ létrehozása. A 2009-ben kiadott szlovák irodalomtörténet például Karol Horák drámaíró, egyetemi oktatót már

48 Uo. 77. és 81–84.

49 Uo. 84.

50 SEDLÁK, Imrich et kol.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Literárne informačné centrum – Matica slovenská, Bratislava – Martin, 2009. 8., 165. és 636.

egyértelműen „kassai-eperjesi szerzőként” határozza meg.⁵¹ Ján Zámbo-
er esetében pedig annak zempléniségét emeli ki.⁵² A keleti színvilág az 1980-
as évektől nagyon termékeny és ez a tendencia ma is tart, főként Milka
Zimková, továbbá Václav Pankovčín, Peter Juščák és egy sor más szlovák,
ruszin vagy roma szerző munkáiban.

A két világháború közötti években még egy fontos „adoptálás” történt.
A szlovák irodalom fokozatosan belterjesítette az addig dominánsan német
nemzetiségű Pozsonyt. 1918 után egy ideig még inkább kulturálisan-men-
tálisan lassan elszlovákosodó multietnikus városról volt szó, mint igazi
szlovák kulturális metropolisról. A második világháború után a Bratislava
névre hallgató Pozsony már olyan nemzeti-kulturális központ volt, amely-
nek szlovák jellegét nem lehetett megkérdőjelezni.⁵³

Az utolsó nagy szlovák régió, amely a szlovák irodalom szerves részévé
vált, Dél-Szlovákia. Erre csak a 20. század utolsó harmadában került sor,
amikor fellépett három déli író – Ivan Habaj, Ladislav Ballek és Peter And-
ruška, akikről részletesebben a következő fejezetben lesz szó. A szlovák
Dél ábrázolása elválaszthatatlan a magyar–szlovák kapcsolatok újraértel-
mezésétől, melynek során részben felcserélődtek a magyarok és a szlová-
kok pozíciói, illetve új aszimmetrikus viszonyok alakultak ki.

Ebben a bevezető fejezetben vázolt irodalmi-földrajzi dinamika és foko-
zatosság nem jelenik meg az eddigi kézikönyvekben és irodalmi kalauzok-
ban, amelyek igyekeztek közelebb hozni a szlovák olvasókhöz az ország
egy-egy irodalmi régióit. Pavol Uhrin 1966-ban a pozsonyi Sport Kiadóban
publikálta *Literárny sprievodca po Slovensku (Szlovákia irodalmi kalauza)*
című könyvét.⁵⁴ Betűrendben közli az egyes irodalmilag fontosabb telepü-
léseket, Ábelfalvától Zsupcsányig. Az elsőben született Božena Slančíko-
vá-Timrava, továbbá Mikovínyi Sámuel és Petényi Salamon János, utóbbi-
ban hosszabb ideig élt Jonáš Záborský. Uhrík Komáromot sem hagyta ki

51 Uo. 640–641.

52 Uo. 399.

53 Ebben a folyamatban a szlovák írók különböző generációi játszották a meghatározó
szerepet. Az idősebb realisták közül meg kell említeni Janko Jesenský és Jozef Gregor
Tajovský írókat, a fiatalabbak közül Tido Jozef Gašpar vagy Ján Hrušovský játszottak
fontos szerepet.

54 UHRIN, Pavol: *Literárny sprievodca po Slovensku*. Šport – Vyd. SV ČSTV, Bratislava,
1966.

könyvéből. Jókai Mórt és Lehár Ferencet említette első helyen. Azt is megjegyezte, hogy a városban van eltemetve Ľudovít Šulek, az 1848/1849-es szlovák megmozdulások mártírja, illetve az egykor Komáromban tanuló szlovák értelmiségiek közül kiemelte Viliam Pauliny-Tóthot.⁵⁵ A könyvben konkrét településekről van szó, amelyekhez egyes szlovák (és időnként nemzetiségi) írók élete és alkotásai kötődnek. A nagyobb szócikkek három-négy oldalasak, a kicsik néha egy-két sorra szorítkoznak.

Adatgazdagabb és irodalmilag megalapozottabb az id. Jaroslav Rezník által szerkesztett *Po literárnych stopách na Slovensku (Az irodalom nyomában Szlovákiában)* című, két kiadást megélt kézikönyve.⁵⁶ Rezník a regionális tagolódást vette alapul:

*A könyv összeállítása során abból indultunk ki, hogy az irodalmi-honismereti kirándulásokat manapság többnyire a buszközlekedés segítségével szervezik. Pozsonytól a Vág-völgyében haladunk fölfelé, de közben kitérőket teszünk... Kelet-Szlovákiában Kassa felé fordulunk és Gömörön, Nógrádon, Honton, a Garam-völgyén és Barson keresztül térünk vissza Pozsonyba.*⁵⁷

Néha azonban a szerző eltért a térségi megközelítéstől és konkrét városokat mutatott be. Külön fejezetet kapott például Pozsony, Turócszentmárton és Trencsén. Turócszentmártonnak jutott a legerjedelmesebb, majdnem harmincoldalas fejezet. Több helyen a szerző szépirodalmi módon is igyekszik bemutatni az egyes írók életét és munkásságát. A könyv emiatt fiktív párbeszédet, leírásokat, és monológokat is tartalmaz. Másutt pedig konkrét részleteket lehet olvasni az egyes szerzők műveiből.

Domináns a földrajzi-regionális megközelítés. Rezník így építette fel könyve legdélebbi fejezetét is, amely a *Barson át Komáromig* címet viseli.⁵⁸ A túrát Andrej Kmeť szülőföldjén, Szénásfalun kezdte, majd onnan haladt Zsarnócán, Újbányán és Aranyosmaróton keresztül délre, egészen

55 Uo. 90–91.

56 REZNÍK, Jaroslav st.: *Po literárnych stopách na Slovensku*. Mladé letá, Bratislava, 1982.

57 Uo. 25.

58 Uo. 314–322.

Léváig. A közeli Óbarson működött egy ideig Ján Palárik, Léván Peter Jilemnický tanult és Alexander Matuška tanított. Léva után Érsekújvár következik, ahol több éven keresztül élt és alkotott Anton Bernolák. Az utazás Komáromban ért véget, amelynek azonban az útikalauz megírása idején még alig voltak szlovák vonatkozású irodalmi emlékhelyei. Rezník itt ezért Jókai Mórt említette, akinek sok művét szlovákra is lefordították. Érsekújvár esetében pedig Kassák Lajost, aki onnan származott ugyan, de élete nagyobbik részét Budapesten töltötte.

Ezek a publikációk szigorúan ragaszkodtak Szlovákia területéhez. Ezért mindkét útikalauzból kimaradt az alföldi, illetve a tengerentúli szlovák diaszpóra és az emigráció irodalma. Ez nem meglepő, hiszen mindkét mű a szocializmus idején íródott. A területi elv alkalmazása ugyanakkor azt is jelentette, hogy a szerzők nem hagytak ki azokat a dél-szlovákiai városokat, amelyeknek nincs sok szlovák irodalmi vonatkozása. Ilyen volt Komárom is.

Egyik könyv sem tért ki a szlovák irodalmi fejlődés földrajzi dinamikájára. Rezník viszont azzal, hogy Pozsonytól haladt a Vág-völgyén és az északi régiókon keresztül a távoli keletre, majd onnan vissza délre, legalább részben jelezte a szlovák irodalmi élet jellemző földrajzi tendenciáit. Ez azonban nem tűnik tudatos döntésnek, hiszen a könyv előszavából kiderül, hogy ebben inkább a gyakorlatias – utazásszervező – szempontok játszottak meghatározó szerepet. A szerző főleg az iskolai kirándulásokat szervező tanárok és az irodalom iránt érdeklődő turisták részére akart hasznos könyvet adni, és nem a szlovák irodalmi földrajz belső összefüggéseit vizsgálni.

III. DÉL-SZLOVÁKIA ÉS A DÉLI SZÍNVILÁG A SZLOVÁK IRODALOMBAN

Dél-Szlovákiát csak a második világháború után kezdte intenzívebben felfedezni a szlovák irodalom, holott az egybefüggő, magyar kisebbség által lakott terület Pozsonytól egészen Királyhelmeig már 1918 óta a csehszlovák állam része volt. A két háború közötti korszakban azonban a szlovák irodalomnak más prioritásai voltak – köztük Pozsony „belakása” vagy Kelet-Szlovákia programszerű felfedezése. Ezen kívül az autonóm fejlődés érdekében el kellett szakadnia magyarországi gyökereitől és bizonyos értelemben integrálnia is az új Csehszlovákia szellemi erőterébe. Evvel összefüggésben nem felejthető a vád, amit Karel Kálal, cseh szlovakofil fogalmazott meg, miszerint

a szlovák értelmiség teljes mértékben magyar kultúrát hordoz magában. Ez nem csupán egy-egy személyre korlátozódott...⁵⁹

Ez az elszakadás akkor fontosabbnak és sürgetőbbnek tűnt, mint a szlovák irodalom számára addig szinte ismeretlen és viszonylag idegen csallóközi térségek adoptálása.

Ez nem jelenti azt, hogy a két háború közötti irodalomban ne jelentek volna meg magyar alakok, de ezek nem kapcsolódtak automatikusan Szlovákia déli részéhez. Sok ilyen alak volt ugyanis más régiókban is, illetve más összefüggésekben jelentkeztek. Azt sem szabad elfelejteni, hogy húsz év az irodalomban nem nagy idő. 1938-tól ugyanis a köztársaság szlovák részének egyes területei ismét Magyarországhoz kerültek, és előre nem lehetett tudni, meddig tart majd ez az állapot.

A náciizmus alóli felszabadulás és a Csehszlovák Köztársaság megújításakor 1945-ben Dél-Szlovákiában a magyar kisebbség kulturális és szociális felszámolásának kísérletére került sor. Megkezdődött a lakosságcsere, a

⁵⁹ KÁFER, István: *Vzajomnosti slovensko-maďarské (Maďarsko-slovenská literárna vzajomnosť)*. Vydavateľstvo učebníc. Budapešť, 1984. 194.

deportálás a Szudéta-vidékre és a reszlovakizáció folyamata. A viszonyok lassú konszolidálódását paradox módon csak a kommunista diktatúra indította el, amely a nem szláv nemzetiségi kisebbségeket 1948-tól a jogtalanságban egyenjogúsította. Ez azonban mégis bizonyos haladást jelentett az előző évek politikájával szemben.

Az Alföld és Felföld kezdeti értelmezése az 1945 előtti szlovák irodalomban

A szlovák Észak és a magyar Dél, illetve az Alföld és a Felföld tematikájának irodalmi újraértelmezése a második világháború után kezdődött. Elvileg az első csírái már az első világháború után megjelenhettek volna, de akkor nagyon gyengék voltak, mert még erősen tartotta magát a régi államkeret és a korábbi felosztás. Legjobb példa erre Gejza Vámoš (1901–1956) *Odlomená haluz (Letört ág, vagy Letört gally)* című regénye. Központi témája a zsidó identitáskeresés, de fontos megállapítások találhatók benne a magyar–szlovák viszonyrendszeréről is. Az író meglehetősen sajátos helyet foglal el a szlovák irodalomban – ő volt ugyanis az első zsidó származású szlovák író, akinek nem a szlovák volt az anyanyelve.⁶⁰ Ennek ellenére az első világháború után, felnőtté válása során ezzel a kultúrával és nyelvvel azonosult, tehát szlovákul írt szlovák közösségnek, amely azonban csak részben fogadta el.

Jelen publikáció szempontjából regényének az a része a meghatározó, amely *Az észak és dél zsidója* címet viseli. A szerző itt következő szavakkal állította szembe egymással a magyar „dél-alföldi” és a szlovák „északi-felföldi” közeget és környezetet:

A magyar Alföld zsidói teljesen mások, mint a Felföld zsidói. Ez abból a környezetből fakadt, amelyben ez a kétfajta zsidó típus él. A magyar

⁶⁰ Azt, hogy Gejza Vámoš eleinte valóban nehezen beszélt szlovákul, megemlítette Ladislav Čúzy is, aki az alábbi irodalomtörténetben megírta az íróról szóló részeket. Lásd SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. II. diel. MS-LIC, Martin – Bratislava, 2009. 39.

paraszt szava hangos, öntudatos és lassú. A magyar paraszt beszéde úgy hagyja el a száját, mintha nehéz, zsíros masszák lassan hullanának a visszhangzó nagy edénybe. A magyar paraszt jovialis, jóindulatúan viccelődik, de egyben kritikus is. Csípős nyelv és erős, illetve vad káromkodások jellemzik. A zsidó számára csak zsidrák, nem kegyelmes úr; akinek kezet kellene csókolni és az úri hatalom, illetve tökély szimbólumát látni benne. A magyar paraszt megragadta zsidóját és magához húzta. Egészen közel. Elvette tőle akadozó nyelvét, sőt, a németet is, és adott helyette saját nehéz, visszhangzó, de kifejező és szép nyelvet. Az alföldi magyar zsidó a magyar parasztok tiszta és ízes nyelvét beszéli, földes padlójú házakban lakik, úgy mint a parasztok. Egyetlen dolog, amely megkülönbözteti a paraszttól az az üzleti tehetség és a vallás, amit az öregek, a rabbik, illetve a szülőitisztelet kényszerítenek rá... Az Alföld a saját zsidóból magyart nevelt, aki kezd megfélemezni zsidóságáról. A magyar zsidó, akár szegény akár gazdag olyan vendégszerető, mint az a nép, amely körében él... Az ízes népi humorral, jó tulajdonságokkal és szívélyes szándékokkal megáldott magyar zsidó rettegve és értetlenül szemlélte felföldi hittársát. Ridegnek, számítóknak, ravasznak és az üzletet leszámítva mindenhez közömbösnek tűnt neki... Nem értette a mentalitását... A magyar zsidónak körülbelül úgy tetszett a Felföld, mint a szlovák zsidónak az északi, galíciai táj... A magyar zsidó nagyobb készséggel akart magyarrá válni. A magyar közeg asszimiláló képessége figyelemreméltó... Az alföldi zsidó tehát Mózes hitvallású magyarrá vált... A szlovák zsidó viszont nem olvadt bele a népbe, amelyhez semmi köze nem volt, azt a szörnyen eltorzított konyhai szlovák nyelvet leszámítva, amely viszont valóban csak a konyhában volt elegendő. A szlovák zsidó elszigeteltsége a néptől magából a népből is következett, annak szerénységéből, visszafogott féltékenységéből. A szlovák nép szegénységéből, amely ok-okozati összefüggésben állt igénytelen, tehetetlen alkatával... A felföldi zsidó tehát nem vált magyarrá, de nem lett szlovák sem. És tulajdonképpen már zsidó sem igazán. Igazi kupec volt csupán.⁶¹

61 VÁMOŠ, Gejza: *Odlomená haluz*. SVKL, Bratislava, 1965. 122–126.

A fenti idézet természetesen nagyon szubjektív és expresszív. Az író viszont itt nemcsak a felföldi és alföldi zsidókról nyilvánított véleményt, hanem arról az etnikai közegekről is, amelyben azok éltek. Azaz részben a magyarokról és a szlovákokról is mondott meglehetősen expresszív véleményt. Ugyanez igaz a Felföld és az Alföld definíciójára is. Milyen Alföldről volt itt egyáltalán szó? Vámoš regénye 1934-ben jelent meg ugyan, de még a régi (1918 előtti) Magyarországon játszódik. Itt tehát nem a mai szlovákiai kontextusban felfogott Alföldről volt szó, amelynek most már saját „felföldje” és „alföldje” is van, hanem még a régi keretben értelmezett, igazi magyar többségű Alföldről.

Vámoš magyar etnikai környezetben született a mai Szlovákia területén kívül. Valószínűleg ezért nem véletlenek azok a meleg szavak, amelyekkel körülírta egyik regényhőse, Majzl zsidó nyírségi szülőföldjét:

Majzl soha nem felejtette el a szülőföldjét, a Nyírséget. Azt a tipikusan napos tájat a homokos talajjal, amelybe mélyen beleragadnak a kocsik kerekei. A végtelen kukoricamezőket, a napos, forró, homokos dinnye ültetvényeket... Majzl visszaemlékezett a napraforgók hosszú soraira és gyermekéveire, amelyek a Nyírségben az alábbi kiváló dolgok jegyében zajlott – forró nap, égető mély homok, édes sárgadinnyék és napraforgók nagy tányérjai. Kukoricatenger az egész határban... A homokos Nyírség tág síksága. Ezen a tájon haladtak át hunok, palócok, avarok, kunok, jászok, izmaeliták, kazárok, böszörmények, hajdúk, tatárok és törökök hordái. Hol vannak ezek a törzsek? Alámerültek és tovább élnek azokban a bajuszos, jóindulatú vad félkeletiekben és féleuropaiakban, akik a saját türk-tatár származásukkal közelebb álltak a Majzl fajtájához, mint bármely más fajhoz ebben a vegyes, tarka és összetákolt Európában.⁶²

Egyértelműen érezhető író kötődése a gyerekkorának színvilághoz. Az Alföldet ő még nem Szlovákián belül kereste, hanem a régi Magyarország keretében értelmezte. Hasonlóan tette a két világháború közötti szlovák irodalom többi fontos szerzője is. Milo Urban *Živý bič (Az élő ostor)* című re-

62 Uo. 126.

gényének hősei vagy Jozef Cíger-Hronský irodalmi alakjai számára az Alföld lehetett Komárom, netán Budapest vagy akár Szeged környéke is. Ők ugyanis mentálisan még nem szakadtak el teljesen a régi államkeretektől.

Ez az értelmezés valamilyen formában csaknem a 20. század utolsó harmadáig volt jelen a szlovák irodalomban. Peter Jaroš is írt *Tisícročná včela (Ezeréves méh)* című népszerű regényében a liptói kőművesek alföldi útjairól, amelyek nem voltak azonosak a mai Dél-Szlovákia régióival. Számukra a magyar többségű Alföld valahol Rimaszombat szintjén kezdődött, ahonnan aztán továbbhaladtak a déli – most már magyarországi – tájakra. Az Alföld és a Felföld elhelyezése a jelenlegi szlovák állami keretben egyébként nagyjából ezzel egyidejűleg kezdődött Jaroš kortársainak műveiben.

A 20. század hetvenes és nyolcvanas éveinek déli szerzői és Dél-Szlovákia belterjesítésének folyamata a szlovák irodalomban

Dél-Szlovákia irodalmi belterjesítésének folyamata nem kezdődött közvetlenül a kommunista párt hatalomra kerülése után. A 20. század ötvenes éveitől feltűntek ugyan olyan alakok, amelyek valamilyen formában kötődtek a magyar déli színvilághoz, de inkább egyedi esetekről volt szó. Ilyenek tűntek fel időnként Vladimír Mináč, Vincent Šikula, Peter Jaroš és mások műveiben.⁶³ Dél-Szlovákia színvilágának komplex megragadásáról azonban még nem volt szó. Ez a szerep azokra a szerzőkre maradt, akik csak a múlt század hetvenes éveiben léptek be az irodalomba.

Peter Andruška (1943), Ladislav Ballek (1942–2014) és Ivan Habaj (1943) ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely a második világháború alatt született és a 20. század hatvanas éveiben érett íróvá, a hetvenes években ezért inkább már középnemzedéknek minősíthető. Az ő műveikben nemcsak időnként fordultak elő déli alakok, hanem lényegében egész programjuk

... teljesen két kultúra érintkezésére épült, a déli színvilág fokozott pre-

63 ŽILKA, Tibor: *Južný kolorit v slovenskej próze*. Slovenské pohľady, 1981. 4. szám, 39.

ferenciájának alapján... E közép-nemzedék tagjai ugyanis a »dél«-t már nem tartják idegen »világ«-nak, nem csupán az egykori elnyomók területi-konnotációs világa bemutatásának. A »kívülről« látást kezdi felülmúlni a kreolizációs keretben a belső, azaz a sui generis álláspont.⁶⁴

Tibor Žilka itt a kultúrák kreolizációjának fogalmát említi, amely nemcsak dialógusok, hanem a találkozások során a kultúrák átáramlásán és keveredésén alapul.⁶⁵

A szlovák irodalom az említett három író segítségével az Alföld és a Felföld problematikáját a mai Szlovákia keretein belül helyezte el. A két háború közötti időszakban ugyanis még túlságosan intenzíven érezte hatását a régi magyarországi megközelítés. A 20. század második felében a Felföldet és az Alföldet azonban már nem a hagyományos magyarországi keretben, hanem a Szlovák Szocialista Köztársaság keretében interpretálták a szerzők. A hegyes-hűvös Felföld és a sík-meleg Alföld szimbólumát és kulturális kódját ugyanis problémamentesen lehetett alkalmazni Szlovákián belül is.

Dél-Szlovákia belterjesítése a szlovák irodalom által olyan szlovák származású szerzők segítségével folyt, akik egzisztenciálisan a köztársaság déli területeihez kötődtek. Adott esetben személyes identitásuk mindkét oldala lényeges. A szlovák irodalom ugyanis ismer lényegében délebbi kötődésű írókat, akik viszont nem lettek Dél-Szlovákia szerzői. Egyrészt mert nem ismerték közelebről ezt a régiót, másrészt azért, mert egyetemesebb küldetésük volt a szlovák irodalomban. Laco Novomeský például közvetlenül Budapesten nőtt fel, az ifjabb Ján Čajak pedig hosszú évekig működött a nagy magyar Alföldön. A már említett Gejza Vámoš ugyancsak magyar környezetben született, mégsem lett a szlovák Dél írója.

A három déli szerző (azaz Andruška, Habaj és Ballek) közös jellemzője szlovák nemzetiségük és egyben családi kötöttségük a déli régiókhoz. Déli kötődésüknek különböző társadalmi háttere van. Ivan Habaj szlovák kolonisták környezetéből származik, akik az első világháború utáni földreform

64 *Uo.* 39.

65 *Uo.* 38. Tibor Žilka a kultúrák kreolizációja kapcsán főleg a következő műre hivatkozott: POPOVIČ, Anton: *Teória umeleckého prekladu*. Tatran, Bratislava, 1975. 186–188.

keretében telepedtek le Szlovákia határmenti területein, a második világháború alatt el kellett hagyniuk új otthonaikat, hogy 1945 után visszatérhessenek. Ladislav Ballek vámos családjából származott, aki a déli határra ment szolgálni a köztársaságot, családjának gyökerei azonban az ország északi részén voltak. Bár Ballek is, Habaj is a második világháború alatt szlovák vidéken született, 1945 után mindketten Dél-Szlovákiában, nemzetiségileg vegyes környezetben nőttek fel. Más helyzetben volt Peter Andruška, aki helyi iparos családból származik, amely hagyományosan magyar–szlovák vegyes környezetben élt. Őt valószínűleg nem kellett sehová „integrálni,” szemben a folyvást az egyik helyről a másikra költöző állami hivatalnokok, illetve a kiűzött, aztán visszahozott kolonisták gyerekeivel. Ő egyszerűen folyamatosan otthon volt.

Ivan Habaj 1972-ben megjelent *Dolniaky (Alföld)* című elbeszéléskötetével elsőként vetette fel az alföldi vagy inkább déli színvilágot. Emellett az egykorú irodalmat alaposan felkavaró téma mellett azután viszonylag sokáig kitartott. A szlovák irodalom történetébe végül is mindenekelőtt háromkötetes *Kolonisti (Telepesek)* című regényével írta be magát, amely 1980–1986 között készült. Ezért a 2009-ben megjelent *Dejiny slovenskej literatúry (A szlovák irodalom története)* nem véletlenül jellemezte Habajt a következőképpen:

I. Habaj helyét a szlovák prózában döntően a környezet kiválasztása határozta meg. Már első elbeszélésköteteiben a szlovák alföldek irodalmilag nem kutatott területére helyezte a cselekményt, amivel megzavarta a próza régi hagyományait, hogy a hegyesebb területeket válassza epikai térségül, ahol az emberi sorsok erőteljesen exponált természeti keretben helyezkednek el.⁶⁶

Habaj azonban a dél-szlovákiai alföldi színvilágnak nem csupán egyik szerzője, esetenként festője, hanem éppen ő vezette be a Csallóközöt a szlovák irodalomba. Dél-Szlovákia, az Alföld és a Csallóköz sok mindenben egybeolvad, mégsem azonos fogalmakról van szó. A Csallóköz csak része

66 SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. II. diel. MS-LIC, Martin – Bratislava, 2009. 303–304.

egy régiónak, amit rendszerint Dél-Szlovákiának vagy alföldi tájnak nevezünk.

Ladislav Ballek, a déli triász másik szerzője, aki szintén létrehozta saját déli trilógiáját (*Južná pošta* – Déli posta, *Pomocník* – A segéd, *Agáty* – Akácok), Dél-Szlovákia egészen más környezetéből merített inspirációt, mint Habaj. Ballek a Hont megyei Ipolyságon nőtt fel, amely nem része a Csallóköznek és sokban különbözik az ottani környezettől. Ezen kívül a romantikus lázadó Janko Král' bebörtönzésének „köszönhetően” Ipolyság nem volt teljesen ismeretlen a szlovák irodalomban. Hontnak ez a központja a 20. század első felében mégiscsak túlnyomórészt magyarul lakta határvároska volt. A határ közelsége miatt fokozatosan nőni kezdett ugyan a cseh és a szlovák lakosság részaránya, de a szlovákságot itt inkább hivatalnokok és tanítók képviselték, mint eredeti régi őslakók. Másrészt, a szintén határ menti Komáromtól vagy Párkánytól eltérően a szlovák etnikai területek soha nem voltak messze Ipolyságtól. Hont ugyanis a szomszédos Barssal és Nógráddal hagyományosan etnikailag kevert megye volt. Ipolyság és környéke nem véletlenül adott több írástudót és irodalomtudóst mind magyar, mind szlovák részről. Ballekon kívül említhető itt Hunčík Péter vagy a jeles irodalomtudós, Žilka Tibor. A honti régió végül bekerült a közeli Léváról származó Grendel Lajos *Nálunk, New Hontban (U nás doma v New Honte)* című szellemes regényének emblemikus címébe, amelyről később részletesen még lesz szó.

A déli színvilág természeti szimbólumai

A déli területek színvilágának elsajátításában és irodalmi közvetítésében fontos feladathoz jutottak a természeti szimbólumok. Habaj szerint a délre települő szlovák kolonisták esetében szimbolikus jelentésű volt a sláv hársfa, amit érkezésük után rögtön kiültettek új hazájukban. Később azonban a magyar hivatalnokok 1938–1945 között kivágatták, aminek szintén megvolt a maga szimbolikája. A hársfa eredetileg nem volt a déli színvilág szerves része. Valamennyi déli szerző számára a hazai akác dominált. Ballek egyenesen róluk adott címet dél-trilógiája egyik kötetének is. Az

akác és illata Habajnál is a színvilág természetes eleme. A hársfa azonban számára a köztársaság addig nem szlovák déli területe elszlovákosításának szimbólumává vált. Az akác ennek ellenére továbbra is az egész Dél egyeduralkodó fája marad.

Az ipolysági visszaemlékezéseim során soha nem felejttem el akácerdőket... Az Ipoly folyót sem felejttem el. A meandrikus medrét, amelyet egy monda szerint maga a Mindenható ásta ki. Mégpedig ekével, amelyet egy kis számár húzott, akit a Mindenható egyáltalán nem hajtott, csak ment utána abban az irányban, ahová a kis csacsi menni akart az eledel után. A folyó medre tehát nagyvonalúságból, bőkezűségből, munkából, jóból és a Mindenható, a Teremtő szelleméből keletkezett... valamint a kedves, kis, füles számár munkájából. És eke által.⁶⁷

Robert B. Pynsent, a szlovák irodalom és a magyar–szlovák kapcsolatok brit kutatója is felfigyelt az akác fontosságára Dél-Szlovákia színvilágban és irodalmi ábrázolásában:

Az akác a kontinuitást képviseli mindenfajta politikai változás idején; az akác az élet is, a zöld és a fehér virág, az élet egyesítője, a nyugalom pillanatainak környezete, ami Palánkot összeköti. Az akác biztosítja a lakosságnak a téli tüzelőt, így illata mindig mindenben jelenvaló.⁶⁸

Érdekes Pynsent tolmácsolásában a tipikus színek leírása is Ballek déli térségében:

A balleki természet uralkodó színe A segédben a zöld, azaz az igyekezet, a remény; az Akácokban a sárga, a felnőttiség, az érettség, talán már a kezdődő bomlás előtt.⁶⁹

A szlovák irodalom szinte valamennyi déli művében fontos szerepet

67 BALLEK, Ladislav: *Malomesto?* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta, Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 546.

68 PYNSENT, Robert B.: *Národnosti južného Slovenska v Habajových a Ballekových dielach*. Romboid, 1989, 6. szám, XXIV. évf. 80.

69 *Uo.* 80.

játszik a folyó és az életadó víz. A Csallóköz esetében a Dunáról van szó, Ipolyság alias Palánk esetében pedig az Ipolyról. Természetesen összehasonlíthatatlan folyók, de szimbolikájuk hasonló és egyben ambivalens is. Ugyanis mindkettő határfolyó, amelyek azonban nemcsak szétválasztanak, hanem össze is kapcsolnak és viszonylag nyitottá teszik a térségeket. Ezek idővel etnikailag kevertté, kulturálisan heterogénné válnak. A hegyi völgyeknek egészen más a funkciója: védik lakóikat, de egyben el is választják, elzárják őket egymástól és magukba zárják. Ez is fontos része Észak és Dél ábrázolásának Ballek és Habaj munkáiban. Úgy tűnik, Ballek inkább előnyt lát a nyitottságban, Habaj aggodalmat.

Käfer István magyar szlovakista szerint viszont a szlovák Ballek is északi szemmel nézi Délt. Idegen neki az ottani forróság, páráság, mind a természet, mind az emberek bujasága.⁷⁰ Ez a nézet főként Ballek későbbi vallomásai szempontjából érdekes Ballek prizmája viszont nem déli – egyáltalán nem biztos, hogy a magyar irodalom (akár Magyarországon, akár Szlovákiában) ugyanilyen egzotikusnak, „kreol”-nak vagy „földközi tengeri”-nek látná ezt a térséget. Tulajdonképpen ez így természetes is – az adott régióban mélyen gyökerező emberek nem látják egzotikusnak otthonukat és megszokott környezetüket. Erről tanúskodik az úgynevezett New Hont-trilógia is Grendel Lajos (1948) lévai író tollából.

A Dél lakói és története: Dél felfogása a szlovák irodalomban

Ladislav Ballek így írta meg első élményeit a városról és a régióról, amely olyan erősen hatott rá:

1945 tavasza, éppen véget ért a második világháború... A gyűgyi szőlőkön túli vidék, amelyen áthaladtam, felkeltette az érdeklődésemet, mégpedig annak ellenére, hogy a fürdőhelyi villát egyáltalán nem akartam elhagyni... Így vagy úgy, de szép volt, azaz tetszett nekem.

⁷⁰ KÄFER István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összefüggések A segéd című regényében*. In: KÄFER István: *Dona nobis pacem (Magyar–szlovák kérdések)*. PPKE BTK, Piliscsaba, 1998. 16–161.

Annak ellenére, hogy mindkét szülői ágról északról származtam, mintha ez a tény nem érintette volna a legmélyebb rétegeimet. Azon nyomban lekötött a síkság, a távlatok, az ezek felett sugárzó nap. A vidék nagyrészt lapos és napos volt, tele volt akácfákkal, zöldellő fákkal, rétekkel, mocsaras erdőkkel, lovakkal, egy folyócskával és egy nagy folyóval, amely olyan kacskaringós volt, mint maga az élet. Mellette számtalan fehér szarvas állat és fekete mangalica. A vonat haladt át a vidéken és az öregecske mozdony sűrűn füttyült.... Az út végén beléptem az Ipolyság határvárosba. A rétek, a szőlők, illetve a búza-, kukorica- dohány- és napraforgómezők közé beékelődő város színes és szemrevaló volt... Meleg volt, mindenütt érezni lehetett a gyümölcsfák és a virágzó kertek illatát... Éppen dél volt, de amíg körülnéztem a házban, a kertben, az udvaron, az utcán és a közeli parkban... már beesteledett. A parktól nem messze található csendes és hallgatag Ipoly homokos partjáról láttam a sikvidéki naplementét. A folyóban magas és karcsú lovak fürödtek. Ebben a nyugalomban azonban különös nyugtalanságot éreztem. Mintha éppen most készülődött valami nagy döntés. Azt már akkor éreztem, amikor a minket városba szállító lovaskocsi egyszerre csak megállt egy polgárház nagy fakapujánál.⁷¹

Néhány oldallal később következő módon tért vissza gyermekkorra városába:

A délvidéki városunk utcái – úgy tűnik nekem, hogy hasonlóan, mint más déli városok utcái – később jól kivilágítottak voltak. Mintha folyamatosan készültek volna valami fontosra, ami váratlanul fog bekövetkezni...⁷²

Dél-Szlovákia és benne a Csallóköz Habaj számára is mindenekelőtt meleg, alföldi és határ menti vidék. *Kolonisti (Telepesek)* című trilógiájának első kötetében így vezeti olvasóit erre a tájra:

71 BALLEK, Ladislav: *Malomesto?* In Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 543–544.

72 Uo. 544–545.

*Szlovákia déli határvidéke, közvetlenül a Duna feletti rész, egy közlekedési csomópont, ahol ősidők óta találkoznak különböző kultúrák. Ezzel egyidejűleg egy nyugtalan, viharos, bizonytalan, a nemzedékek óta véráztatta föld, ahol különböző hatalmi alakulatok sűrűn háborúztak egymással. A terület, ahol alig volt nyugalom, ahol a telepéseknek mindig valakivel harcolni kellett, kitartóan védeni pusztá életüket és szerény hajlékaikat. Visszaverni a támadásokat, rajtaütéseket, pusztító hadjáratokat. Itt az utak és az érdekek kereszteződésén az emberek ingoványos talajon járkáltak, mindig valakinek útban voltak, valaki mindig megpróbálta őket kiszorítani a termékeny síkságról az északi hegyvidék szűk völgyeibe.*⁷³

Több szempontból is különleges ez a leírás. Az olvasó, aki ismeri a Csallóköz nyugodt, álmos, nyáron párás levegőjét, nem sok kapaszkodót talál ebben a leírásban. Ha legalább részben ismeri Közép- és Kelet-Európa történetét, olyan érzése támad, mintha itt a nagy délorosz mezőkről, illetve ukrán alföldről olvasna, amit a múltban a lengyel, az ukrán vagy az orosz irodalom *Vad mezők*, vagy lengyelül *Kresy* kifejezéssel illetett. Arra a térségre valóban érvényes a leírás, hiszen a termékeny délorosz és ukrán síkságokra évszázadokon át számtalan nomád horda zúdult. Itt ugyancsak találkoztak és ütköztek különböző agresszív hatalmak és nemzetek érdekei. A Csallóköz esetében, amely a régi Magyarország termékeny és jól integrált központi része volt, ez a konfliktusos és vad kép csak erős fenntartásokkal fogadható el.

Érdekes Habaj egész hozzáállása a Csallóköz betelepülésének dinamikájához. A fenti idézet utolsó mondata jelzi, hogy különféle történelmi események folyvást kiszorították a lakosságot az északi hegyes vidékekre – azaz az Alföldről a Felföldre. A szerző véletlenül nem akarta-e kissé tendenciózusan megjegyezni, hogy a szlovák (és morva) telepések érkezése az első világháború után tulajdonképpen csak régi sérelmek bizonyos helyretétele illetve az eredeti állapot visszaállítása volt? Ebben az esetben ugyanis a telepések sem új jövevények lennének, hanem csak a visszatért

73 HABAJ, Ivan: *Kolonisti I*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1980. 13.

őslakosok. Akkor viszont kik a helyi magyarok? Valódi autochton őslakók, vagy csak egy népcsoport, amely erre a területre települt? A második esetben csak az egyik ideiglenes „etnikai hordalék” lenne a régióban. Az olvasó itt könnyen juthat a csallóközi domináns magyar jelenlét bizonyos bagatelizációjának érzéséhez.

A habaji „görcsös” és „vad” leírás Szlovákia déli határáról szöges ellentétben van Ballek Dél-leírásával. Abból ugyanis az exponált vitalitáson kívül inkább bizonyos nyugalom és kiegyensúlyozottság árad. Ez ugyanúgy érinti az igazi Ipolyság ábrázolását, mint hasonmásáét, Palánkét. Ballek így jellemzi a város lakóit:

A nemzetiségileg rendkívül tarka városnak, ahol együtt éltek a Monarchia összes nációi, valamint azoknak a leszármazottai is, akiket a Monarchia szolgálatába fogadott, azaz Palánknak tipikus lakosa rendszeren ezekkel a tulajdonságokkal bírt: megfontolt volt, lassú, kissé lusta, de inkább csak látszólag, törekvő, megbízható, jó izlésű, tudott bánni az evőeszközökkel, tudott udvarolni a hölgyeknek, éppoly magabiztosan forgolódott a hivatalban, mint a kávéházban s a közeli fürdőhely úszómedencéjében, volt emberismerete, egy pillanat alatt kiszimatolta, kitől kell óvakodnia, és kire fütyülhet, tekintettel a közeli és gyakorta változó határra járatosnak kellett lennie a politikában is. Megvolt a maga életfelfogása, tudott várni, nyakat behúzni, tudott félni, de a kellő pillanatban könnyörtelenül le is tudott csapni, rendkívül kifejlődött benne a kereskedői ösztön, vágyott rá, hogy meggazdagodjék, hirtelen és nagyon, meg tudott szabadulni a gátlásaitól, le tudta nyelni a megaláztatást, de soha nem felejtette el, tudta továbbá, hogy mibe ne üsse az orrát, csakis magával törődött, szeretett jóllakni, inni, tudott valamit a vétekről és a bűnről, a büszkeségről és az önérzetről, voltaképpen a büszkeségről szinte sokat is tudott, buja volt, mint a kandúr, de tudott magán uralkodni is, rendkívül sokat adott a jó hírnevére, törődött a családjával és gyermekeivel, de azért szeretőket is tartott... Nos hát egy palánki tudott mindenfélét, de életművésszé elsősorban azáltal vált, hogy mindezt összhangba hozta az arany középpáttal, hogy mindene meglegyen, és semmit el ne mulasszon, de hogy ezek a dolgok

azért a fejére ne nőjenek, szem előtt is legyen, meg ne is, tudjanak róla az emberek, de ne tudjanak mindent, túlságosan ki ne emelkedjék, de ne is süllyedjen le az átlag közé. Ilyen volt az igazi palánki, a palánkinak érezte magát azután is, hogy elköltözött innen, és bárhova vetette a sors, mindenütt hamarosan ráeszmélt, hogy vissza kell térnie, mint ahogy visszatértek majdnem mind, akik a háború előtt a városból elmentek. Nos, az volt a palánki ember! Jól és gyorsan gondolkodott, mindenről a világon, épp ezért sose ért rá mélyebben eltűnődni egy- valamin, úgyhogy tulajdonképp nem szentelte magát kizárólagosan semminek. Ezek a polgárok itt mind agyafűrtak, okosak, intelligensek és tehetségesek voltak, legalább hitték magukról, hogy azok, de soha senki közülük nem emelkedett ki az átlag fölé, mert voltaképpen félték az ilyesmitől, és nem is érték rá kiemelkedni. Az emberek itt legszívesebben ettek, és álmodoztak a gondtalan életről. Vágy és ábránd termett bőven, születtek a nagy tervek és a még nagyobb eltökélések, de mindenekelőtt azért, hogy valóra ne váljanak, különben a pincékben nem lett volna miről beszélni, min siránkozni, búsulni, sóhajtozni, hajjat tépve lamentálni. Hát ez volt a palánki ember, lakosa az ősi megyeszékhelynek, ennek a nem csupán földrajzilag határvárosnak, mely belevész a tágas déli tájba, és az isten háta mögött fekszik, valahol a kukoricások, dohány-, dinnye-, napraforgó- és gabonatóblák, répa-, paradicsom- és paprikaföldek, rétek, akácok és ligetek dús zöldje, virágoskertek, zamatos gyümölcsöt termő lankák közepette, a magas ég fényének, virágok illatának, forróságnak és fehérlő porfelhőknek árjában, meg annak a sajátságos szomorúságnak fészében, amit a majorok, poros utak, pálinkafőzdék, gázok, a lassú, meleg vízű, titokzatos folyó időnként belélegezhetetlen fuvalma kelt az ember fiában. Nehéz és fülledt levegő ülte meg a háború utáni Palánkot.⁷⁴

Ballek leírása itt inkább Grendel Lajos déli kisvárosiasságának leírásával harmonizál a rendszerváltozás utáni New Hont-trilógiában. Grendel Léváról származik, és munkásságára hatással volt a szlovák–magyar határ-

⁷⁴ BALLEK, Ladislav: *A segéd (Könyv a Palánkról)*. Ford. HUBÍK István. Madách, Bratislava, 1980. 60–61.

vonat és a köztársaság déli térsége. Grendel jó húsz évvel Ballek trilógiája után írta ugyan a maga trilógiáját és egészen más szemszögből, New Hont-i hősei azonban sokban hasonlítanak a palánkiakhoz. Végeredményben ők is polgárok és vidékiek egyszerre, igyekeznek kihasználni az életet, netán kissé élvezni is, végképp nem aszkéták és nem sok a büszkélkedni valójuk. A régió viszont, amelyben élnek, egyáltalán nem stratégiai jelentőségű, mint a Csallóköz Habaj előadásában. Grendel ezt mindenekelőtt a front átvonulásának leírásakor hangsúlyozta:

Bennünket egy ilyen sörhasú, záptojás leheletű német őrnagy tisztelt meg a látogatásával, és elvitte az anyósom összes fokhagymáját. Ő mondta, hogy New Hont stratégiaiilag nulla. Olyan nulla, hogy nála nullább talán nincs is az egész megyében. Éppen ezért elképzelhetőnek látszott, hogy a város az oroszokat sem érdekli, egyszerűen kikerül, mint biciklista a döglött kutyát. De azt valahogy senki sem hitte igazán. Meg egy kicsit sértette is a lakosság önértékét. Hiszen volt itt járásbíróság, tűzoltólaktanya, felső-lányiskola, sőt még egy miniatűr börtön is, ahol mindenféle környékbeli kapcabetyárok merenghettek a törvény szigorán és ifjúkoruk ártalmatlanságán. Igaz, laktanya nem volt. Lőszerraktár sem. Annál több birka meg szarvasmarha, baromfi számtalan, füstölt szalonna a spájzokban, krumpli a veremben, sokféle értékes és értéketlen portéka a szekrényekben meg fiókokban.⁷⁵

A déli multietnicitás

Szlovákia déli régiójának balleki és habaji leírásában létezik még egy igen fontos és talán nem is egészen véletlen párhuzam. Mindketten multietnicitású és egyes határterületnek jellemzik. A határmentiség valóság volt, bár itt hangsúlyozni kell, hogy közéleti és politikai értelemben ez a jelenség csak 1918-ban keletkezett.

Szlovákia déli területei történelmileg valóban soknemzetiségűek vol-

75 GRENDÉL Lajos: *Nálunk, New Hontban*. Madách-Posonium, Pozsony/Bratislava, 2011. 15.

tak, de nem nagyobb mértékben, mint az ország északi régiói. Hiszen ott is keveredtek szlovákok, németek, magyarok, ruszinok, zsidók, katolikusok, protestánsok, pravoszláv hívők és a régi Magyarország megannyi más etnikuma és vallása. Azzal a különbséggel viszont, hogy északon a szlovák etnikai elem dominált, délen pedig a magyar. Vagyis ebben az értelemben a szlovák Dél kevésbé különbözött és különbözik mind az egykori, mind a mai Szlovákia többi tájától. Sőt, olyan városok, mint Késmárk, Lőcse, mi több Pozsony/Bratislava a 20. században bizonyára hosszú ideig valóban multietnikusabb jellegűek voltak, mint például Komárom, Dunaszerdahely vagy Rimaszombat. A szlovák Dél mindenekelőtt más domináns nemzet (a magyar) etnicitásával különbözött a régi Északtól. Ezért az olvasónak néha az az érzése, hogy a déli területek tényleges multietnicitásának hangsúlyozása tudatosan vagy tudat alatt a túlnyomóan magyar jelleg relativizációját szolgálta.⁷⁶ Pedig a közép-európai térségben a holokauszt és a tömeges lakosságtranszfer előtt aligha található város és terület, amely ne lett volna legalább részben multietnikus jellegű.

Ballek az alábbi találó sorokat írta emlékezéseiben Ipolyságról, annak multietnicitásáról, valamint különleges kisvárosi kultúrájáról:

Ipolyság, ahogyan később és máshol megértettem, kulturált város volt. Minden itt jelenlévő kultúra – és nemcsak a két domináns, azaz szlovák és magyar kultúra – természetes módon vetélkedett itt, de ugyanakkor nem küzdöttek egymással. Ebbe a határ menti városba, a Hont vármege hajdanvolt székhelyére, amely a monarchikus időkből ránk maradt, sokféle irányból más kultúrák is beléptek. Láthatóak voltak, hiszen jól érezték itt magukat. Fel lehetett azokat ismerni az emberekben, a városokban, templomokban, konyhákban, a zenében. A város filozófiája valóban városi volt és következő elv érvényesült itt: gondoldj az egész városra, hogy az is gondolhasson te rád. Jó volt ott felnőni, és így én is szívesen nőttem ott a biztonságtól és stabilitástól övezett közegben.⁷⁷

⁷⁶ A Palánk multietnikus jellegének egyik bizonyítéka itt például az, hogy ott élt Igor Bondarev fehérgárdista orosz emigráns mindkét lányával, Jelenával és Szonjával, illetve az is, hogy Süteaó Imre fodrásznak francia ősei voltak.

⁷⁷ BALLEK, Ladislav: *Malomesto?* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 545–546.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy Ballek félrevezetné olvasóját Palánk etnikai viszonyainak leírásában. Ipolyság/Palánk a magyar nyelvi, kulturális és mentális beágyazottságával ugyanis nincs olyan messze a hagyományos honti szlovák vidékektől.

Balkáni bujaság és fűszeres izesség

Érdekes elem a regényben az úgynevezett szerb-balkáni vonal, amely még egzotikusabbá teszi. Ezt a főhős, Volent Lančarič személyesíti meg. Käfer István a helyi színvilágnak ezt az összefüggését, más szóval további színét a következőképp foglalja össze:

Volent Lančarič. A regény tulajdonképpeni konfliktus okozója, cselekményének mozgatója. Ősei nyelvét, a szerbet is tudja még, tud szlovákul, németül, de legjobban magyarul, hiszen magyarrá nevelték, mivel szerb nagyapja és egy – nyilván – magyar asszony viszonyából az apja világra jött. Életeleme a balkáni bujaság, a hús, a fűszerek, az alkohol. Sajnálja a szlovákokat, akiket a 38-ban elűzték, egy kicsit a magyarokat is, akiknek most kell menniük, haragudott a németekre, s nem adott húst nekik, amikor megtudta, hogy garázdálkodtak Jugoszláviában, sajnálta egy kicsit a lelkét is kirókázó csehet, aki lerészegedett a palánki bortól.⁷⁸

Itt meg kell jegyezni, hogy a többé-kevésbé elmagyarosított délszláv (azaz szerb, horvát és más balkáni) etnikum évszázadokon át jelen volt a Duna-menti térségben. Történelmileg bizonyítható ez Komáromban is, nem szólva a horvát falvokról, amelyek az ausztriai Burgenlandon és a magyarországi Dunántúlon át egészen Pozsony környékéig húzódnak. Nincs szó tehát arról, hogy ez a szerző kitalációja lenne a déli területek egzotikusságának hangsúlyozására. A Balkán-összefüggés közvetve behelyezhe-

78 KÄFER István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összefüggések A segéd című regényben.*

In: KÄFER István: *Dona nobis pacem (Magyar-szlovák adalékok)*. PPKÉ BTK, Piliscsaba, 1998. 160.

tő Habaj „vad” határvidék-koncepciójába is. Ballek regényében a „balkáni elem” elsősorban adalék a szlovák Dél tarka, kevert és buja színvilágához. Mintha Ballek már Hontban érezné a vad, büszke, zabolázatlan, temperamentumos, vízbő és meleg Balkánt.

Robert B. Pynsent brit irodalomtudós és szlovakista ugyanígy értelmezi ezt a „balkáni vonalat”. Palánk szerint a háború utáni Közép-Európa, vagy még inkább a Balkán eszenciája:

Palánk a közép-európai hideg határán túl van. Palánk lakosainak temperamentuma balkáni vagy földközi-tengeri. Szenvedélyesek, néha szinte túlságosan buják és kissé erősen kívánják a szeretkezést az ellenkező nemmel.⁷⁹

Ez a „balkáni kiterő” akár imponálhatna is a helyi magyar lakosságnak, ha ők maguk nem néhány száz kilométerrel lejjebb képzelnék Közép-Európa és a Balkán határát. A magyar történeti és kulturális tudat számára ugyanis a Balkán valahol Szeged alatt kezdődik, nem pedig Komáromnál vagy Ipolyságnál.

Käfer István nemcsak a bujaságot vette észre a regényben, hanem Dél szexuális harciasságát is.⁸⁰ Ez igen könnyen összefügghet balkáni kötődésével és az oszmán múlttal. Käfer ennek bizonyítékaként a regény alábbi részét idézi:

Elesettség és sivárság érzése környékezi ezeket a gyerekeket, jöllehet hónapokig és évekig bolyonganak a terméstől roskadozó fák alatt, amelyeket reggeltől késő éjszakáig ostromol a sok rovar, féreg, és korán feléled bennük a másik nemhez való közeledés vágya. Délvidéki gyerekek: napbarnítottak, álmodozók, egészségesek, gyakorta meglepően szótlanok, mintha rossz fát tettek volna a tűzre, vagy pedig valami átcsoportosulás megy végbe a zsigereikben, hogy nyomban ki-

79 BALLEK, Ladislav: *A segéd (Könyv Palánkról)*. Ford. HUBÍK István. Madách, Bratislava, 1980. 124.

80 KÄFER István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összefüggések A segéd című regényben*. In: KÄFER István: *Dona nobis pacem (Magyar-szlovák adalékok)*. PPKÉ BTK, Piliscsaba, 1998. 161.

törjön belőlük a szinte kórosan erős temperamentum. Kábító levegőn nőnek fel, időnként mintha aludnának és álmodnának, aztán egyszerre csak felébrednek, s torkukon feltör egy kiáltás, amely nemcsak boldog, hanem vad is. Szemükben álmatagságot fedezni fel, egyfajta ködöt, kékes kis tüzet és nyirkosságot. Titkolt kegyetlenség lakozik bennük, mely talán emlékeztet ama rejtélyes életű oszmán-törökökre, akik egész nemzedékek során gyilkoltak és fosztogattak ezen a tájon. A gyerekek rendkívül gyorsan érnek itt ennek a régi, ősi, mondhatni, történelem előtti vidéknek erős hatására, és szenvednek az örökös nyugtalanságtól, amely miatt sehol sem találják helyüket.⁸¹

Az urbánus Dél és a rurális Észak?

Balleknak a „falusi” Habajtól eltérően Dél inkább a városiasság dominanciáját jelenti Észak vidékiességével szemben. Erről tanúskodik a fentebb már idézett részlet Ballek gyermekkori emlékezéseiből. Látszik ez az eredetileg vidéki Riečan család és Palánk viszonyában, valamint Palánk negatív hatásában a családra. Történetüket úgy írja le a szerző, mint viszonylag tiszta vidékiek megérkezését a városba, amely hihetetlen társadalmi előrelépés lehetőségeit biztosította számukra, ugyanakkor fenyegette erkölcsi integritásukat. Főleg a nők – vagyis Riečan mészáros felesége és lánya – sajátították el gyorsan és lelkesedéssel a város világát és kisvárosi (kispolgári) értékeit. Közben érdekes, hogy Ballek, aki emlékezései szerint gyermekkorában kifejezetten jól érezte magát a honti Ipolyság multietnikus és kulturális környezetében, inkább morális motívumokat lát Palánk Riečanéakra gyakorolt hatásában. Ez a hozzáállás valószínűleg nem saját tapasztalataiból, hanem a szlovák „klasszikus” (romantikus, realiztikus és expresszionista irodalom) népi, azaz antiurbánus hagyományaiból táplálkozik.

Ez a város–vidék (urbánus–rurális) reláció szlovák–magyar összefüggésekben természetesen erősen elnagyolt, hiszen a 20. században nem létezett ilyen alapvető különbség a szlovákiai magyar és szlovák etnikai területek urbánussága között. Általában elmondható, hogy a régi Magyarországon az

81 BALLEK, Ladislav: *A segéd (Könyv Palánkról)*. Madách, Bratislava, 1980. 124.

északi, szlováklakta területek végeredményben sokáig inkább az urbánusabbak közé tartoztak. A szabad királyi városok hálózata ugyanis ott lényegesen sűrűbb volt, mint a királyság más régióiban. E városok nagy része a 19. században válságba került és gyors hanyatlásnak indult. Ez a tény még nyilvánvalóbbá tette a szlovák területek kisvárosiasságát, ami aztán markánsan megnyilvánult a szlovák irodalomban.

A különbség itt ezért inkább a városiasság formáiban és valódi vitalitásában van. A déli városiasság ugyanis ezekben a művekben még élő és dinamikus, modern városiasság, nem csupán a letűnt középkori dicsőség árnyéka. Valószínűleg szerepet játszott ebben Budapest közelsége is, amely már a 20. század elején ténylegesen európai nagyváros volt. Déli város esetében mindenekelőtt vitális és nemcsak formális városiasságáról helyes beszélni.

Palánk a maga összes lakosára egyforma erősen, kitartóan, gyorsan és rombolón hatott; nem telt bele sok idő – és régi meg az új palánkiak hasonlítani kezdem egymásra. A város elnyelt mindenkit, aki csak betette ide a lábát, hasztalan rúgkapált az ellen az illető bizonyos ideig. Úgyszólván elég volt, hogy megálljon az ember ebben a városban, leszálljon a vonatról, végigmenjen egyik negyedén vagy néhány utcáján, megebédeljen a szálló éttermében, elüldögéljen a kávéházban, máris csábította valami, hogy művelten, választékosan beszéljen, s egyik pillanatról a másikra elfogta a vágy, hogy csakis a jó ízlésnek megfelelően és valamely feltűnés nélkül viselkedjek. Már halála napjáig nem esett nehezebbre mímelni, hogy mindent kibír, mindent tud, mindenre képes, már mindent megpróbált, sokat látott, és főleg tud várni, úgy-hogy jut majd ideje mindarra is, ami még érdeklődést kelthet benne. Ez történt azzal, aki újonnan jött a városba. No és akik már itt éltek? Palánkon, az egyik déli megyének az ősi székhelyén, az emberemlékezet óta katona-, paraszt-, kereskedő-, iparos- és hivatalnokvárosban, ahol mindezeknek a „rendeknek” a város fekvésére tekintettel megvolt a maguk nagy fontossága és hatalma, amit az emberek a tudatukba véstek, e rétegek sajátosságai beíródtak talán a főtér kövezetébe is, az ősi falakba, a takaroson nyírt zöld növényzetbe és ápolt virágágyásokba, a szobrokba, emléktáblákba, a városnegyedek, parkok, épületek és

*utcák nevébe. Csakugyan, az ember alighogy végigment a városon, máris agyafürt és előkelő embernek érezte magát.*⁸²

Ballek személyesen is megnyilatkozott pozitív viszonyáról az urbánus-sághoz. Az urbánus vallomása érvényes Ipolyságra, de a városiasságra általában is.

*Amikor a szünidő végén városunkba utaztam, akkor – ha nem könnyen búcsúztam is nagyanyámtól, keresztanyámtól – alig vártam vasútállomását, az Ipolyt, rétjeit, szőlőit, tereit, a mi utcánkat a park mellett... a beszélgetéseket szüleimmel, diáktársaimmal, amikor apám által szabadon idézett francia klasszikus szerint... a városoknak az az előnye – nagyobbaknak és legnagyobbaknak még nagyobb –, hogy visszatérhetünk és e városokban jobb társaságot választhatunk magunknak, mint amilyet máshol találtunk...*⁸³

Tehát már Alsókubin kulturális életében nevelkedő édesapja is nagy tisztelője volt a városoknak. Ballek azonban még messzebb ment az urbánus vallomásában:

*Hiszek az államban... Ahogyan a nyelv nélkül nincs nemzet, úgy a városi kultúra nélkül nincs állam, az állam nélkül pedig nincs nemzeti haladás, nyelvfejlődés, általában kultúra... Régebben, már a családi közegemben magamévá tettem azt a meggyőződést, hogy a legrosszabb saját államunk is jobb a semmilyenél, mert állam nélkül nem fejlődik a nyelvünk, és főleg nem jön létre saját urbánus kultúránk, amely nélkül majdnem lehetetlen létrehozni, formálni, alakítani és fejleszteni össznemzeti állami közösségünket.*⁸⁴

82 BALLEK, Ladislav: *A segéd (Könyv Palánkról)*. Madách, Bratislava, 1980. 59–60.

83 BALLEK, Ladislav: *Čas pamäti, pamät' času...* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 539.

84 Uo. 542.

Ballek nyílt etatista vallomása az államhoz, mint a polgárok együttélésének szervezetéhez, a városi és nemzeti kultúra hordozójához, minden bizonnyal összefügg családi hátterével – ugyanis vámos családjából származott, apja pénzügyőr volt. Ez a szakma mindenütt az állam működésének egyik fontos alapja.

Annak ellenére, hogy Ballek saját szavai szerint szinte tökéletesen el-sajátította Ipolyság városiasságát, bizonyos idegenkedés mégis állandóan jelen van Délre érkező szlovák hőseiben, hasonlóképpen, mint Habajnál. Ballek azonban valamivel gyorsabban legyőzi ezt az érzést, annak ellenére, hogy főhőse, Riečan morális integritása megőrzése érdekében végül távozott Palánkról. Kissé komplikáltabb a helyzet Habaj telepeseivel. Az ő kalandos sorsuk mégis csak más volt, mint a (cseh)szlovák állami hivatalnokoké. A kolonisták ugyanis tartósan és nem csak ideiglenesen érkeztek új területre.

A Csehszlovák Köztársaság létrejötte után, sőt pontosabban két-három évvel később, amikor ezerkilencszáztizenkilencben törvénybe iktatták a földreformot, szlovák kisemberek indulnak az északi területekről le a Dunához. A reform által elkobzott földből a Köztársaság déli határa mentén megveszik maguknak a kiosztott földeket. Nagyrészt kölcsönből vásárolnak, de így is azt hiszik, hogy itt, az Alföldön nagyobb darab kenyérért dolgoznak, mint ami a köves hegyi talajokon jutott nekik. Telepeket alapítanak, kolóniákat, betegségektől, nélkülözésektől szenvednek, verejtékezve művelik a földet, lassan gyarapodnak.⁸⁵

Habaj itt tulajdonképpen patetikusan, szinte érzelmesen ábrázolja a csehszlovák telepek úttörő-alapítóit, akiknek célja Dél-szlovákia demográfiai meghódítása volt.

85 HABAJ, Ivan: *Kolonisti I.* Slovenský spisovateľ. Bratislava, 1980. 13.

Ballek viszonya a magyarokhoz

Ide kívánczik egy apró megjegyzés. Ballek csehszlovák állami tisztviselő, vámos családjából származott, az első Csehszlovák Köztársaság demokratikus és humanista hagyományán nevelkedett. Családjának gyökerei az ország északi részén voltak, de belsőleg nagyon hamar elsajátította a szlovák Délt is. Személyes állampolgári emlékeiben színesen és tüzesen írja le ipolysági gyermekéveit, hogyan élt az államhoz kötődő értelmiség és hivatalnokság a háború utáni első években:

És aztán már nem tudtam kivárni az iskolát, azokat a reggeleket, délutánokat és estéket a mi park melletti utcánkban. Vártam az Ipoly-menti szülői sétákat, amelyek a városon át vezettek a határon álló vámházhoz, vártam a főtéren rendezett állami ünnepeket, a Csehszlovákia megalapításának napját... A szüleimmel először elmentünk a Honti Kaszinó előtti parkban álló M. R. Štefánik tábornok szobrához, ahol virágot tettük a már meglévő koszorú és csokor halomra. Onnan az állami zászlóval feldíszített terre mentünk, ahová az egész város, sőt annak közelebbi és távolabbi vidéke is igyekezett. A környékbeliek lovaskocsikon, hintókon, kerékpárokon, motorbicikliklen érkeztek... – a diákok kezében állami zászlók voltak, a nagyobb gyerekek és a felnőttek kezében pedig a három meghatározó csehszlovák államalapító portréja: T. G. Masaryk, E. Beneš és M. R. Štefánik... Aztán rázendített a katonazenekar, a főtér felső részéből a megyeháza felé díszmenetben menetelt csehszlovák hadsereg, amelyet az embertömeg skandalással és tapssal üdvözölt, ezáltal is kifejezve a Csehszlovákia visszaállítása és a dél-szlovákiai vidékek köztársasághoz való visszatérése felett érzett örömét... Az egész főtér énekelte a himnuszt, az ünnepi beszédek után az emberek megtapsolták a Kmoch-indulókat is, utána az énekkar T. G. Masaryk elnök kedvenc dalait énekelte... És a kiscsoportokban lefolytatott legtöbb beszélgetés is általában a Csehszlovákia visszaállítása és a déli városunk és a vidékünk visszatérése felett érzett örömet érintette... Leggyakrabban erről beszélgettek az apám pénzügyőr kollégái is, a köztársasági határok akkori

*őrei, amikor nálunk a teraszon leültek vele kávézni... A szalon ablakán keresztül a hanglemezről szlovák tangókat lehetett hallani, főleg azokat, amelyek az otthonról szóltak. Apám a határőr kollégáival együtt ezeket tekintette nemcsak a csehszlovákiai régi jó szlovák idők, a köztársaság születési csoda bizonyítékának, hanem a világ legszebb tangóinak is...*⁸⁶

Nagyon szép, szinte idillikus balleki leírás ez a háború utáni örömről, a csehszlovák államiság megújulásáról, a békéről, a normális polgári viszonyok visszatértéről. Meglepő azonban, hogy ez a tapasztalt és empatikus szerző teljesen mellőzi emlékeiben azokat az intézkedéseket, amelyek akkor a magyar lakosság nagy részét érintették a visszaállított köztársaság déli területein – az állampolgári jogok kollektív elvesztése, a lakosságcsere, a deportálás a Szudéta-vidékre, az erőszakos és kényszerített reszlovakizáció stb. A magyarok közben még a háború utáni években is többségben voltak szeretett Ipolyságán, ahová 1945-ben szüleivel költözött. Az örömteli ünnepségek leírása egyoldalúan, az új megújított állam képviselői szemével történik, a győztesekével, és megfélemezik azokról, akik a körülmények következtében a legyőzöttek előnytelenebb helyzetébe kerültek. Az idézett leírás irodalmilag és dokumentárisan igen fontos és értékes, mivel bemutatja az új vezető és intellektuális réteg légkörét és érzéseit, de megfélemezik a lakosság nagy szürke (nem szlovák) többségéről. Bizonyára az is tudott volna örülni a háború befejezésének, a normalizálódó mindennapoknak, sőt még a demokratikus csehszlovák államiság megújításának is, ha 1945 után valóban sor került volna erre a megújításra. Miként azonban ismeretes, a megújított köztársaság nem eredeti demokratikus és masaryki-humanista arcát mutatta nem szláv lakosainak. Ehelyett a jogtalanság éveit hozta nekik. Bizonyos túlzással megállapítható, hogy hasonló leírások születhettek volna (és bizonyára nagy számban születtek is) a francia Algériában vagy a brit Indiában a brit királynő születésnapjára vagy a francia forradalom ünneplése alkalmából. Persze, a régebbi magyar irodalomban és kultúrában is

⁸⁶ BALLEK, Ladislav: *Čas pamäti, pamät' času...* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 540. Ballek hasonlókról írt az OS folyóirat, 2007/6. számában is (7–14.).

nyilván találhatók állami ünnepek lelkes beszámolóí, amelyek szintén nem voltak tekintettel a nemzetiségek jelenlétére a magyar államban.

Érdekes és tanulságos Ballek munkásságának és egész állásfoglalásának értékelése a már többször idézett Käfer István tollából. A magyar irodalomtudós ugyanis észrevett bizonyos balleki távolságtartást. Käfer István viszonylag sokat foglalkozik a magyar alakok ábrázolásának kérdésével Ballek műveiben. Észreveszi, hogy ilyen alak *A segéd*ben, de más munkáiban is elvileg nem sok van. Hősei mindenekelőtt anacionális vagy kevert palánkiak és nem elsősorban magyarok vagy szlovákok. Ballek inkább csak közvetve botlik palánki magyarok létezésébe: Riečan szlovák mészárosnak például azért van szüksége Volent Lančarič segédre, hogy megértesse magát új munkahelyén és környékén. Másrészt a regény tele van magyarizmusokkal és kevert szavakkal.⁸⁷

Az nem mondható, hogy Ballek ignorálná a magyar elemek létét Dél-Szlovákiában, de nem exponálja azokat túl, sőt a déli területek multinacionalitásának és többkultúrájúságának segítségével igyekszik elnémítani. Käfer szerint

*Ballek tudja, hogy vannak magyarok Palánkon, de igen mély és széles társadalomrajzú regényében tulajdonképpen nem foglalkozik velük, nem ismeri őket, s ábrázolásuk helyett a szláv Lančarič szájába adott szavakkal és periferikus alakokkal érzékelteti a város magyar világát.*⁸⁸

Ez a hozzáállás nem jelent problémát Käfernek, Ballek idősíkhasználata viszont igen:

Nem tudom elfogadni Ballek idősíkjaait. A századunk hetvenes éveiben keletkezett regényben fél évszázadnyival is vissza tekintett, 1945 előtt Riečan nagyapjáig és az államfordulat előtti tankönyvekig, de előre 1948 említésénél tovább egy lépéssel sem. Sőt! A kidolgozott

87 KÄFER, István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összefüggések A segéd című regényében.*

In: *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések.* PPKE, Piliscsaba, 1998. 161–162.

88 Uo. 163.

cselekmény lényegében 1946 nyárvégére befejeződik, a 11–12. fejezet mintha epilógus lenne a szerkezet korábbi részeihez képest. Megjegyzi ugyan, hogy „a hentes a forradalomig Hronecban dolgozott – másiar robil v Hronci do revolúcie”, azaz 1948 februárjáig, de az 1946 őszétől 1947-en át tartó másfél esztendőit egyszerűen kihagyja. Ilyen módon nem sok ideje és helye maradt a koalíciós kormányzat nemzetiségpolitikai ténykedéseinek beépítésére, holott Dél-Szlovákiában, a határ mentén ez a kérdés százezrek létét és nemlétét, emberségét érintette. Homályos utalásokat találunk csak erre, mint a helységnevekre és az időpontokra is.⁸⁹

Az említett célzások alatt Käfer valószínűleg a könyvnek azokra a részeire gondol, amikor a szlovák hivatalnokok fenyegetik Lančaričot, ha nem viselkedik jól, kitelepítik egykori mestere, Koháry után. Lančarič is emleget Riečannak embereket, akiket „kizsupoltak a határon túlra”. A csempész Török családot a súlyos büntetések sem riasztották el tevékenységétől, sem a fenyegetés a kitelepítéssel, azaz az ország belső részébe (azaz valószínűleg a deportálás cseh területekre), vagy az államhatáron túlra (azaz valószínűleg a lakosságcsere keretében).⁹⁰ Käfer szerint

... hosszú oldalak múlva, a befejezés felé emlegeti csak a súlyos problémákat, s bizony egyáltalán nem a déli ember szemével nézi azokat, hanem valahonnan távolról, mindent a zavaros viszonyokkal magyarázva... Mélyre lát Ballek, de legtöbbször jól lát, jól ábrázol. A régi Monarchia felidézett képétől a Palesztinába vándorló zsidókig. Különösen pompás a Centrál Kávéház avittságának leírása, a szlovákságukat alig eláruló újjazdagok világa, a rendőrök és fináncok szinte lélekrajzszámba menő megjelenítése. Ezért hiányoznak a regényből Dél-Szlovákia akkori valóságának az előzőkben említett magyar vonatkozásai. Annál is inkább, mivel Ballek nyelvi eszközök alkalmazásával is erősíti a Palánk hangulatát.⁹¹

89 Uo. 165.

90 Uo. 164–165.

91 Uo. 165–166.

Dél-Szlovákia vagy másképp a szlovák Dél leírása szétválaszthatatlan a magyar etnikum jelenlétének megragadásától a régióban. Ez a probléma nem teljesen azonos a szlovák irodalom magyarképével, bár szoros az összefüggés. Inkább e szövevényes kérdéskör egy részéről, szeletéről van szó.

A szlovákok ábrázolása a magyar és a magyarok ábrázolása a szlovák irodalomban mindmáig eleven és intenzív kérdés az irodalomtudományban. Ez természetesen összefügg egyrészt azzal, hogy az egész modern szlovák nemzeti identitás ellenzékben formálódott Magyarországgal és annak magyarosító politikájával szemben, másrészt azzal, hogy 1918 után a több mint félmillió magyar közösség a legnagyobb és legambíciózisabb nemzetiségi kisebbség Szlovákia területén. A modern szlovák nemzeti tudatnak valamilyen formában természetesen meg kell küzdenie ezzel a jelenséggel.

Egyébként a magyarok képe az új (háború utáni) szlovák irodalomban foglalkoztatta a külföldi, nem szlovák szlovakistákat is. Erről tanúskodik főleg Robert B. Pynsent tanulmánya 1989-ben a *Romboid* című folyóiratban, valamint a fentiekben már sűrűn hivatkozott Käfer István tanulmánya. Az ő szemlélete magyar, a szlovák irodalomtudósoké pedig inkább szlovák szempontok alapján érvényesül az adott problémában.

Ezért igen érdekesek a többé-kevésbé pártatlan brit kutató, Pynsent meglátásai, aki szerint Ballek és Habaj állásfoglalása a nemzetiségi kérdésben diametrálisan eltérő.

Habajé alapjában romantikus és Balleké nem romantikus. A romantikus álláspont konfliktusteremtőnek látja a nemzetet és a nemzetiséget. Sőt, mi több, a nemzetiség konfliktusokban fejeződik ki. Ballek állásfoglalása inkább közösségnek látja az embereket, mint nemzeti egésznek. A nem romantikus nézet szerint a nemzetek, amíg léteznek, inkább összeolvadással, mint konfliktus alapján keletkeznek. És valóban, Ballek társadalma könnyen fel tudja szívni a konfliktust... Ráadásul Ballek főként városi, közép- és alsóbb rétegekkel foglalkozik, míg Habaj főleg földművesekkel és néhány nagygazdával. Habaj a maga kis vidéki telepén – Lipová Osada, Hárstelep – viszonylag elfogulatlanul ábrázolja a lakosság egyes tagjait, Ballek pedig nem titkolt jóindulattal Palánkjának lakóit...⁹²

⁹² PYNSENT, Robert B.: *I. m.* 77–78.

Pynsent észreveszi, hogy bizonyos elfogulatlanságra törekvése ellenére

*...Habaj egészében nem jóindulatú a magyarokkal. Itt-ott érinti ugyan szempontjukat, de szemlélete inkább szarkasztikus.*⁹³

Mindenekelőtt horthysta megszállókat lát a magyarokban, gyakran fölényesek a szlovákokkal szemben, és néhány hőse (például Országh Karcsi, a földbirtokos fia) mindazt megtestesíti, ami a magyarokban rossz. Karcsi „hírhedt nőcsábász, erőszakos és verekedős ember”.⁹⁴ Ugyanígy nem tetszik Habajnak, hogy a helyi magyarok könnyebben elsajátítják a cseh nyelvet, mint a szlovákokot.⁹⁵ Pynsent szerint Balleknak több empátiája van a magyarokhoz. Nemcsak a nemzet alapelvéből indul ki, hanem főleg emberi sorsokból. Akadályozza azonban Ballek tényleges pozíciójának megismerését, hogy többféle hős szájába adja gondolatait, akik néha egészen eltérő világokat képviseltek. Pynsent egyébként mindenekelőtt a szlovákok ezeréves magyar elnyomásának realitásával vagy mítoszával nincs tisztában Ballek állásfoglalása tekintetében:

*Ballek alapján minden korlátozottság ellen van, csak az ezeréves közép-európai magyar uralommal kapcsolatos állásfoglalásával nem vagyunk tisztában. Úgy tűnik, legalább is gyanakvással értelmezi a szlovákok ezeréves magyar elnyomásának gondolatát, amely a szlovák nemzeti mitológia jelentős összetevője volt az első Csehszlovák Köztársaságban.*⁹⁶

Ballek ugyanakkor részletesen leírja, miként alázták meg Riečan szeretett nagyapját a magyar időkben. Egészében azonban Pynsent szerint Ballek inkább antinacionalistának mutatkozik.

93 Uo. 78.

94 HABAJ, Ivan: *Kolonisti I.* Slovenský spisovateľ. Bratislava, 1980. 207–208.

95 Erre utal Pynsent, a HABAJ, Ivan: *Kolonisti III.* című műre való hivatkozással, lásd 39.

96 PYNSENT, Robert B.: *I. m.* 79.

Ballek számára tehát a kozmopolita Dél-Szlovákia a harmónia életereje és tarkasága. Nagyvonalú arcátlansággal és vulgarizmussal. Palánkon nincs helye az előítéleteknek, a romantikus nemzetiség-felfogásnak.⁹⁷

Végezetül megállapítható, hogy hála tehetségének és szenzitivitásának, Ballek megpróbálkozott a valóság empatikus ábrázolásával. Művében mégis sokkal több megértés érezhető a szlovák nélkülözés, mint a magyarok százezreinek szemvedései iránt Dél-Szlovákiában a második világháború után. Ebben a tekintetben *A segéd* nem kiegyensúlyozott mű és Ballek nem teljesen pártatlan szerző.

A déli színvilág Peter Andruška prózájában

Az 1970-es évek déli szerzőinek triászában külön helyet foglal el Peter Andruška, aki Tornócról származik és tanulmányai egy részét Vágsellyén végezte. Mindkét esetben etnikailag vegyes és síkvidéki szlovák–magyar térségről van szó Szlovákia déli részén. Tanítói végzettségének megszerzése után sokáig tanítóskodott, később szerkesztő lett, majd hosszú ideig a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen oktatott. Szülőföldjét, amelyet a szlovák Dél említett fő tulajdonságai (termékeny síkság, forró nyarak, vegyes lakosság, gyakori államigazgatási változások) jellemezték, egyik fő művében, az 1974-ben megjelent *Hodiny s kukučkou*, azaz *Kakukkos óra* című regényében írta le. Bár ez a regény nem lett olyan ismert és olvasott, mint Habaj *Telepesekje* vagy Ballek déli trilógiája, ebben a tematikában talán az elemzett szerzők nemzedékének első művei közé tartozik. Az irodalomtörténet viszont lényegesen kevesebb figyelmet fordít rá.

A *Kakukkos óra* két összebarátkozott, később családi szálakkal is egymáshoz kötődő és végül szétváló család regénye egy dél-szlovákiai faluban. Két harcostárs családjáról van szó az első világháborúból – Mikuláš szabóéról és Vojtech vasutaséról. A szerző említ ugyan néhány konkrét várost a közelebbi és távolabbi vidéken is (Pozsony, Budapest, Nyitra, Léva,

97 Uo. 80.

Zsolna stb.), de a falu nevét, ahol a fenti családok élete zajlott, egyszer sem írta le. Ugyanígy nem konkretizálta a két fő család vezetéknévét sem, pedig a többi családnak megvan a családi neve is, és egészen mindegy, hogy a földbirtokos Kisfaludyról, a későbbi morva telepes Ozorovskýról, adjunktusról, Karel Winklerről, egyes zsidó családokról (Kreuzinger, Hertzfeld) vagy a falu más lakosairól van-e szó. Ezeknek a családoknak különböző – magyar és szlovák – neveik voltak. Laktak ott Legényék, Tánczosék, Révayék, Fábikék, Siátiék és mások. Érdekes, hogy a szerző majdnem mindig konkretizálta a regény főbb szereplőrétegének nevét, a helyi hétköznapi családok esetében ezt következetesen elkerülte, legfeljebb egy-egy beszélő vezetéknévét hagyott meg. Dél-Szlovákiában azonban az ilyenek nem mindig fejezik ki a nemzetiséget.

A szerző bizonyára nem véletlenül választotta ezt a megoldást. Andruška ugyanis szinte programszerűen került a nemzetiségi problematikát, ami pedig olyan jellemző az etnikailag vegyes Dél-Szlovákiára a 20. században. A keresztnévek írásmódja (Mikuláš, Vojtech, Pavol, Jozef, Tonko, Kristína stb.) szerint a regény főhősei inkább szlovák nemzetiségűek, néhány keresztnév kizárólag szlovák jellegű (Božena), mások viszont egyetemesek (Marianna, Vilma). Ennek ellenére a helyi alakok alapjában nem lázadtak az első bécsi döntés és következményei ellen,⁹⁸ 1939 után beléptek a magyar hadseregbe, annak zászlói alatt harcoltak vagy estek fogságba, orvoshoz és műtétre Budapestre mentek. Ott tanult szakmát Mikuláš és oda ment dolgozni a főhős családok néhány gyermeke. Vojtech vasutas azt akarta, hogy bocskaik nyakkendőjében temessék, amit az első világháborúból hozott és nagyon szeretett. Budapest tehát ebben a regényben nem hat idegennek, ugyanúgy, ahogy nem idegen Pozsony vagy Zsolna. Sőt, Kisfaludy magyar földbirtokos, aki az első világháború után távozott Szlovákiából, nem a szlovák nép és konkrétan Mikuláš családjának ádáz ellensége. Mikuláš apja éppen a gróf birtokán emelkedett pásztorból úri kocsissá. Felesége, Vilma éppen a grófi birtokon kapott állásnak köszönhetően élte át gyermekeivel az első világháborút.

98 ANDRUŠKA, Peter: *Hodiny s kukučkou*. Slovenský spisovateľ. Bratislava, 1974. 143.

Vilma járt az uradalmába, dolgozott, napszámoskodott, hordta haza a lisztet, cukrot, kenyeret, meg pénzt is, régi használt ruhákat és cipőket. A háború befejeződött, a gróf elment, nem kérte számon az adósságot sem Vilmán, sem másan.⁹⁹

Az író csak a távoli Árva esetében exponált valamelyes földrajzi és kulturális ellentétet. Tóno, Vojtech fia anyja beleegyezése nélkül oda nősült. A vonatút lassú volt, a többszöri átszállás miatt hosszadalmas, a hegyes táj pedig egészen más, mint a sík délen. A déli síkság barnás-zöldnek és porosnak tűnt Helenkának, a menyecskének. Neki ugyanolyan idegen volt a táj idegen embereivel együtt, mint a délieknek Árva.¹⁰⁰ A Morvaországból származó Karel Winkler szintén más perspektívából látta a főhősök szülőföldjét:

Az új vidék, tele a déli nap illatával, a száraz és gyönyörű táj vegyes érzelmeket keltett benne... Eltávozott otthonról Dél-Szlovákiába, mert csábította a pénz látványa.¹⁰¹

A színek, amelyekkel Andruška lefestette a déli tájat mint regényének színterét, többé-kevésbé hasonlítottak Habaj és Ballek színeire és jellemzéseihez, de természetesebbnek és kevésbé egzotikusnak hatottak. A forró nyarak, az akácligetek, a nádtetős vályogházak, a nedves és termékeny föld itt nem volt szöges ellentétbe állítva északkal. A déli területek leírása során nem tűnt ki a sorból a közelebről nem meghatározott folyó, ágaival, gátjaival, halastó-mocsaraival. Andruška regényében azonban sokkal kevésbé jelenik meg a régió határ melletti jellege. A régióban többször megváltozott a hatalom, ez azonban mintha nem zavarta volna a helyi kisembereket.¹⁰² Természetesnek tartották, esetenként életük normális oldalának. Minimálisan jelenik meg a regényben az államhatalom és közigazgatása – a szerző például alig emlegette a községházát és a csendőröket.

99 Uo. 137.

100 Uo. 208. és 228.

101 Uo. 125.

102 Uo. 143.

A *Kakukkos órát* lapozva az olvasónak egyáltalán nincs olyan érzése, mintha az író tudatosan és programszerűen közel akarná hozni és intenzívvé akarná tenni közönségének a szlovák Délt. Inkább a mű cselekményére összpontosít, konkrét szövevényeire, az egyes hősök és családjaik történetére. A természeti, földrajzi háttér itt kevésbé exponált, mint a déli környezet és színvilág Ballek és Habaj műveiben. Ezáltal Andruška alapvetően különbözik Dél-Szlovákia többi szerzőjétől.

Az 1989 utáni szlovák irodalom és Dél-Szlovákia

A szlovák irodalom 1989 után érdekesen és dinamikusan fejlődik. A dél-problematika és a déli színvilág ábrázolása magyar alakjaival továbbra is időszerű, bár már nincs olyan újító hatása, mint a szocializmus utolsó évtizedeiben. A szlovák irodalom minden gazdasági és társadalmi probléma ellenére, amit 1989 hozott magával, manapság jó korszakát éli. Pozitív módon nyilvánult meg a legalább részleges leszámolás a Mečiar-korszakkal. A szlovák kultúrában úgyszintén egyre erősebben érezhető a nagyobb nyitottság a világra. Ez minden bizonnyal összefügg egyrészt az európai integrációval, másrészt a 2000 utáni szlovák társadalom nagyobb kulturális öntudatával. Nem tabu már a multietnicitás, sőt néhány területen szinte divattá válik. Elég egy pillantás tekintélyes könyvesboltok polcaira, amelyek tele vannak szakmai és szépirodalmi könyvekkel egyes jelentős városok többnemzetiségű múltjáról. Sokat jelez ebből a szempontból, miként igyekezik megküzdeni a szlovák kulturális közösség a „kassai polgár” Márai Sándor magyar író örökségével. Grendel Lajos Szlovákiában élő magyar író tehetségének és a gyors szlovák fordításoknak¹⁰³ köszönhetően fokozatosan a többségi irodalmi élet szerves részévé vált. A magyarul író Grendel ezért jelenleg már nem egyszerűen csak Szlovákiában élő nemzetiségi író, hanem inkább párhuzamosan két többségi irodalmi világ – Magyarországon a magyar, Szlovákiában a szlovák – szerves szereplője.

Jelen publikáció fő témájának szemszögéből az 1989 utáni időszak gazdag terméséből kissé önhatalmúlag válogatva a legfontosabb szerző min-

103 Ezen fordítások döntő része Karol Wlachovský tollából származik.

denekelőtt Peter Pišťanek (1960–2015), Daniela Kapitáňová (1956), Pavol Rankov (1964), Ľuboš Dojčan alias Koloman Kocúr (1964) és Peter Balko (1988). Egyébként egyikük sem igazi déli szerző. Kapitáňován kívül nem is a nemzetiségileg vegyes délről származnak, bár Balko losonci szülőhelye és Kocúr Kassája határesetnek tekinthető. Rankov a tátraalji Poprádról származik, de jelenleg Pozsonyban főiskolai tanár. A pozsonyi Pišťanek életének nagyobb részét Dévényújfalun töltötte. Elsősorban *Rivers of Babylon* című regényével vált ismertté. Műve a maffia-kapitalizmus létrejötte egyfajta „hősköteményének” tartható. Peter Pišťanek említett regényében mindenekelőtt az átalakult Pozsony ábrázolására vállalkozott, amely déli fekvése ellenére, lévén Szlovákia fővárosa, nem a déli színvilág része, és az író sem akarta besorolni e színvilág környezetébe. Műve inkább a magyar alakok ábrázolása szempontjából érdekes. E munkájában inkább annak szentel figyelmet, miként jelentkezik a szlovák irodalom magyarszemléletének változása.

Pavol Rankov 2004-ben megjelent regénye, a *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy) (Szeptember elsején történt [vagy máskor])* közel áll a Dél problémáikához, de inkább csak látszólag. Az „alföldies” Léván játszódik ugyan, de magát az „alföldies” kifejezést Rankov nem használja művében. Inkább multietnikus kulisszának használja Lévát, ahol kezdődik és kibontakozik¹⁰⁴ három barát 1938 és 1968 közötti története. A főhősök: a cseh Jan (Honza) Bílek, a magyar Rónai Péter és a kétnyelvű lévai zsidó Gabriel Rosenberg. További fontos, ámde a férfi főhősöknél sokkal paszszívabb és irodalmilag kevésbé kidolgozott alak – Maria Belajová – közös szerelmük, egy helybéli szlovák lány. Rankov éppen az ő családjának sorsát használja fel a szituáció komplikáltságának bemutatására: Mária apja, a szintén kétnyelvű Belaj úr meggyőződéses kommunistaként az első bécsi döntés után a Nyilaskeresztes Párt tagja lett (tehát nyilas), de csak azért, hogy eredeti pártját tájékoztassa a nyilasok szándékairól. Ezért használta Léván a magyar uralom alatt a Belaj vezetéknev helyett a Belait.

Az író különböző nyelvi eszközökkel igyekszik hangsúlyozni a magyar nyelv és a kultúra jelenlétét Léván és Dél-Szlovákiában. Időnként (1939–

¹⁰⁴ Maga a cselekmény azonban máshol is történik – például a morvaországi Brnóban, Amerikában, Közél-Keleten stb.

1945 között) magyar (vagy cseh zsargon) formában használja egyes alakok keresztnév változatait, a magyar hatalom jelenlétének hangsúlyozására pedig a városban és környékén az egyes városok és falvak magyar megfelelőit (az első köztársaságbeli Levice 1938 után Léva lesz, Nové Zámky Érsekújvár, Šurany Nagysurány stb.). Ez az eljárás egyébként viszonylag voluntarisztikusnak hat és némiképp zavaró is, mert a szlovák szövegben nem okoz szerves hatást. A Nyilaskeresztes Párt tagjait következetesen nyilasoknak nevezi – vagyis a szó magyar alakjában. Rankov ezen kívül még egész sor magyar szót és kifejezést ismer és használ – *srácok*, *drágaság*, *kutyakölyök*, *úszás* stb. Néha fordítás nélkül idéz politikai jelszavakat és korabeli falfirkákat (például a revizionista *Mindent vissza*, 23. o.). Ezek a kifejezések azonban a nem déli kötődésű olvasónak egyáltalán nem magától értetődőek. Sőt, előfordulhat a szövegben a fordítás nélkül maradt magyar mondat vagy fordulat (a 26. oldalon például *részeg, mint a csap*, a 31. oldalon *nem zsidó üzlet*).

Látható a regényben, hogy az író ismert néhány lévai és általános magyar reáliát. A magyar katonák és hivatalok bevonulása után valóban bemutatották Léván a *János vitéz* című jeles színművet, a főtéren mindmáig áll a Kálvin udvar, létezik az Újtelep városrész. Mindmáig átfolyik a városon a Perc csatorna, amely mindkét nyelven azonosan hangzik. Sőt, szó van a regényben a kommunista Koprdáról, aki valóban élt a városban. Az ifjúság társalog Féja Géza magyar íróról is, aki Léváról származik, sőt le is írta a várost *Bölcsődal* című szociográfiájában. A lévaiaknak már a regény első bekezdése is hízelgett:

*A huszadik század harmincas éveinek végén csak egy-két csehszlovákiai kisváros dicsekedhetett saját stranddal. Léva ezek közé tartozott.*¹⁰⁵

Mindezek ellenére sem az egész regényből, sem Léva leírásából nem érződik a szerző mélyebb és emotívabb viszonya a városhoz. Ebben különbözik Ballektól, akit sokkal személyesebb kapcsolat fűzött Ipolysághoz, amit tudára is adott olvasóinak, bár a tényleges városnevet a kitalált Palánkkal

105 RANKOV, Pavol: *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)*. Kalligram, Bratislava, 2008. 11.

álcázta. Rankov regényében a déli színvilág csak formálta a déli területek magyar jellegét. Ez radikálisan csökkentett hozzáállás, ami azonban érthető, mert Rankov célja nem a déli régió közelítése volt a szlovák olvasóhoz, hanem inkább a rendkívül összetett korszak leírása. Léva tulajdonképpen csak alkalmas kulissza volt a szövevényes és dinamikus cselekményhez.

Az író tehát a helyi viszonyok és a már említett nemzetiségi problematika alapos ismeretén kívül sem mentálisan, sem kulturálisan, sem éghajlatilag nem törekszik a Dél atmoszférájának és a déli színvilágnak a megragadására. Hiányoznak a regényből az akácok, a vizek, a bujaság és a termékenységek, ami olyan jellemző volt Ballek számára. Rankov meglepően kihagyja Léva olyan kulturális és mentális jellegzetességét, mint a város fölött és a város alatt hosszan elterülő szőlőket. Teljesen hiányzik a város leírásából a bor dimenziója. Ez persze nem kritika, csak egy fontos momentum jelzése a déliség és a lévaiság leírásával kapcsolatban Rankov művében. Tudni kell viszont egy igen fontos tény: Léva a valóságban nem igazi határmenti „déli” város. Északabbra fekszik ugyanis, mint a Csallóköz vagy a honti Ipolyság. Ezen kívül Léva a magyar–szlovák etnográfiai határon van, amely a Párkány mellett kezdődő síkságtól a lévai szőlőhegyekig tart, amelyek aztán fokozatosan belesimulnak a Selmeci-hegységbe. A szimbolikus garami Szlovák Kapu, alig néhány kilométerre található Lévától.

Daniela Kapitáňová Komáromban született, de a színházi rendezést már Prágában végezte és mindmáig szerkesztőként működik Pozsonyban. Ezen kívül egy ideig kreatív írást tanított a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen. Viszonylag későn, negyvennégy éves korában kezdett írni.¹⁰⁶ Szlovák származású, de ismeri a magyar irodalmat is és a komáromi magyar színházban is dolgozott.¹⁰⁷ Első jelentős munkáját, a *Kniha o cintoríne (Könyv a temetőről)* című regényét, Samko Tále néven adta ki. Samko nemcsak a regény kitalált szerzője, hanem főalakja is. Az írónőnek egyébként valódi alak szolgált például, aki Komáromban élt. Samko Tále többé-kevésbé szlovák származású volt és gyakran igyekezett feltűnni „jó szlováknak”. Ennek része volt az ellentét a más nemzetiségekkel, többek között a magyarokkal, a csehekkel, a romákkal. Néhány olvasó ebben magyarellenességet

106 http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelja/daniela-kapitanova#curriculum_vitae

107 <http://litera.hu/hirek/daniela-kapitanova-hamarosan-ez-is-olyasmi-lesz-mint-az-opera>

látott, mivel nem értették a mű iróniáját, bizonyos mértékű parodikus jelleget egy középkorú férfi megkésett vallomásának formájában.¹⁰⁸

Kapitáňová itt nem foglalkozott a „déli” Komárom színvilágával, inkább érdekelte a hivatalos vagy sugalmazott nemzetiségellenes propaganda hatása az egyszerű, illetve lelki beteg emberekre. Nem szabad elfelejteni, nem sok esztendő telt el a 20. század „nemzetépítő” kilencvenes évei és a regény megírása között. Ezért egyáltalán nem meglepő a regényben a nemzetiségi politika kifejezett exponálása.

Az interetnikus kapcsolatok a 20. század utolsó két évtizedébe ágyazottak. A Samko Tále nemzetiségileg nehezen meghatározható név, pedig ő szlováknak tartja magát, akinek apja Gyetváról származik, ezért a szlovák kánon szerint jó szlováknak kell lennie. Származása azonban elég bonyolult:

Mert minden szlovák büszke arra, hogy szlovák. Én is büszke vagyok rá, hogy szlovák vagyok. Csak ebben a legsúlyosabb az, hogy Ómama nagyanyja félig magyar volt és Csonka Eszternek hívták, mire tekintettel mi már nem vagyunk legjobb szlovákok. Mert a legjobb szlovák nagyapám volt Gyetváról, ahol a világon a legjobb szlovákok vannak. Most a legjobb szlovák a világon a családban Samuel Tále, apám testvére, aki Gyetváról való. Aztán Valent, Anka és Margita is. Ivana nagyon rossz szlovák és mindenki szégyelli. Én is szégyeltem magam miatta. Egyébként családukban mindenki nagyon jó szlovák volt Ómama nagyanyján kívül, aki félig magyar volt és Csonka Eszternek hívták. Aztán Oto bácsi sem volt jó szlovák, mert a gombákra való nemzeti tekintet nélkül akart segíteni az embereknek, csakhogy ő idegileg rokkant volt, tehát ez nála nem volt kötelező, mert akkor ez még nem volt kötelező. Nekem minden barátom szlovák volt, de nekem nem volt sok barátom, csak egy volt, és az magyar volt.¹⁰⁹

108 <http://magyarnarancs.hu/konyv/orban-politikaja-miatt-divat-magyarnak-lenni-szlovakiaban-99185>

109 KAPITÁŇOVÁ, Daniela: *Samko Tále: Kniha o cintoríne*. Koloman Kertész Bagala. Vydavateľstvo L. C. A. Levice, 2000. 43.

A főhős szégyellte Ivana hűgát, valószínűleg házassága miatt a cseh Filip Žebrákkal. Komáromi nagyszüleit Ómamának és Ópának hívta. Minden valószínűség szerint ebben fontos szerepet játszott középszlovák apjának álláspontja:

Apám nem szerette a cseheket, magyarokat, oroszokat, zsidókat, kommunistákat, cigányokat, a szpartakiádókat, az úttörőket, a SZM-öt, a Munkásőrséget, az ROH-át, a Csemadókat, az SZNF-et, a Prágai Felkelést, a Nőszövetséget, a Győzelmes Februárt, a NOSZF-t, a Csz-SZB-t, a NN-t, a felszabadulást, és azt sem szerette, mikor az ún. Szlovák Államra azt mondták, hogy ún. Ez azt jelenti, hogy úgynevezett. Apám erre azt mondta, hogy a kommunisták úgynevezettek. Ezen kívül a Szabad Európát hallgatta, ami akkor oly vészesen tilos volt.¹¹⁰

Gyetzvai származásával pragmatikus okokból büszkélkedett:

Engem is Samuel Tálenak hívnak, de én nem gyetzvai vagyok, hanem komáromi. Jobb gyetzvainak lenni, mint komárominak, mivel akkor az emberek nevetnek, de ha azt mondom, hogy az én apám Gyetzváról való, abbahagyják a nevetést. Mert komárominak lenni nevetéses, de gyetzvainak lenni az nagyon komoly dolog. Gyetzva nagyon messze van. Soha nem voltam ott.¹¹¹

A főhős itt tulajdonképpen egyszerűen megfogalmazta a magyar–szlovák kapcsolatok aszimmetriáját, amely a második világháború után radikálisan megváltozott. Megnyilvánult ez a magyar nyelv és kultúra helyzetében is:

Apám mindig azt mondta, hogy a kefirt a mongolok találták ki és ebből látszik, hogy az egy kultúrnemzet, mert kitalálták a kefirt. És nemcsak a kefirt találták ki, hanem a magyarokat is kiűzték Mongóliából, mert a magyarokat a világon senki sem szereti, mert magyarok. A szlová-

110 Uo. 28.

111 Uo. 27.

*kokat mindenki szereti a világon, mert szlovákok. Mert a szlovákok a legjobbak a világon és a szlovák nyelv is a legszebb a világon. Ezt tanultuk az iskolában és ezt mondták a televízióban is, hogy a szlovák nyelv a legszebb a világon. Ez attól van, hogy a szlovák nyelvnek van l' hangja. Az l' a legszebb betű a világon, mivel nagyon szép. Például a cseh nyelv nem lehet a legszebb a világon, mert nincs l'-je. Ezért a szlovák nyelv a legszebb a világon, mert van l'-je. A legnevetesegebb nyelv a világon a magyar. Ez abból tudható, ha valaki mond valamit magyar hangsúllyal együtt, az nagyon humoros és mindenki nagyon jól mulat rajta. Én is nagyon jól mulatok rajta, mert ez nagyon nevetéses.*¹¹²

Feltűnően sok utalás van a regényben a szlovák nemzetiségellenes előítéletekre, illetve az egyes családokban folytatott vitákra az önálló Szlovákiáról. Erről a kérdésről veszekednek Samko leánytestvérei is – az egyiknek ugyanis cseh volt a férje, a másiknak pedig a komáromi hajógyár mérnöke, aki az önállóság pártján volt. Egyébként a mellékszereplőknek is különféle etnikai színezetű neve volt – Alf Névery, Édes Angelika, Gunár Károly dr., Darina Gunárová, Kaťuša Szedíleková, Orság Pavol, Janíček Dušan stb. Komárom képe tehát a regényben multietnikus és kevert. Viszont talán ez az egyetlen közös pont a fentebb már elemzett regényekkel a 20. század hetvenes éveiből. A Komáromban született Kapitáňová azonban már nem érezte a déli környezet egzotizálásának szükségét. Az ő regényének ebből a szempontból már univerzálisabb ambíciói voltak, legalábbis ami a szlovák irodalom keretét illeti.

A *Könyv a temetőről* című regénnyel új trend kezdődött Dél-Szlovákia ábrázolásában. Majdnem minden korábbi mű, amely valamiképpen reflektált az irodalomban Dél-Szlovákia problematikájára, relatívan realista szellemenben íródott. Ezen kívül a 20. század hetvenes és nyolcvanas évek déli íróit még a felfedezés és a közvetítés igénye jellemezte a szlovák olvasók felé. Az ország déli részén játszódó legújabb művek azonban elhagyják ezt a megközelítést és egyre groteszkebbé és mágikusabbá válnak. A szerzők a déli területek ábrázolásakor sűrűn használják ki a grendeli karneváli elbe-

112 Uo. 42.

szélemódot, és munkáikban időnként megjelenik a pišt'áneki nyersség és komikusság is.

Különösen érvényes ez Luboš Dojčan munkáira, aki Koloman Kocúr néven publikál. A kassai születésű szerző posztmodern hangvételű *Apáka a mamáka* című, 2002-ben megjelent regényében intenzíven kevert szlovák nyelvet használ, ami főleg az idősebb szlovákiai magyarokra jellemző. Művében leír egy napot ősei életéből, akik egy dominánsan magyar faluban éltek Dél-Szlovákiában és hetvenhét éves együttélésük során többször kellett alkalmazkodniuk megváltozott államigazgatási feltételekhez. Ily módon a gyakori államfordulatok és rendszerváltozások Dél-Szlovákiában a déli területek újabb jellemzőjévé válnak.

Még abszurdabbnak hat *Sracia zbraň (Szarfegyver)* című regénye, amely civilizációnk széthullása idején – azaz 2031–2032-ben – játszódik az érsekújvári járás Nagyker falujában. Ezen kívül a 2012-ben megjelent regényben feltűnik a Dunaszerdahelyi Járásban úgyszintén valóban létező Illésháza falu is. Az apokaliptikus harcok egy része pedig a közeli Nyitrán játszódik. A térségben szerb menekültek élnek, akik a muszlim invázió elől menekültek balkáni otthonukból. Az ásványi nyersanyagok hiánya, a háborúk és a világpolitikai káoszának súlya alatt egész Európa geopolitikai térképe megváltozott. Megalakul például Csehszlovákiamagyarország szürreális, de a múltban „majdnem létező” államalakulat. Abszurd nyelvi szabályok érvényesek itt, amelyek konfliktusokat okoznak a templomban a magyar és a szlovák hívek között. A konfliktus a szerb menekültek segítségével és a bizarr terrorizmus következtében (a részletek olvashatók a regényben) olyan erőszakhullámot eredményez, amely még jobban megrendíti és bonyolultabbá teszi az egész világot.

Már ebből a töredékes leírásból látható, hogy e negatív utópia vagy disztópia jellegű („sötét sci-fi groteszk”) szerzője bőségesen alkalmaz ötleteket és impulzusokat a szlovák–magyar környezet kissé (legalább is az emberiség globális problémáihhoz képest) abszurd környezetéből. Ezt a módszert még inkább hangsúlyozta a dél-szlovákiai etnikailag kevert határvidék torzított nyelvi durvaságaival. Az *Apáka a mamáka* című regényhez képest azonban újszerű más nyelvi elemek használata is. A szerző a szlovákon, a csehen, a magyaron kívül itt szerb, angol, német és francia elemeket is

alkalmazott.¹¹³ Kocúr Dél-Szlovákiája és magyar–szlovák etnikai térsége még jellegzetes az olvasó számára, de már nem a maga területi domborzatával, társadalmi struktúrájával, éghajlatával. Itt inkább a kevert (hibrid) nyelv és apró indulatok, illetve nyelvi viták óriási abszurditása jellemző.

2016-ban megjelent a szlovák könyvpiacra egy kevésbé ismert szerző, Peter Pečonka *Svätý mäsiar zo Šamorína (A somorjai Szent Mészáros)* című kisregénye. A Peter Pečonka név valószínűleg Peter Rankovot rejti, aki eddig még nem erősítette meg szerzőségét.¹¹⁴ A regénynek szellemes beszélő alcíme is van: *A iné príbehý z čias Malej dunajskej vojny (És más történetek a Kis Dunai Háború idejéből)*. Az író ismét Dél-Szlovákiába helyezte a cselekményt Somorja és Érsekújvár közé, ahol a közeljövőben háború folyik a magyarok (nagy magyar szeparatisták) és a szlovákok (domobrana/népfelkelés) között. A konfliktust egy csatává váló futballmérkőzés váltotta ki, amelyben egy fiatal magyar lány meghalt. A déliséget tehát itt elsődlegesen nem a hibrid nyelv képviseli, hanem események, motívumok és sztereotípiák, amelyek bőségesen előfordultak a reális életben és az utóbbi két évtized mocskolódo politikai publicisztikájában. Bekapcsolódtak a konfliktusba roma partizánok (modernebben: gerillák) a Fekete Farkasok csoportból, valamint az ócseh Spytihněv nevű cseh század is. Feltűnnek itt árvai szeparatisták, háborús gonosztevőkké alakuló élsportolók, prédikátorok és más, az etnikai konfliktusokra jellemző alakok.¹¹⁵

Az egész regény cselekménye abszurdnak tűnik, de kellemetlenül hatnak az olvasóra azok a posztmodern kölcsönzések, amelyek az 1989 utáni szlovák–magyar kapcsolatok és a politika reális világából származnak. Elég csak megemlíteni, milyen érzelmeket váltott ki évekkel ezelőtt a pozsonyi Slovan és a budapesti Fradi (azaz Ferencváros) futballcsapatok mérkőzése, aztán a rendőri beavatkozás a dunaszerdahelyi stadionban, a Malina Hedvig, fiatal magyar diáklány elleni támadás Nyitrán, Ján Slota, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének javaslata a népfelkelés megalakítására, továbbá az

113 BENYOVSZKY Krisztián: *Nyelvek karneválja Koloman Kocúr Sracia zbraň (Szar bomba) című regényében*. Irodalmi Szemle, 2018. 3. szám.

114 <http://www.tyzden.sk/lifestyle/45586/pavol-rankov-chnel-som-byt-muz-na-uteku>

115 Guziar, Matúš: Pečonka Peter: *Svätý mäsiar zo Šamorína a iné príbehý z čias Malej dunajskej vojny*. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/38523/peconka-peter-svaty-masiar-zo-samorina-a-ine-pribehy-z-cias-malej-dunajskej-vojny>

állandó ijesztgetés a nagymagyar irredentistákkal, illetve a nacionalizmus növekedése a Duna mindkét oldalán. Másrészt viszont nem tipikusan háborús regényről vagy egyszerűen csak negatív utópiáról van szó. Matúš Guziar, a mű ismertetőjében így foglalta össze annak jellemzését:

Már a játékosnak tűnő borító is előre jelzi, hogy nem drámai hangvételű tipikus háborús regényről van szó, hanem szerzői túlzással és humorral alakított szövegről. Eközben a szerző extrém társadalmi jelenségeket dolgoz fel, akár a faji türelmetlenséget, nacionalizmust vagy vallási radikalizmust. Időnként megjelennek moralizáló hangsúlyok, de nincs szerepük a műben, mivel az említett szélsőségek hiperbolizációja válik kifejezőbb művészi eszközzé. Ezért hasonlítható stílusa a pištaneki elbeszélő típusához, amely tele van helyzeti abszurditással átszótt naturalista képekkel és groteszk alakokkal... A szituációk groteskségének és a társadalmi hangulatoknak köszönhetően a regény célja elsősorban az olvasó szórakoztatása, ami kétségtelenül sikerül a szerzőnek. Eközben Pečonka sajátos stílusa céltudatosan dolgozik a selejtes műfajokhoz közelítő formával is, de a szöveg magasabb esztétikai jellege nem kérdőjelezhető meg.¹¹⁶

A Szlovákia etnikailag vegyes déli részének problematikájára reflektáló legfiatalabb írónemzedékhez tartozik a losonci Peter Balko (1988). Meghatározó módon *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc (Akkor Lošoncon. Via Lošonc)* című 2015-ben megjelent regényével lépett az irodalomba. Már a regény kevert nyelvű címe jellegzetes. Lošonc város magyar neve szlovákosított, de nem szlovák nyelvi alakú. Ezen kívül az író beillesztette az alcímbe az út latin nevét is. Balko elvégezte a színvonalas Pozsonyi Művészeti Főiskola színpadi és dramaturgiai szakát. Sokak számára ismert a *Kandidát (A jelölt)* című film társszerzőjeként. Első regényének cselekménye kevésbé abszurd, inkább mágikus vagy karneválszerű. Kocúr és Pečonka fentebb elemzett műveitől eltérően nem mondható sem groteszk vagy abszurd háborús regénynek, pedig cselekményének egy része a második világháború idején játszódik. A mai szlovákiai próza egészen más vonalát képviseli, amely in-

116 Uo. 1.

kább Rankov vagy Grendel művéhez áll közelebb. A reális Lučenec/Losonc városa játszik itt fontos szerepet, ahogy a személyes gyermeki és családi emlékezetben él. Az előző esetekhez hasonlóan két mentálisan közeli állam, Magyarország és Szlovákia etnikailag vitatott és kevert határán lévő városról van szó.

Mila Haugová jeles szlovák költő rövid figyelemfelkeltő írásában a könyv borítóján így foglalja össze a város feladatát:

*Durvaság és gyöngédség, fantázia és nyers valóság, történelmi és családi események keveréke, ami egybefűzi a mágikus Lučenec/Losonc nevet, ahol nemzetek, kultúrák, sorsok, kapcsolatok: múlt és jelen érintkezik.*¹¹⁷

Balko a nyolc-tizenegy éves Leviathan becenevű kis Peter és elválaszthatatlan, tapasztalt barátja, Koloman alias Kápia perspektívájából írta meg regényét. A műben kevésbé jelennek meg magyar, kevert vagy torzított nyelvi elemek. Időnként azonban előfordulnak magyar kifejezések, mint például *Elefántember*; *Ördög súgás*, *Nagyon jól* stb. A térséget jelölő fogalmak nagyrészt mindkét nyelvi változatban szerepelnek – tehát Felvidék és Horná zem. A kereszt- és vezetéknevek gyakran hibridek. František Jozef császár és király párhuzamosan jelenik meg úgy, mint Ferenc József és Franz Josef. Az iskolatárs Bieliken kívül találkozni lehet itt Hrachová tanítónővel, említik Jakab Ottó mérnököt és a gazdag és szenilis öreg zsidót, Radingert. Peter nagyszüleit Liana Krajčiová, született Skuhrovának és Jano (időnként) János Krajčínak hívták. Futballistaként pedig Favágó beceneve volt. A háború alatt különbözőképpen vallották meg nemzetiségüket, ami sohasem okozott problémát a kapcsolatokban. A nagypapa a szlovák oldalon élte át a háborút, de a Františka kiskecske sírjára Petőfi verseit tette. Odahaza Koós János népszerű magyar esztrádművész dalait hallgatta.¹¹⁸ A másik oldalon mindannyian szlovák iskolába jártak. A visszatérést Cseh-szlovákiába a szerző a normálishoz való visszatérésként írja le, pedig Losonc földrajzi fekvése miatt a könyvben inkább Budapest felé orientálódott.

¹¹⁷ BALKO, Peter: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc*. KK Bagala. Pro Libris, Levice, 2015. Borító. 118 Uo. 150.

A magyar fővárost sokkal gyakrabban emlegetik itt, mint Pozsonyt. Onnan érkeztek és oda távoztak a különböző regényalakok. Lošonc expresszív és egzotikus nevén kívül a szerző az összes többi várost a szlovák nevén nevezte. Városát egyértelműen Nógrádba helyezte és kifejezetten kihangsúlyozta déli jellegét. Egy fejezetnek a helyi gyermekbandák szervezéséről a *Déli kegyetlenségek* címet adta.¹¹⁹

Ám a déli város igazi jellegzetes vonása itt inkább a multietnicitás, az államjogi változások, a határosság és a komplikált történelem. Nincsenek jelentősebb különbségek magyar és szlovák alakjai között, identitásuk bizonyos mértékig a „losonciség”-ba torkollik. A cselekmény nagy része a jelenben zajlik, tehát abban az időben, amely hasonlítható az író gyermekkorához. Vannak azonban gyakori elbeszélő elugrások is a múltba. A regény elsődlegesen szlovák perspektívájú, de a főalakok kevert gyökereinek tudatával.

A nemzetiségileg kevert Dél-Szlovákia tehát fokozatosan polgárjogot nyert a szlovák irodalomban és természetes tartozékává vált, hasonlóan az ország más területeihez. A déli régiónak ma már nincs olyan egzotikus hatása, mint fél évszázaddal ezelőtt, bár megtartja határmentiségének és multietnicitásának specifikumait. Megváltozott viszont a szlovák irodalom hozzáállása a multietnicitáshoz. Ez irányban már távolról sem olyan óvatos és gyanakvó, mint évtizedekkel korábban, amikor emancipációja folyt a domináns magyar, cseh és más hatásokkal kapcsolatban. Bizonyára pozitív szerepet játszott ebben a berlini fal és a kommunizmus szimbolikus leomlása, ami sok, addig szinte átjárhatatlan határt nyitott meg Európában. A szlovák társadalom az egész posztoszocialista Közép-Európához hasonlóan lényegesen nyitottabbá vált, mint korábban. A multietnicitás és gyökerei végül népszerűek lettek a globalizálódó világban. Nagy kérdés, visszafordíthatatlan-e ez a trend. A szlovák Dél azonban továbbra is őrzi konfliktusos potenciálját a szlovák irodalomban és fokozatosan egyre mágikusabb térséggé válik, amely képes inspirációra. Az államfordulat után burjánzó nacionalizmus kontextusában a konfliktusosság logikusnak tűnik, a mágikusság azonban új jelenség, amely a múltban nem nyilvánult meg ilyen intenzív alakban.

119 Uo. 108–125.

Észak és dél szimbolikája a szlovák irodalomban

<i>Észak</i>	<i>Dél</i>
<i>Felföld</i>	<i>Alföld</i>
<i>hegyek, dombok</i>	<i>síkság</i>
<i>szlovákság</i>	<i>magyarság vagy soknemzetiségűség</i>
<i>tűlevelű fák</i>	<i>lombos fák</i>
<i>a szláv hársfa</i>	<i>a helyi akác</i>
<i>patakocskák és sebes folyók</i>	<i>folyók és mocsarak</i>
<i>nagyobb folyó, gyors víz hiánya</i>	<i>sok víz, nagy folyó</i>
<i>Garam, Vág</i>	<i>Duna, Ipoly</i>
<i>hűvösség, tisztaság</i>	<i>forróság, páráság</i>
<i>zöld szín, télen fehér</i>	<i>sárga árnyalat, telt zöld szín</i>
<i>nagyobb stabilitás, nyugalom, fa-lusiasság</i>	<i>dinamizmus (kis)városiasság, urbánusság</i>
<i>népi egyszerűség</i>	<i>városi műveltség, sőt élvhajászat</i>
<i>alávetettség, nem kapitalista stag-nálás</i>	<i>vállalkozás</i>
<i>morális tisztaság</i>	<i>vadság</i>
<i>rossz termés, nehéz, de egyenesvo-nalúbb</i>	<i>termékenység, bujasá</i>
<i>egzisztenciális problémák szegénység, egyszerűség</i>	<i>vagyonosság, gazdagság</i>
<i>illatok</i>	<i>szagok</i>
<i>kiegyensúlyozottság, egyszerűség</i>	<i>csípősség, éles ízek</i>
<i>homogenitás</i>	<i>heterogenitás</i>
<i>mérsékelttség</i>	<i>vadság, időnként kegyetlenség is</i>

IV. A MAGYAROK ÁBRÁZOLÁSA A SZLOVÁK IRODALOMBAN 1918 UTÁN

A magyarok és a szlovákok közel ezer évig közös államban éltek, amelyben a hosszas együttélés és interakció során kialakult e nemzetek kölcsönös képe és alap-sztereotípiáik is.¹²⁰ A soknemzetiségű Magyar Királyság 1918-ban megszűnt ugyan, de a két nemzet útjai nem teljesen váltak külön. Csak az államalakulatok változtak, amelyek biztosították további koegzisztenciájukat. A két háború közötti Csehszlovákiában ugyanis közel 700 000 magyar élt,¹²¹ és Magyarországon is tovább létezett egy jelentős lélekszámú szlovák kisebbség, amely a 18. században a török háborúk utáni belföldi migrációnak köszönhetően alakult ki. 1918-ban főleg az változott meg, hogy az azóta már nemcsak többségi magyarok találkoznak kisebbségi szlovák polgártársaikkal, hanem a többségi (cseh)szlovákiai szlovákok is kisebbségi magyarjaikkal. A szlovákok akkor hivatalosan a két ágból, csehből és szlovákból álló államalkotó csehszlovák nemzet tagjai lettek.¹²² Ez a kissé mesterséges konstrukció mindenekelőtt a csehek dominanciáját jelentette, de a szlovákoknak is alapvetően előnyösebb szociális és politikai helyzetet biztosított, mint az egykori Magyarország.¹²³ A két háború között jó minőségű középiskolai hálózat jött létre Szlovákiában, továbbá Pozsonyban megalakult az első szlovák egyetem és az első államilag támogatott professzionális színház. Az előző évektől eltérően a szlovák kultúra

120 Ezzel a témával behatóan foglalkozik FÜLÖPÓVÁ, Marta: *Odvrvajúce obrazy. Vzajomná podoba Maďarov a Slovákov v slovenskej a maďarskej próze 19. storočia*. Univerzita Komenského. Bratislava, 2014.

121 Az első Csehszlovák Köztársasághoz tartozott Kárpátalja is, ahol szintén sok magyar élt. Továbbá akkor még nem került sor holokausztra, amely szintén gyengítette a magyar lakosságot, hiszen a szlovákiai zsidóság jelentős része az 1920-as évek elején kulturálisan és nyelvileg a magyar kisebbséget erősítette.

122 Az első Csehszlovák Köztársaság hivatalos ideológiája a csehszlovákizmus volt, amely abból indult ki, hogy a csehek és szlovákok egy nemzetet alkotnak, amely nemzet közös nyelvének viszont két nyelvi változata van – a cseh és a szlovák. Mindkét nyelv hivatalos nyelvnek számított.

123 A gazdaság volt a kivétel, mert a két világháború közötti gyengébb szlovákiai ipar nem bírta ki az erősebb cseh ipar konkurenciáját és ezért jelentős része leépült. Ez negatívan hatott a cseh–szlovák kapcsolatokra.

és irodalom (szerzők, folyóiratok, kiadók) viszonylag bőkezű állami támogatást kapott, és valamennyi nagyobb város elszlovákosodott, legalábbis a szlovák etnikai területen.

A magyarok esetében ez a perspektíva egészen más volt. Számukra 1918-ban ugyanis véget ért a politikai dominancia, a gazdasági fejlődés, a jólét és a lendületes kulturális élet aranykora. Több millió magyar pedig kisebbségi lett az új utódállamokban. A magyar oktatási és kulturális infrastruktúra több helyen emiatt nyomás alá került. Az anyaországi közéletet pedig először az egymást sűrűn váltó forradalmak és ellenforradalmak, majd hosszú évekre Horthy Miklós mélyen konzervatív rendszere határozta meg. A második világháború újabb tragédiákat hozott magával – a népirtást, a kitelepítéseket, a lakosságcsereket stb. Az 1956-os antisztálinista felkelés leverése után körülbelül 200 000 fő hagyta el Magyarországot. A bonyolult 20. század ezért a magyaroknak lényegesen kevésbé pozitív, mint a szlovákoknak. Mindezek a trendek természetesen hatottak mind a magyar–szlovák interetnikus összefüggések alakulására, mind a változó magyarképre a szlovák irodalomban.

A modern szlovák irodalom kevés kivételtől eltekintve¹²⁴ a magyar állam kulturális és mentális környezetében alakult ki. Itt azonban a domináns (országos) magyar irodalomtól eltérően inkább csak periférikus szerepet játszott, mert hatóköre logikusan az ország északi – etnikailag többé-kevésbé szlovák – területére koncentráldott. A magyar közvélemény többségének ez az irodalom csak részben volt ismert.¹²⁵ A magyar államnak, mivel a nemzetiségek gyors asszimilálására törekedett, nem állt érdekében a szlovák irodalom támogatása. Ennek természetesen a szlovákok is tudatában voltak. Ezért a szlovák irodalomnak Magyarországon igen erős nemzetvédő jellege volt. Ez viszont nagyon konzervatívva és végeredményben defenzívva tette.

124 Ilyen kivételt képviselt a cseh kulturális közeg, amely folyamatosan hatott a szlovák kultúra fejlődésére. Prágában több fontos szlovák író és egyéb értelmiségi tanult, a cseh és morva középiskolákba jártak továbbá azon gyerekek családjai, amelyek nem akartak elmagyarosodni. Nem szabad megfeledkezni a tengerentúli szlovák diaszpóra jelentőségéről sem, hiszen az komoly szerepet játszott a szlovák újságírás és kultúra szponzorálásában.

125 Az egyik legelső publikáció, amely megpróbálta a többségi magyar publikumnak bemutatni szlovák irodalmat, Gáspár Imre szlovák irodalomtörténete volt. Lásd GÁSPÁR Imre: *A hazánk tót népe*. Budapest, 1874.

A szlovák irodalom elsődleges célja nem a magyarok ábrázolása volt, hanem a szlovákok létének bizonyítása Magyarországon és a jövő szlovák társadalom képezésének megtervezése. Ettől függetlenül az akkor kialakult irodalmi magyarkép alapvetően negatív jellegű volt. A magyarok konkurensek, akikhez képest a szlovákok megpróbálták magukat meghatározni. Ebben az önmeghatározásban szerepet játszott az eltérő belső és külső tulajdonságok kihangsúlyozása is.¹²⁶

Az egyik legfőbb ellenségének az akkori szlovák irodalom mégiscsak nem annyira a magyarokat, hanem főleg azokat a szlovák renegátokat tartotta, akik a karrierjük érdekében elfordultak az eredeti nemzetüktől. Az úgynevezett magyaróknokról (maďarón) volt szó, akik ábrázolása idővel kezdett összeolvadni az egész magyarképpel. Az egyik korai magyarón ábrázolást meg lehet találni például Jonáš Záborský (1812–1876) *Faustiáda* című művében. A író így ábrázolta Verešgál nevű hőstét:

*Apját Vrzgalnak hívták, Morvaországból származott. A fia azonban teljesen magyarrá vedlett, magyarul beszélt a nyelv hosszúságával és szélességével, magára vette egy magyar grand minden pöffeszkedését és a szlovák renegát ocsmányságát.*¹²⁷

Hasonló parodikus személyek, magyaroskodó, illetve magyarkodó szlovák kisnemesek és iparosok megtalálhatók már Ján Chalupka (1791–1871) *Kocourkovo alebo Jen abychom v hanbě nezůstali (Kandúrfalva vagyis Hogy szégyenben ne maradjunk)* című drámai művében és még inkább *Bendeguz* című szatírjában. Ebben az elszegényedett turóci kisnemesek, Bendeguz és Gyula Kolompos urak Pišta Kurtaforint szolgájuk kíséretében

126 Ennek megfelelően a szlovákok magasak, világosak, széleskalapúak, becsületesek, egyszerűek, vallásosak, egyenesek, szorgalmasak és vendégszeretőek, szemben a magyarokkal, akik alacsonyabbak, bajuszosak, szomorkásak vagy éppen ellekezőleg, agresszíven vadak, továbbá törekvőek, büszkék és lusták. A magyarokra jellemző a lázadó szellem, a forradalmiság, miközben a szlovákok jámborak és lojálisak az uralkodóhoz. Magyarországon ugyan a magyarok a dominánsak, de külföldön nincsenek rokonaik, tehát magányosak, közben a szlovákoknak ott vannak a sláv testvéreik. Lásd FÜLÖPOVÁ, Marta: *I. m.* 109–110.

127 ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Faustiáda*. Tatran, Bratislava, 1984. 55.

elindulnak legendás magyar őseik sírjainak keresésére.¹²⁸

A szlovák jövőteremtés igyekezete különösen Svetozár Hurban Vajanský (1876–1916) romantizáló realista műveit jellemezte. Vajanský intenzíven kereste a megoldást a politikailag tapasztalt és vagyonos felső-magyarországi köznemesség egybeolvadására a nemzetileg öntudatos szlovák értelmiséggel. A többi realista inkább az adott helyzet leírására szorítkozott. Ezekkel a tendenciákkal függ össze a magyarok ábrázolása az irodalmi művekben. Majdnem mindenütt társadalmilag domináns (többségi) rétegről volt szó, mert kisebbségi magyarok akkor Magyarországon nem léteztek. Egyes régiókban, városokban és községekben lehettek ugyan kisebbségben, de ebbe soha nem nyugodtak bele, ami a vezető társadalmi helyzetükből eredt. A magyar alakok többsége az 1918 előtti szlovák irodalomban ezért földbirtokos, hivatalnok, ügyvéd, tanár vagy más magasabb és műveltebb rétegek képviselője volt. Ilyen sztereotípiával találkozhatunk Vajanský *Koreň a výhonky* (*Gyökér és hajtások*), *Suchá ratolesť* (*Száraz ág*), *Letiace tiene* (*Szálló árnyak*), valamint *Kotlín* című műveiben. Hasonló alakok tűntek fel későbbi realisták műveiben is.

Kérdéses főleg az volt, igazi magyarok-e ezek vagy inkább elmagyarosodott szlovákok, tehát a korabeli kifejezés szerint magyarón renegátok. Az ő képük például Vajanskýnál gyakran még negatívabb, mint a született magyaroké. Mivel az akkori északi városokban a művelt és vagyonos középrétegeket sokszor a renegátok mellett az elmagyarosodott zsidók is képviselték, a korabeli irodalomban nem volt szokatlan az antiszemitizmus és a magyarellenesség összekapcsolása. Ebben a tekintetben is a már többször emlegetett Svetozár Hurban Vajanský tűnt ki.

A dualizmus korában a szlovákok között élő domináns magyarok leírásának ez a módja még néhány évig a Csehszlovákia megalakulása után is tartott. Egyformán érvényes ez mind az államfordulat előtti írókra (például Božena Slančíková-Timrava, Janko Jesenský, Jozef Gregor Tajovský vagy Martin Rázus), mind a fiatalabb kezdőkre (például Milo Urban, Jozef Cíger Hronský vagy Gejza Vámoš). Martin Rázus (1888–1937) *Krčmársky kráľ* (*A kocsmároskirály*) című későrealista (1935) regényében is jelen van

128 CHALUPKA, Ján: *Bendegúz*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava, 1959.

ez az ábrázolás. A regény hősei mindenekelőtt a helyi kocsmáros, illetve szeszfőző vállalkozó szlovákok és zsidó konkurenseik, a magyarok főleg budapesti politikusok és hivatalnokok. A főváros magasabb és befolyásos körei, a megyei közigazgatás és a Ján Gáblík típusú, helyi vállalkozók között közvetít magyar Galassy gróf, aki itt a gazdag, de mégis csak plebejus kocsmáros-ügyfelei nemes patrónusának szerepét tölti be.

Milo Urban (1904–1982) úgyszintén felvonultatott néhány magyar alakot legjelentősebb, *Živý bič (Az élő ostor)* (1927) című regényében. A cselekmény Észak-Szlovákiában, egy Ráztoky nevű faluban játszódik az első világháború alatt, és annak végén csúcsosodik ki az elkeseredett és demoralizált katonák hazatérése után. Itt azonban hangsúlyozni kell, hogy a regény legnegatívabb alakjai nem magyar nevek. A kiváltságos helyzetével visszaélő Okolický jegyző hangzatos hazafi, az akkori államhatalom és a dzsentri képviselője. A regényből azonban nem derül ki, hogy etnikai magyar is volt, neve legalább is nem erről tanúskodik. Valószínűleg magyaróról van szó, de ez a kérdés kevésbé exponált. A könyv ugyanis nem a nemzetiségi elnyomásról, hanem a háború következményeinek megsemmisítő hatásáról szól az egyes emberek sorsára.

Három magyar vagy magyar nevű alak szerepel a regényben: a hazafias és fölényeskedő Létay plébános, aki megtagadta a főhős házasságon kívül született gyermekének megkeresztelését, aztán a relatívan közömbös Angyal csendőr és végül a szadista Róna altiszt, akit katonai gyakorlata alatt a ráztokyi Štefan Ilčík megölt. Mindhárman az államhatalmat képviselik, de az említett „uniformizált alakok” esetében nincs szó valóban magasabb társadalmi rétegekről. A hatalmat csak a tisztségüknel fogva képviselik. A társadalmilag és politikailag legmagasabb rangú személy Ráztokyban a már említett Okolický jegyző, akinek azonban szlovák neve van. A lakosok a regény végén meglincselik. Urban tehát nem a „rossz magyarok – jó szlovákok” vonalon gombolyítja regényének cselekményét.

Hasonlóan nyúlt az első világháború problematikájához Božena Slančíková-Timrava (1867–1951) is *Hrdinovia (Hősök)* (1918) című regényében, amely mindenekelőtt a nők szemével írja le a háborút egy olyan faluban, ahonnan a frontra vitték a férfiakat. Az ellentét itt a helybéli magasabb, a behívót viszonylag sikeresen elkerülő hivatalnoki rétegek szőlám-hazafisá-

ga és háborús lelkesedése és a valóban besorozott népi rétegek között van. A negatív „hős” Laco Baláž és a pozitívan ábrázolt háborúellenes Širický aljegyző vezetékneve nem utal etnikai ellentétre. Az író nő relatívan egyöntetűnek és etnikailag indifferensnek ábrázolta a helyi elitet.

Valamennyi említett mű már az első világháború után íródott ugyan, de még Magyarország idején játszódott. Valószínűleg ebből fakad a magyar alakok „klasszikus” ábrázolásmódja. A két világháború közötti szlovák irodalomban azonban a magyar vagy elmagyarosított alakok új társadalmi és irodalmi funkcióra tesznek szert. A demokratikus Csehszlovákia feltételei között ugyanis megkezdődött a régi időkre jellemző hivatalnok-dzsenti életmód intenzív kipellengérezése.

Jó példa erre a *Cesta životom (Az élet útja)* (1930) című regény Ladislav Nádaši-Jégé tollából, akinek egyébként alsókubini körzeti orvosként hosszú évekig közvetlen személyes tapasztalata volt a magyar közigazgatás működéséről. A regény főhőse a szlovák Jozef Svoreň, aki karrierje érdekében később Szvorényi József-re magyarosított. Svoreň/Szvorényi ugyanis tanulmányai befejezése után a megyénél helyezkedett el. Ott bármire kész volt karrierje érdekében. A magyar nevű Guzy ispán sürgetésére feleségül vette annak terhes szeretőjét. Magyarország megszűnése után ismét probléma nélkül kísérletet tett, hogy szakemberként bekerüljön az új csehszlovák államigazgatásba. Svoreň/Szvorényi esetében nem igazi magyar alakról van szó, mégis csak „romlott” régi magyar hivatalnokvilágot jelképezi. Svoreň alakja egyébként híd az úgynevezett újszlovákok problematikájának megértéséhez. Ez a probléma viszonylag sokáig rezonált a két háború közötti csehszlovákiai közéletben. Olyan szlovákokról volt szó, akik a Magyarország széthullása előtti években őszintén vagy látszatra elmagyarosodtak, és ezáltal sikerült integrálódniuk a magyarországi társadalom sikeresebb rétegeibe. Az államfordulat után azonban több-kevesebb sikerrel megpróbálták visszatérni a szlovák nemzet kebelébe és integrálódni rendszerébe.¹²⁹

A két világháború közötti szlovák irodalom visszatérő témája volt a régi magyar társadalmi realitásoktól való elszakadás. E tekintetben érdekes az akkori szlovák irodalom egy félig elfelejtett műve. Jolana Cirbusová (1884–

129 RAPANT, Daniel: *Asimilácia odrodilých Slovákov*. In: *Slovenská otázka v 20. storočí*. Red.: CHMEL, Rudolf. Kalligram, Bratislava, 1997. 37–39.

1940) *Cez zatvorenú hranicu (A lezárt határon keresztül)* (1929) című regényében viszonylag leegyszerűsítve bemutatta az Oravský kismemesi család nemzetváltását a nemzetiségileg indifferens Kelet-Szlovákiában. Ebben a regényben még mindig egybeolvadnak a magyar és a renegát-magyarón alakok, hasonlóan, mint a korábban már részletesen bemutatott *Odlomená haluz (Letört gally)* című prózában, amelynek szerzője Gejza Vámoš volt. Abban is markánsan megjelenik a magyar-magyarón viselkedésmód és gondolkodás kigúnyolása. Ezt dokumentálják a beszélő nevű alakok is. Tipikusan ilyen Töhötöm Fölöstököm de Fülek et Mülek.

A két világháború között még valóban nehezen különválasztható a magyarok képe a magyarónokétól: mindkettő a felsőbb, városiasabb és műveltebb rétegek képviselője. Ezen kívül akkor még meg sem indult a nemzetiségileg vegyes vagy inkább nagyrészt magyar Dél-Szlovákia igazi irodalmi belterjesítésének folyamata. Az csak a 20. század utolsó harmadában következett be. A második világháború utáni első két évtizedben viszont már igen látványosan megváltoztak a nagyrészt magyarul beszélő Dél-Szlovákia társadalmi és nemzetiségi viszonyai.

A zsidóellenes holokauszt következtében a magyar közösség elvesztette kulturálisan aktív zsidó származású középrétegei jelentős részét. A szlovákiai zsidók nagy része ugyanis korábban a magyar kultúrához és nyelvhez csatlakozott. A háború utáni magyar–csehszlovák lakosságcsere, továbbá a magyarok tömeges deportálása a cseh és morva országrészekbe, valamint a reszlovakizáció folyamata szintén nyomott hagyott a Dél-Szlovákia etnikai és szociális képén. A szlovákiai magyar közösség a második világháború után demográfiailag és mentálisan nagyon megváltozott. Még a kommunista fordulat előtt elvesztette tehetősebb és műveltebb rétegeit. A közösség maradék része majdnem három éven keresztül jogvesztett állapotban élt, ellenállóképessége, homogenitása ezért meggyengült. Ennek idővel meg kellett jelennie mind a kultúrában, mind a szlovák irodalom magyar-képében. Ugyanakkor 1949 után az irodalmi és politikai követelmények között megjelent a proletár internacionalizmus, amelynek következtében a korábnál barátságosabban illett ábrázolni a szocialista közös haza egyes nemzetiségeit.

Ennek ellenére a „magyar fölényesség” és a dzsentroid viselkedési min-

ták, illetve életmód kritizálása egy darabig még jelen volt a szlovák irodalomban. Tipikus mű ebből a szempontból Zuzka Zguriška (1900–1984)¹³⁰ miavai trilógiájának első része *Metropola pod slamou (Metropolis szalma alatt)* (1949) címmel. Az író nő neveltségessé teszi a kisvárosi magyar és magyarón honoráciorokat. A magyar „nóbl-alakok” többsége ezért itt szatirikus jellegű és fokozatosan degenerálódik. Ez a szemlélet egyébként jól harmonizált a kezdődő szocialista építés korszakának burzsoáellenes törekvéseivel. Hana Zelinová (1914–2004) *Diablov čardáš (Az ördög csárdása)* (1958) című regénye is hasonló. Fő témája egy kassai magyar patrícius család belső kapcsolatrendszere. A családban a főnemesi származású nagymama zsarnoksága dominál.

Az arisztokrata- és patríciusellenes plebejus álláspontot egyébként erősítették Vladimír Mináč (1922–1996), a kor egyik legjelentősebb nemzeti-kommunista értelmiségi kiválóan megírt, ezért népszerű esszéi.¹³¹ A meggyőződéses kommunista esetében azonban meg kell említeni Bende komisszárius alakját is a *Živí a mŕtvi (Élők és holtak)* (1959) című regényében. Bende ábrázolása ugyanis jelentősen eltér az addig meghatározó kliséktől. Hivatásos forradalmár alakjáról van szó, aki a kommunizmus és a proletár internacionalizmus érvényesítése idején nem lehetett negatív hős.

*Több mint fél évszázada született egy magyar cselédlánytól Beregszászon, négy évet töltött az első világháborúban, aztán harcolt a magyar kommünben és senyvedt a fehérterror fogságában, elment Kárpátaljára és aztán jött Spanyolország és az interbrigádok, a vereség és koncentrációs táborok Franciaországban és az illegális hosszú évei.*¹³²

Külön meg kell említeni a szlovák történelmi regényeket. Mind a kapitalizmus, mind a szocializmus korának szlovák történelmi regényeiben viszonylag gyakran fordulnak elő valós magyar származású történelmi alakok, amelyek a népi vagy plebejus szlovák alakokkal szemben mindene-

130 A Zuzka Zguriška művész név. A szerző igazi neve Ludmila Dvořáková, született Šimonovičová volt.

131 Lásd főleg *Tu žije národ* és a *Dúchanie do pahrieb* című esszéket. MINÁČ, Vladimír: *Portréty a osudy*. Obzor, Bratislava, 1979. 10–112.

132 MINÁČ, Vladimír: *Živí a mŕtvi*. Tatran, Bratislava, 1978. 328.

kelőtt a hatalmat képviselik. Ez a helyzet Jégé *Adam Šangala* (1923), majd Ján Johanides *Marek koniar a uhorský pápež (Marek lovász és a magyar pápa)* (1983) vagy Anton Hykisch *Čas majstrov (Mesterek ideje)* (1977) és *Milujte kráľovnú (Szeressétek a királynőt)* (1984) című regényeiben.¹³³

A magyarok mindenekelőtt mint ellenséges felsőbb körök képviselői ábrázolásával Peter Jaroš (1940) szakított *Tisícročná včela (Ezeréves méh)* (1979) című népszerű regényében, amelyben többször leírta a lipitói kőművesek munkát kereső útját az Alföldre. Ez a munka, amely egy lipitói család (Pichanda család) több generációjának történetét ábrázolja, a kommunista rendszer utolsó évtizedében született. A Pichanda család több tagját is magába foglaló kőművescsapat először Breznóbányán állt meg, majd Tiszolcon, ahol még a maguk (azaz szlovák) etnikai környezetében voltak. Nem voltak azonban egészen idegenek Rimaszombatban sem, ahol tárt karokkal és nagyvonalú ajánlattal fogadta őket a tisztességes Csernak Hubert helyi földbirtokos. Egész Magyarországon éltek rokonai és a legközelebbieknél egyértelműen magyar nevük volt – Gyula, Erzsike, Etelka, Sándor. Ugyanígy cselédei is magyar származásúak voltak, bár ezt a kérdést Jaroš közvetlenül nem exponálta. A városi kereskedők szintén csak magyarul beszéltek, Jaroš tehát nem hamisította meg Rimaszombat etnikai jellegét a kor szlovák nemzetállami igények szerint. Az itt természetesen otthon lévő magyarokat inkább pozitív megvilágításban írta le.

Rosszabbul jártak a lipitói kőművesek néhány évvel később, amikor déli munkakereső útjukat vasutassztrájk bonyolította. Rossz helyre kerültek rossz időben. Élesd magyar kisvárosban ugyanis sztrájk és tüntetés volt, amelyet a csendőrök brutálisan levertek. A beavatkozás következtében Samo Pichanda egyik fia is meghalt. A sebesült kőműveseket egy helyi magyar gazda, Illés István fogadta be, aki nem beszélt szlovákul, de teljesen megértette fájdalmukat és mozdulatokkal, gesztikulálással érintkezett velük. Jaroš nem használta ki a magyar hivatalnokok és elnemzetietlenítő értelmiségiek mítoszát az egyik, és a szlovák dolgozó nép ellentétét a má-

133 ŽILKA, Tibor: *Etnicita ako prostriedok stereotypizácie (literárnych) postáv*. In: *Imagológia ako výskum obrazov kultúry (K reflexii etnických stereotypov krajín V4)*. Összeállította: ZELENKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. UKF FSS, Ústav stredo európskych jazykov a kultúr. Nitra, 2018. 20.

sik oldalon. Sőt, Pichandáéknak volt odahaza Liptóban egy magyar származású kollégájuk is, aki északra nősült, járt velük kocsnába és teljesen integrálódott. Természetesen Jarošnál is találhatók negatív magyar, illetve magyarón alakok, ahogyan a negatív szlovák alakok is.

Nem zárható ki, hogy Jaroš differenciált magyarábrázolására átütő tehetségén kívül hatott a proletár internacionalizmus ideológiája is, amit a nemzetileg viszonylag elkötelezett szlovák kommunista rendszernek legalább bizonyos mértékben el kellett ismernie. Ebben a koncepcióban más nemzetiségű (tehát „problematikus” magyar) mellékalakok is lehetnek pozitívak, amennyiben az osztályhelyzetük miatt szolidárisak voltak a hasonló helyzetű szlovákokkal. Ez a hozzáállás természetes, mert tulajdonképpen a valóságot mutatta be. Jaroš művében tehát már egyértelműnek látszik az addigi domináns paradigma változása a szlovák írók magyarábrázolásában.

E korszak szlovák irodalmában megjelenik még egy elem – a magyar temperamentum exponálása.¹³⁴ Igaz, nem teljesen új jelenségről van szó, hiszen a temperamentumos magyar alakok korábban is itt-ott felbukkantak a szlovák prózában. A szocializmus időszakában ismét előtérbe került ez a jellemvonás, akár az „északi” Peter Jaroš, a „nyugati” Vincent Šikula,¹³⁵ akár a déli Ladislav Ballek vagy Peter Andruška műveiről van szó.

A legfontosabb mérföldkő a szlovák irodalom magyarábrázolásának módjában Dél-Szlovákia belterjesítésének folyamata, amely mindenekelett a szocializmus kora második felének jelentős három déli szerzőjének – Ladislav Ballek, Ivan Habaj és Peter Andruška – munkásságához kapcsolódik. Az említett szerzők plasztikusan közelítették a szlovák olvasókhöz Dél-Szlovákia specifikus jellegét, légkörét és mentalitást.

A magyar alakok leírása nem egyforma ezeknél a szerzőknél. A hagyományos szlovák sztereotípiák leginkább Ivan Habaj műveiben jelentek meg, legkevésbé Peter Andruškánál. Ballek inkább a kevert szlovák–magyar déli határvidék városias és urbanizált jellegére összpontosított. Műveiben a magyarok már nem az államhatalom képviselői, ellenkezőleg, alkalmazkodniuk kell az új hatalmi viszonyokhoz. Vállalkozókészségük, dinamizmusuk került előtérbe, valamint a gyakran emlegetett déli bujaság és élvhajzás.

134 Uo. 20.

135 Lásd Adrika alakját a *Liesky (Mogyoróbokrok)* című regényében.

Lényeg az, hogy a szocialista Csehszlovákiában élő magyarok már alig különböztek a szlovák többségtől, hasonló örömeik és gondjaik voltak. Ez a szocialista közeledési felfogás leginkább Peter Andruška *Hrádže (Gátak)* című, az 1965-ös csallóközi nagy árvízről szóló regényében jelent meg. A természeti katasztrófa egymáshoz közelítette a régió eredetileg antagonisztikus nemzetiségeit. Ezekben az években tehát megkezdődött az addigi társadalmi aszimmetriák és nemzeti antagonizmusok lebontása, ugyanúgy Dél-Szlovákia magyar lakosságának fokozatos provincializálása is.

1989-ben érdekes korszak kezdődött a szlovák irodalom fejlődésében és a magyarokhoz fűződő kapcsolatában. A kissé megkésett szlovák posztmodern magával hozta ugyanis a parodizálás, az irónia és a reinterpretáció tendenciáját. Ez a megközelítés plasztikusan érvényesült például Pavol Vilikovský és Grendel Lajos *Slovenský Casanova (Szlovák Casanova)* (1991) című posztmodern koprodukciós regényében. A magyar nemesi nevű főhős, Artuš Villáni politikai munkás és ideológiai előadó az eredeti névadójával (azaz Pavol Országh Hviezdoslav *Hájníkova žena/Az erdész felesége* című művének főhősével) ellentétben egyáltalán nem aktív csábító. Éppen ellenkezőleg, Villáni elvtársat csábította el a nála jóval aktívabb és bujább kolléganője egy kisvárosi művelődési házban tartott munkahelyi összejövetelen. A humoros regénynek egyébként nincsenek nemzetiségi összefüggései.

Annál inkább jelen van a magyar–szlovák sztereotípiák parodizációja Pavol Vilikovský (1941) *Krutý strojvodca (A kegyetlen gépvezető)* (1996) című könyvében, különösen annak *Pam para pam* című fejezetében. Az alap egy szocializmus kori rádióadás parodizációja. Az ominózus rádiós-beszélgetésben részt vett ugyanis a modern kommunista riporter, továbbá Kecskeméthy 1848/49-es alispán és egy 19. századi falusi kisbíró. Rajtuk kívül szerepel még a műben Rotarides tanító, Janko Král' rebellis romantikus költő társa és az egykorú Miško diák, aki éppen a magyarosítás korszakában tanult meg jól magyarul. Ott vannak még a riporter által megszólított egyszerű honti falusiak. Tehát különböző történelmi korokból és szociális csoportokból érkezett alakokról van szó. A beszélgetésben a hatalom régi magyar képviselői hasonlóan beszéltek és gondolkodtak, mint az új szocialista urak, illetve elvtársak. Az egyes alakok itt nem individuumok, inkább bizonyos szociális-mentális funkciót látnak el. A párbeszédben ma-

gyar mondatok is elhangzanak, amelyek lábjegyzetben nem szlovákra, hanem globalizált angolra fordítva szerepelnek. Az egész mű tulajdonképpen a sztereotípiákra és a nyelv funkciójára koncentrált játék, a cél pedig nem a sztereotípiák megerősítése, hanem inkább azok kreatív kihasználása és kigúnyolása.¹³⁶

A pozsonyi Peter Pišťanek (1960–2015) elsősorban a *Rivers of Babylon* (1991) című regény szerzőjeként vált híressé. A mű a kezdeti maffia-kapitalizmus kialakulásáról szól Szlovákiában, illetve Pozsonyban. Pišťanek számára egyáltalán nem döntő a nemzetiségi kérdés, nem is foglalkozik vele. A magyar célzásokat és elemeket csak a pozsonyi színvilág kiegészítésére használja. Az immár szlovák többségű Pozsony ugyanis délkeleti irányban mégis viszonylag intenzíven érintkezik a túlnyomóan magyar többségű déli területekkel. Sokan ezekről a területekről ingáznak Pozsonyba, oda járnak orvoshoz, ott intézik ügyes-bajos dolgaikat. A pozsonyi piacokon pedig sok magyarul beszélő kofa dolgozik.

Pišťanek regénye részben erre az állapotra reflektál. Főhőse, Rác szálodai kazánfűtő, aki a 20. század végén, éppen a rendszerváltás előestéjén érkezik a szlovák fővárosba, hogy szerencsét próbáljon és pénzt keressen. A faluban ugyanis, ahol felnőtt, szegénysége miatt nem veszik komolyan és nincs esélye, hogy megkapja kedves Erzsikéje kezét. Erzsike szülei tehetős emberek ugyan, de mégis falusiak. A Rác magyar név, ahogyan Erzsike is az Erzsébet magyar beceneve. A főhős tehát délről érkezett Pozsonyba, ahol a rendszerváltás után fokozatosan az alvilág tekintélyes, durva, brutális vezérévé vált. Alakjának jellemzésében mintha visszaköszönné Szlovákia déli lakóinak Ballek esetében már emlegetett temperamentumos buja balkáni/szerb vonala. Erre utalhatott a Rác név használata is. Pišťanek magyar hátterű vagy nevű alakjai nem eleve szegények, inkább fordítva. De nem is különösebben műveltek. Semmiképpen sem rendelkeznek monopolhelyezettel a helyi értelmiség körében és még kevésbé a közigazgatásban. Ábrázolásuk inkább emlékeztet vitális, kreatív, összetartó és társadalmilag integrált vidékiekre, mint valamiféle felsőbb társadalmi rétegre.

Pavol Rankov (1964) *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy) (Szep-tember elsején történt [vagy máskor])* (2009) című regénye látszólag köze-

136 ŽILKA, Tibor: *I. m.* (2018) 21.

lebb van a Dél problematikájához és a szlovák–magyar interetnikus összefüggésekhez. A regény az „alföldi” Léván játszódik, amit az író kulisszának használ, amely mögött összegabalyodik három jóbarát – a cseh Jan (Honza) Bílek, a magyar Rónai Péter és a kétnyelvű lévai zsidó Gábiel Rosenberg – barátsága. Mária Belajová, közös szerelmük szlovák származású ugyan, de a férfi főhősöktől eltérően lényegesen passzívabb szerepet játszik a műben.

Az író különböző nyelvi eszközökkel igyekszik hangsúlyozni a magyar nyelv és a kultúra jelenlétét Léván és mindenütt a köztársaság déli részén. Néha nemcsak a keresztnév magyar verzióját használja, hanem a magyar városneveket is. Főleg akkor, amikor ki akarja hangsúlyozni a magyar hatalmi jelenlétet. Rankovnál viszont már nem működnek a szlovák irodalom hagyományos etnikai-vallási sztereotípiái. A regényében nem említi az „ezeréves elnyomást”, a „magyar fennhézást” vagy valamilyen speciális szlovák sérelmeket. A magyar Rónai Péter nem temperamentumosabb vagy dinamikusabb, mint zsidó és cseh barátai, akik pedig nem ügyesebbek a kereskedelemben és nem intellektuálisabbak a politikában. A kommunistákhoz a magyar főhős csatlakozik, nem a zsidó, az országból pedig a többségi cseh Honza emigrál. A szerző egyéninek és saját sorsúnak tartja alakjait. Sorsukra hatással van ugyan származásuk, de emberi tulajdonságaikat nem határozza meg. Ez a tény a Rankov által létrehozott kép nagy pozitívuma.

Tibor Žilka irodalomtudós szerint a magyar alakok ábrázolásának több alaptípusát lehet megkülönböztetni a szlovák irodalomban. Az első a magyar grand, rendszerint arisztokrata, esetleg renegát alakjának parodizálása. A másik is inkább negatív, és a magyar úrhatnámásra, felsőbbrendűségre, néha kegyetlenségre koncentrál. Evvel függ össze a magyarok elnyomóként való ábrázolása. Az ábrázolás pozitívabb típusa a dinamizmusuk, illetve temperamentumuk hangsúlyozása, külön a nők esetében. A magyar alakok sokáig városi típusokat képviseltek a szlovák irodalomban, de nem elsődlegesen kereskedők és iparosok, hanem inkább hivatalnokok, pedagógusok és más értelmiségiek. Azaz olyan foglalkozások, amelyek elsődlegesen az államhoz kötődtek.¹³⁷

Ez az ábrázolásmód az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult, ami elsősorban a szlovákiai magyar nemzetiség életének bizonyos provincializá-

137 Uo. 20.

ciójával függ össze. A magyarok ábrázolása a szlovák irodalomban a 20. században az államjogi és szociális fejlődés következtében jelentősen megváltozott. A magyarok az ősi feudális Magyarország domináns etnikumából ugyanis fokozatosan szlovákiai kisebbségi közösséggé váltak. A korábbi magyarábrázolások sztereotípiái közel fél századdal túléltek ugyan a régi Magyarországot, a kommunista korszak vége felé azonban kezdtek eltűnni. 1989 után pedig lényegesen kevésbé intenzív formában jelennek meg, mint korábban.

A kulcsszerepet ebben a folyamatban valószínűleg Dél-Szlovákia irodalmi belterjesítése játszotta, amelyre a 20. század 70-es és 80-as éveiben került sor. Ezzel párhuzamosan ugyanis megkezdődött a magyarok részleges dezurbanizációjának folyamata. A magyarok az utóbbi négy évtizedben az integráltság hatását keltik a szlovák irodalomban, de eltűnik korábbi különlegességük.

Ez a szemlélet különösen jelen van Pozsonyban, amely nemcsak Szlovákia fővárosa, hanem az egyetlen nagyobb város az egész országban. Peremhelyzetének köszönhetően délnyugaton közvetlenül szomszédos az egész ország legmagyarabb régiójával, a Csallóközzel. Mintha fokozatosan fordulat következett volna be az interetnikus kapcsolatok hagyományosan aszimmetrikus ábrázolásában. A mindkét irodalmat ismerő olvasónak ezért néha *déja vu* érzése van a régi magyar és a jelenlegi szlovák „városi” irodalom olvasásakor. A mai kisebbségi magyarok pozíciója ugyanis – bizonyos túlzással – egyre inkább kezd hasonlítani a szlovákok helyzetére a 19. századi magyar irodalmi művekben.

V. POZSONY SZLOVÁK IRODALMI KÉPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A szlovák nemzeti mozgalom a 19. században nehezen találta meg stabil központját. A 18. század végén a Bernolák-féle mozgalom tevékenysége főleg a viszonylag fejlett nyugatszlovák területekre összpontosult, amelyeknek vallási és kulturális központja Pozsony és Nagyszombat volt. Pozsonyban jelent meg akkoriban az első szlovák, de még cseh nyelven íródott újság – a *Prešpurské noviny*. II. József halála és a pozsonyi katolikus generális szeminárium megszűnése után viszont a szlovák katolikus aktivitások súlypontja Nagyszombatra és környékére helyeződött át.

A romantikus Štúr-iskola, amely az 1840-es években végleg kialakította a modern szlovák nemzeti ideológiát és átpolitizálta az addig inkább kulturális-nyelvi jellegű szlovák mozgalmakat, a pozsonyi evangélikus líceumban formálódott. Itt működött 1803-tól a *Csehszlovák Nyelv és Irodalom Tanszéke*, Ludovít Štúr pedig 1845-ben éppen Pozsonyban kezdte kiadni a *Slovenskje Národnje Novini* című politikai újságot és annak *Orol Tatránski* mellékétét. Bár 1847-ben és 1848-ban Štúr még a pozsonyi országgyűlésen képviselte Zólyom városát, a romantikus írók többsége felnőttként már inkább az északnyugati szlovák vármegyékben vagy más vidéki régiókban tevékenykedett. A szlovák nemzet követeléseit 1848-ban nem véletlenül már Liptószentmiklóson fogalmazták meg, majd a 19. század hetvenes éveiben Turócszentmárton lett ötven évre a szlovák közélet központja.¹³⁸ Pozsonyban a dualizmus idején is élt ugyan néhány fontos szlovák aktivista, valamint ott tanult majd megnősült Svetozár Hurban Vajanský¹³⁹ is, de a német többségű város viszonylag hosszú időre kikerült a szlovák irodalom látóköréből, illetve nem foglalt benne markánsabb helyet, mint Budapest vagy Békéscsaba.

138 O problematike hľadania vhodného centra pre slovenské hnutie pozri podrobnejšie ŠKVARNA, Dušan: *Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica*. In: ŠKVARNA, Dušan: *Cesta moderných slovenských dejín*. UMB FHV, Banská Bystrica, 2007. 149–162.

139 A német származású Ida Dobrovičovát vette feleségül, aki a volt polgármester lánya volt. Egyébként ő maga a pozsonyi jogakadémián tanult.

Gyökeres fordulat a szlovákok és Pozsony kapcsolatában az 1918/1919-es impériumváltás során következett be. Ebben az időben az új szlovák vezetők intenzíven keresték azt a várost, ahol a Szlovákia igazgatásáért felelős minisztérium működhetett volna. A távoli és kisvárosias jellegű Turócszentmárton nem tűnt alkalmas székhelynek. Egy ideig az észak-szlovákiai Zsolnán működött a minisztérium, végül azonban Pozsonyra esett a választás. A multietnikus város ezáltal szlovák tartományi fővárossá vált, annak minden velejárójával. Az egyik legfontosabb a város kulturális jellegének változása volt, amihez közel harminc év kellett.

Pozsony a 16. és a 19. század között a Magyar Királyság koronázó fővárosa volt, ahol különböző központi hivatalok is működtek, de ezt a státust fokozatosan kezdte elveszíteni. A dualizmus végén már csak regionális központ volt. A maga 93 000 lakosával mégis az 1918 utáni Szlovákia legnagyobb és legnépesebb városa volt viszonylag jó vasúti összeköttetéssel. A lakosok között akkor még németek és magyarok voltak többségben, de a szlovák nemzeti mozgalom számára sem volt teljesen ismeretlen a város, éppen az említett vonatkozások miatt. A szlovákok körülbelül a lakosság egyötöd-egynegyed részét tették ki.¹⁴⁰

A dualizmus időszakában a németek és a német kultúra hatása érvényesült a legerőteljesebben, de erősödött a város magyar jellege is. A szlovákok akkor inkább defenzívában voltak, 1919 után viszont a javukra kezdtek megváltozni a demográfiai viszonyok. A szlovák demográfusok számításai¹⁴¹ szerint a 20. század első felében következőképpen alakult Pozsony etnikai képe:

év	szlovákok	magyarok	németek	többiek
1900	16,3 %	30,5 %	50,49 %	2,8 %
1930	47,8 %	15,5 %	27,7 %	9,6 %
1950	90,2 %	3,5 %		0,5 %

140 ŠKVARNA, Dušan: *I. m.* 152.

141 BLEHA, Branislav – MAJO, Juraj – ŠPROCHA, Branislav: *Demografický obraz Bratislavy.*

In: *Moderná humánna geografia mesta Bratislava: priestorové štruktúry a siete.* Eds.

BUČEK, Ján – KOREC, Pavol. UK, Bratislava, 2013. 60.

A magyar számítások¹⁴² szerint 1921-ben következőek voltak a város etnikai viszonyai:

<i>németek</i>	<i>szlovákok</i>	<i>magyarok</i>	<i>csehek</i>	<i>zsidók</i>	<i>összlakosság</i>
25 873 fő	25 282 fő	20 731 fő	11 756 fő	3758 fő	93 189 fő
27,7 %	27 %	22,2 %	12,6 %	4 %	

1919 után tehát komoly változások történtek a lakosság összetételében. A különböző állami hivataloknak és kulturális-politikai intézményeknek otthont adó Pozsonyba akkoriban sok cseh és szlovák hivatalnok, újságíró, tanár, művész és egyéb értelmiségi érkezett, akik közösen kezdték átalakítani a régi koronázó város külső képét. Pozsony „elszlovákosodása” tulajdonképpen először „csehszlovákosodás” formájában történt. Az első köztársaság második évtizedében komolyabban szóhoz jutó szlovák többség ugyanis inkább csehszlovák volt. Ez összefüggött a csehszlovákizmus ideológiájával is, amely az egységes csehszlovák nemzetből és nyelvből indult ki.

Az 1919-es év még bizonytalan és átmeneti jellegű volt. A csehszlovákizáló trend inkább csak 1920-ban és 1921-ben kezdett igazán érvényesülni. Akkor lépett működésbe az a kulturális-oktatási infrastruktúra, amely aztán fokozatosan megváltoztatta Pozsony etnikai és kulturális jellegét. 1920-ban megkezdte működését a *Szlovák Nemzeti Színház*, amely először szövetkezeti alapon jött létre. A színház életét a kezdeti szakaszban cseh rendezők és cseh színészek határozták meg. Többségük a közép-csehországi Pardubiceből érkezett, és rendszerint rosszul beszéltek szlovákul. Az első színházi előadás a cseh Bedřich Smetana *Hubička (Csók)* című operája volt.¹⁴³ Az első években ritkán játszották szlovák szerzők darabjait, először Jozef Gregor Tajovský egyfelvonásos drámáira került sor. Az önálló szlovák színház csak 1932-ben alakult meg ebben a professzionális kőszínházban, amely az első állandó ilyen jellegű intézmény volt a szlovák kultúrában, és

142 www.adatbank.sk/lexikon/pozsony-bratislava-pressburg/

143 ÚHRIN, Pavol: *I. m.* 31.

1938-ig párhuzamosan működött a cseh színjátszó együttessel.¹⁴⁴ A pozsonyi magyar–német őslakosság nem fogadta nagy örömmel és lelkesedéssel az új színházat, annak ellenére, hogy a városban korábban stabil helye volt a színházi kultúrának. A helyi lakosok emiatt többnyire ignorálták a cseh és szlovák nyelvű előadásokat, és általában rossz néven vették, hogy a monarchia idején a pénzükből felépített városi színház a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezetéhez került.¹⁴⁵ Ez ellen a városházán üléselő képviselőik is felszólaltak. Komoly problémát okozott a csehszlovák előadások alacsony látogatottsága, különösen a hétvégeken, amikor a kultúra iránt intenzívebben érdeklődő cseh hivatalnokok hazamentek családjaikhoz Cseh- és Morvaországba. Ján Hrušovský szlovák író visszaemlékezései szerint 1921-ben egyszer a *Psohlavci (Kutyafejűek)* című cseh előadáson csak 67 néző volt jelen, ebből is csak 40 fő számított fizető vendégnek. Mindez természetesen meglehetősen elkedvetlenítette a szereplőket, annál is inkább, mert ez az állapot csak csak lassan és fokozatosan változott.¹⁴⁶

Az állami hivatalok, a színház, továbbá az 1926-ban alapított *Učená spoločnosť Šafáriková (Šafárik Tudóstársaság)* tehát valóban inkább csehszlovák intézmény volt. Hasonló volt a helyzet az 1919-ben alapított Komenský Egyetemmel is, amelynek tanszékein több cseh tanár tanított, mint szlovák. Igaz, az egyetem második rektora – Augustín Rath jogász – már szlovák volt. Az első valóban önálló szlovák intézmények és kezdeményezések főleg a kultúra és az irodalom területén jöttek létre. Döntően a folyóiratokról és újságokról volt szó.

Az új csehszlovák államhatalom első hetei Pozsonyban végképp nem voltak egyszerűek. Ezt bizonyítja Ferdinand Peroutka cseh közíró *Budovani státu (Államépítés)* című impozáns műve. A magyar katonai egységek 1918 végén elhagyták a várost, ahová 1919. január 1-jén bevonultak a csehszlovák légiósok. Vavro Šrobár, a Szlovákia igazgatásáért felelős teljhatalmú miniszter 1919 februárjában elhatározta, hogy a székhelyét a távoli Zsolnárról áthelyezi Pozsonyba. Mindezt annak ellenére, hogy tisztában

144 SEDLÁK, Imrich et kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. II. diel. MS-LIC. Bratislava, 2009. 164.

145 HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1963. 236.

146 Uo. 235.

volt a helyi lakosság ellenséges hozzáállásával és azzal is, hogy a magyar katonaság nem távozott messzire. Ferdinand Peroutka korabeli cseh köziró Šrobár miniszter érkezését a következő szavakkal írta le:

Február 4-én tehát a szlovák kormány Pozsonyba költözött. Néhány miniszter, nemzetgyűlési képviselő, továbbá az Antant-miniszterek, katonatisztek, valamint a prágai Nemzeti Színház operaegyüttese is elkísérte. Az utóbbinak e jeles alkalomból énekelni kellett volna. Az egész azonban inkább a legyőzött ellenséges városba történő bevonulásra hasonlított. Az utcákat ugyan ellepte a környékbeli településekről érkezett szlovák szimpatizánstömeg, de a helyi lakosság nem vett részt az üdvözlésben. Fenyegető volt a légkör. Azokon az utcákon, amelyeken Šrobár átvonult, az állig felfegyverzett katonaság sorfala állt. A Duna túlsó partját szilárdan tartották a magyarok, az aláaknázott Duna-híd közepén pedig barikád állt. A magyar lakosság sem adta meg magát ellenállás nélkül, amely ellenállást főleg a magyar szociáldemokrata párt szervezte. Már Šrobár megérkezését is próbálták megnehezíteni. A vasutasok és postások ezen a napon az egész Szlovákia területén sztrájkot hirdettek, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a kormány ne jusson el Pozsonyba és valahol az út közben vesztegeljen. Miután nagyon kevés volt a szlovák vasúti alkalmazott (a korábbi magyar kormány ugyanis a vasutat a magyarosítás eszközeként használta), táviratilag meg kellett hívni a cseh vasutasokat, akik aztán letörték a sztrájkot... aztán csak nagyon kevés alkalmazottat vettek vissza a szolgálatba. Február 11-én Pozsonyban ismét politikai sztrájk kezdődött az új kormány ellen. Immár a pincérek is sztrájkoltak, a kisiparosok bezárták a boltjaikat, leálltak a villany- és gázművek. A katonaság ekkor kiürítette az utcákat, amelyeket ellepett az ideges tömeg. Mindkét oldalról lőttek, és néhány ember életével fizetett az összecsapásért. A kormány megértette, hogy ez egy olyan erőpróba, amelynek végkimenetelétől függ a tekintélye a lakosság körében. A helyzetet úgy fogta fel, mint az energia és erő felmutatásának szükségességét. A sztrájkot állami nyomással és fenyegetésekkel likvidálták. Az alkalmazott eszközök közé tartoztak a csak nemrégben kinevezett Zoch pozsonyi főispán azon

hirdetményei is, amelyek azzal fenyegették meg a kereskedőket, hogy amennyiben másnap nem nyitják meg a boltjaikat, akkor elveszítik az iparendélyeiket.¹⁴⁷

1919-ben a többségi (azaz a német, magyar és részben zsidó) lakosság hangulata egyáltalán nem volt kedvező az új csehszlovák politikai hatalom számára. Ennek megfelelően ellenséges volt a városba érkező – az úgynevezett államfordulat előtti – szlovák hivatalnokokkal, újságírókkal és értelmiségiekkel szemben is, akiket az új hatalommal azonosított.

Ezt a hangulatot ragadta meg az *Umelci a bohémi (Művészek és bohémek)* című könyvében Ján Hrušovský író is, aki 1919 decemberében érkezett Turócszentmártonból Pozsonyba, ahol a Szlovák Sajtóiroda munkatársaként helyezkedett el:

Úgy tűnt, mintha Szlovákia lakosságának legalább fele Pozsonyba költözött volna. Akkor még mindannyian Prešporokról beszéltünk, a város új elnevezése csak lassan ment át a köztudatba. (A „Wilsonváros” ötlete azon nyomban meghalt, ahogyan megszületett.) Ugyanazzal a vonattal Koloman Schwarz barátom is utazott Mártonból. Együtt szálltunk le a vonatról az elhanyagolt és provinciális vasútállomáson. Koloman rövid ideig álldogált a piszkos peronon és kedvetlenül nézett körül. Morgott valamit és csóválta fejét. A végén talán köpött is egyet... Nem jó, nem jó – megszólalt végül és vakarta a fülét. – Ez egy idegen város, idegen emberekkel. És milyen messze van a Turóctól! Itt sohasem leszünk otthon. Inkább a Mártonból kellett volna fővárost csinálni! ... Az ember akart bevásárolni, de nem értették őt, vagy nem akarták megérteni. Sok pozsonyi kereskedő szemében mi, irodalmi szlovák nyelven beszélő szlovákok csak jöttmentek, megszállók voltunk. De ha magyarul vagy németül szólaltál meg, akkor mindent megkaphattál. A közbiztonság is felemás volt. Csehországból puskákkal felfegyverzett zászóaljat küldtek, amely felfegyverzett sportegyleti tagokból állt. A tagjai a gyorsan felállított központi hivatalok előtt álltak őrségben... A pozsonyi borozókat, a bohém társaság későbbi törzs-

147 PEROUTKA, Ferdinand: *Budováni státu I. 1918–1919*. LN, Praha, 1991. 433–434.

*helyeit az újonnan érkezők még nem fedezték fel, annak ellenére, hogy ősidők óta léteztek. Ide csak a helyi bürgerek és kraxlhuberek jártak, ahogyan őket viccesen becézték. A mieink nem érezték jól magukat a körükben, még nem akklimatizálódtak, azért inkább a kávéházakat és vendéglőket keresték fel, ahol viszont a csehekkal együtt nemsokára meghatározó elem lettek.*¹⁴⁸

A rideg fogadtatás dacára Pozsony hamarosan a már befutott és a pályakzdő szlovák értelmiség, illetve az azzal összefonódó hivatalnoksereg népszerű célállomása lett. Hrušovský ezt a következő szavakkal foglalta össze:

*Mindenki, aki az új szabad országban érvényesülni vagy segíteni akart, illetve egyszerűen csak jobban akart élni, tódult Pozsonyba. A régi értelmiség is ide tartott, mert azt várta, hogy komolyabb posztokat fog kapni. Egyformán vágyakozva a rózsás lehetőségek után érkeztek a fiatalabbak, sőt egészen fiatalok is. Két-három generáció találkozott Pozsonyban azért, hogy biztos megélhetést építsen ki ott magának. Számukra Pozsony új Amerikát jelentett, nagyszerű jövőbeli távlatokkal.*¹⁴⁹

Természetesen a szlovákság ilyen özöne idővel megmutatkozott a pozsonyi hétköznapiakban is:

Ahogy múltak a hetek és hónapok, Pozsony utcáin a német és magyar beszéd mellett egyre gyakrabban lehetett hallani a szlovák társalgást is, mégpedig mindhárom fő dialektusban. De hallani lehetett szép irodalmi szlovák nyelvet is, amelyet Mártonban és Mikuláson beszéltek. Ez örömmel és a jövőbe vezetett bizalommal töltötte el az embereket. Állami, megyei vagy bármilyen más hivatalnokká válni volt mindazon emberek többségének a végcélja, akik valamilyen iskolai végzettséggel rendelkeztek. Az emberek mintha egyszerre pótolni akarták volna mindazt, amit az előző rendszer és a körülmények a múltban megta-

148 HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1963. 155–156.

149 Uo. 158.

gadtak tőlük. Az egyszerű szlovák ember számára a hivatali pályafutás a múltban elérhetetlen volt. Az a néhány banki állás vagy az egyházi, tanítói pozíció nem számított, azok csak morzsák voltak. És egyszerre csak mindenki számára megnyíltak a hivatalok kapui, mindenki lehetőséget kapott, hogy hivatalnok úrrá váljon. A nem túl okos szülők elképzeléseiben a legutolsó hivatal legutolsó firkásza is úrnak számított, még akkor is, amikor támogatni kellett, nehogy éhen haljon a gyerek. A hivatali munkahelyek viszont hamar beteltek, nem maradtak üres helyek. Nem segített a protekció sem, kivéve ha befolyásos képviselő vagy valaki a miniszterek közül állt mögötte. Hány embernek kellett emiatt csalódottan hazamenni, vagy más állás után nézni, esetleg szaporítani a munkánélküli értelmiség vagy félértelmiség sorait. Mások megint, amikor rájuk telepedett a nyomor és erkölcsilag sem bírták a nyomást, lumpenizálódtak. A későbbi években, amikor az iskolák az érettségizettek és a diplomások újabb és újabb évfolyamait bocsátották ki, még rosszabb lett a helyzet.¹⁵⁰

A régi, tőzsgyökeres pozsonyiak is kezdtek alkalmazkodni az új helyzet-hez és a kezdetben gyűlölt csenszlovák államhatalomhoz, habár Hrušovský megjegyzése szerint „a szívükbe nem látott bele az ember”.¹⁵¹ A lényeg azonban az, hogy a régies piacozó „népi kofa”-jellegű szlovák *Prešporok/ Pozsony* mellett a maga kevert csehszlovák alakjában születőben volt a *hivatalnok-művészi Bratislava* is, és idővel az utóbbi dominánssá vált. Ez hamarosan megmutatkozott az irodalomban is. Az a Pozsony ugyanis, ahol Vajanský tanulmányai óta szinte egyetlen jelentősebb szlovák író sem élt, igen hamar a szlovák irodalom és kultúra fővárosává vált. Elég volt hozzá egy évtized. Megkezdődött a korábban viszonylag elszigetelt és ellenséges művészi társaságok fokozatos keveredése is, és az 1930-as években elvéve már vegyes házasságok is létrejöttek szlovák hivatalnokok, illetve újságírók és helyi német polgárlányok között. Ilyen frigyeket egy évtizeddel korábban az egyes helyi etnikai közösségek még viszonylag szigorúan szankcionálták.¹⁵²

150 Uo. 159.

151 Uo. 158.

152 Erről lásd BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1960. 268.

A két világháború közötti évtizedekben tehát hirtelen egyszerre a szlovák művelt értelmiség több nemzedéke is megérkezett Pozsonyba. Az idősebbek közül a legjelentősebb bizonyára két kortárs (mindketten 1874-ben születtek) szlovák realista író, az orosz fogságot és a légiókat egyaránt megjárt Jozef Gregor Tajovský (1874–1940) és Janko Jesenský (1874–1945) volt. Tajovskýt megelőzte Pozsonyban felesége, Hana Gregorová (1885–1958), jeles szlovák író és nőmozgalmi aktivista. Tajovský egyrészt először még Oroszországban tartózkodott, utána rövid ideig vidéken ispánként működött. Pozsonyba érkezése után először légiós hivatalnok volt, majd nyugdíjas. Hana Gregorovával együtt fenntartott lakása az akkori pozsonyi szlovák íróársadalom szalonja lett. Támogatták a pályakezdő művészeket is. Pozsonyba érkezése után például bizonyos ideig náluk lakott Fraňo Kráľ, baloldali szlovák író.¹⁵³

Janko Jesenský valamivel később, csak 1928-ban érkezett Pozsonyba, viszont ott magas funkciót töltött be. Korábban ő is ispán volt Rimaszombatban, majd Nyitrán. Pozsonyban az Országos Hivatal elnökhelyettese lett, ahonnan aztán nyugdíjba vonult. Nem véletlenül játszódtott tehát Pozsonyban kétkötetes *Demokrati (Demokraták)* című „nevelő” regényének második része. Az elsőhöz hasonlóan ebben is az első Csehszlovák Köztársaság hivatalnok- és politikusrétegét ábrázolta, amit olyan alaposan ismert.¹⁵⁴ Az államfordulat előtti idősebb írók közül meg kell még említeni a cseh származású irodalomtudóst és kritikust, František Votrubát, aki a két háború között szintén Pozsonyban dolgozott először a *Slovenský denník*, majd a *Slovenská politika* újságírójaként.¹⁵⁵

Fokozatosan telepedtek Pozsonyba a fiatalabb nemzedékek írói, akik hamar a város művészi világának tagjai lettek. A szlovák irodalom olyan ismert alakjai is közéjük tartoztak, mint Ján Hrušovský, Tido Gašpar, Gejza Vámoš, Ján Smrek, Emil Boleslav Lukáč, Ivan Gall, Andrej Mráz, Emo Bohúň, Laco Novomeský, Fraňo Kráľ, Vladimír Clementis és sokan mások. Ján Hrušovský és Tido Gašpar idővel a pozsonyi bohémvilág vezető személyiségei lettek. Gašpar nagy figyelmet fordított ennek a témának a

153 UHRIN, Pavol: *I. m.* 35.

154 REZNÍK, Jaroslav: *I. m.* 350.

155 HRUŠOVSKÝ, Ján: *I. m.* 196.

Zlatá fantázia (Arany Fantázia) című visszaemlékező kötetében. Az Arany Fantázia vendéglő volt egyébként az akkori pozsonyi szlovák művész bohémvilág egyik központja.¹⁵⁶

A pozsonyi művészek bohém világa igen jelentős szerepet játszott a város kulturális-társadalmi életének elszlovákosodási folyamatában, annak ellenére, hogy az első években csak néhány személyről volt szó. A bohém társaság azonban évről évre sikeresen bővült. Az egyik aktív tag, Emo Bohůň később ilyennek látta a helyzetet:

Négy évvel a Csehszlovák Köztársaság létrejötte után nemzeti szempontból Pozsony még nem volt a miénk. Olyan volt ez, hogy amikor a villamoson valakit szlovákul hallottam beszélni, odaléptem hozzá, bemutatkoztunk és elmentünk egy kocsmába. De a mi egészséges és törekvő harciasságunk rövid idő alatt elszlovákosította a fővárost. Szlovák hivatalnokok, munkások és értelmiségiek százai és ezrei érkeztek akkor Pozsonyba, hogy felépítsék az új szlovák Bratislavát.¹⁵⁷

Egyébként éppen a rózsahegyi születésű Bohůň lett az a szerző, aki elbeszéléseiben és novelláiban nemcsak a pozsonyi bohémvilágot örökölt meg, hanem részben Szlovákia fővárosának fokozatos kulturális megújítását is. Hasonló szerepet játszott a szlovák művelődéstörténetben a már említett „bohém páros” – Ján Hrušovský és Tido Gašpar. Erről az ambícióról tanúskodnak félig irodalmi, félig visszaemlékező írásainak már a címei is: Gašpar *Zlatá fantázia (Arany Fantázia)*, Bohůň *Dejiny veselé i neveselé (Vidám és nem vidám történelem)*, valamint Hrušovský *Umelci a bohémi (Művészek és bohémek)*. E művek nagyobb része azonban csak a második világháború után született, tehát már bizonyos idő távlatából és sajátos nosztalgiával.

Pozsony nappali és éjszakai életének sokoldalú elszlovákosítása bizonyos mértékig spontán és természetes folyamat volt, ugyanakkor deklarált és tudatos célja is az új szlovák modern művészi irányzatoknak, amelyek

¹⁵⁶ Ezt a témát nemrégén dolgozta fel Vašš, Martin: *Bratislavská umelecká bohéma v rokoch 1920 až 1945*. UK, Bratislava, 2016.

¹⁵⁷ BOHŮŇ, Emo: *I. m.* 255.

tulajdonképpen először akkor jutottak megnyilvánulási lehetőséghez. E bohém világ kezdeményei korábban is léteztek azokban a nagyobb városokban, ahol a szlovák ifjúság tanult (Budapest, Prága, Bécs), ezek azonban mégis idegen nagyvárosok voltak, és a kulturálisan aktív szlovák fiataloknak az a terep nem volt elegendő a saját művészi bohém profil kialakításához. Minden megváltozott viszont Pozsonyban, amely hivatalosan is Szlovákia fővárosa volt. A különböző új állami és művelődési intézményeken kívül ebben bizonyára szerepe volt a háború utáni általános életkedvnek és a túlélésből fakadó örömmel. A születőben lévő szlovák művész bohémvilág mögött ugyanis ott húzódtak az első világháború front- vagy hátországi élményei. Maga a hatalmi viszonyok megváltozása az is lelkesítette a fiatal szlovák értelmiséget. Hrušovský *Umelci a bohémi (Művészek és bohémek)* című munkájában külön hivatkozik erre a felszabadító érzésre:

Mindenekelőtt itt volt a nemzeti felszabadulás boldogító ténye, az önálló Csehszlovák Köztársaság megszületése. Aki élt ebben a korban, meg tudja érteni, mit jelentett ez mindegyikünknek. A köztársaság létrejöttének ténye döntő tényező volt a kor fiatal emberének nézeti formálódásában.¹⁵⁸

Ezen kívül Csehszlovákia megalakulása hordozott magában bizonyos modern és modernista töltetet – a konzervatív és társadalmilag elmaradott Szlovákia egy államba került a dinamikus és modernebb hűrokra hangolt cseh nemzettel.¹⁵⁹ Nem szabad elfelejteni a kultúra és a könyvek importját a fejlettebb cseh országrészekből sem. Az létezett ugyan 1918 előtt is, de erősen limitált formában. A szlovák városokban új könyvesboltok jöttek létre, ahol egyformán árulták az eredeti szlovák, cseh, valamint a fordított külföldi műveket. Hrušovský szerint:

Főleg ennek a ténynek köszönhető, hogy gyorsan tágult a szlovák emberek szellemi horizontja, és ettől kezdve folyamatosan ismerkedhettek a világ szellemi áramlataival. A cseh könyvnek ebben jelentős közvetí-

158 HRUŠOVSKÝ, Ján: *I. m.* 246.

159 A pozsonyi bohém művészvilág létrejöttének okairól írt VAŠŠ, Martin: *I. m.* 24–53.

*tő szerepe volt, amiért hálával tartozunk neki.*¹⁶⁰

Ezt állította az a szerző, aki a második világháború alatti náci kollaboráns néppárti rendszerben az önálló szlovák állam propagandahivatalának alkalmazottja volt. Ezt a hivatalt jóbarátja és bohém társa, Tido Gašpar vezette, aki ezért aztán hosszú éveket töltött a kommunista börtönökben.

A pozsonyi művészi és benne az irodalmi bohémvilág nemcsak a pozsonyi kulturális és éjszakai élet fokozatos elszlovákosodását érte el, hanem bizonyos mértékig városiasította és vitalizálta az egész akkori – korábban túlnyomórészt kisvárosi és vidéki jellegű – szlovák irodalmat. Az addig domináns realizmust új impulzusok egészítették ki, például az expresszionizmus, a naturalizmus, a vitalizmus vagy a radikális baloldali irányzatok. A szlovák irodalom olyan műfaji formákkal is gazdagodott, amelyeknek igen fontos a városi környezet, aminek hatására dinamikusán, programszerűen és komplex módon változni kezdett a szlovák irodalom addigi nemzetéberszű és nemzetvédő, ezért roppant konzervatív jellege.

A második világháború utáni korszakkal ellentétben, amikor fokozatosan jelentkezni kezdtek a már Pozsonyban született, de legalábbis ott nevelkedett írók,¹⁶¹ a két háború között olyan szerzők is igyekeztek elsajátítani a pozsonyi tematikát, akik már érettségijük után vagy teljesen felnőttként érkeztek ide. Ezek a szerzők észlelték a városi társadalmi élet szempontjait is, de a témáik nagy részét a hivatalnoki, újságírói, művészi és főiskolai környezet szolgáltatta. Ezek voltak az élet olyan területei, amelyekre bizonyára leginkább hatott Pozsony fokozatos elszlovákosodása. Természetesen nem volt mindegy, hogyan élték bele magukat az egyes szerzők az új pozsonyi környezetbe, vagy csak arról volt szó, hogy felületesen, azaz kívülről szemlélve, különösebb személyes élmények nélkül próbálták azt megragadni.

Erre jó példa Ladislav Nádaši-Jégé *Alina Országová* című regénye (1934). Több szempontból nem hagyományos Jégé-műről van szó. Nem árvai szülőföldjén játszódik, cselekménye Pozsonyhoz kötődik és a jobb anyagi helyzetű középrétegekből származó főiskolásokról szól. Az akkor

160 HRUŠOVSKÝ, Ján: *I. m.* 248.

161 Példaként meg lehet említeni Pavel Vilikovskýt, Peter Pišťaneket és sok más szerzőt.

már hatvanéves író olyan társadalmi csoport és környezet ábrázolására tett kísérletet, amelyet objektív okokból belülről nem ismerhetett. Az igaz, hogy a két háború között töltött néhány hónapot Pozsonyban, de biztosan nem fiatal főiskolásként. Ezt Vladimír Petrík a következőképp magyarázta a regényhez írt utószavában:

Inkább egy új tapasztalati réteg jelenik meg ebben a félig-regényben, ahogy az Alina Orságovát František Votruba nevezte – a bele nem élés az új környezetbe. A szerző ismeretlen talajon mozog, amit még nem tapasztalt meg és a szó szoros értelmében nem ismert. Az egykorú kritika, ha nem is egyértelműen, de felfedezte ezt a mégis csak szembe-tűnő tényt, és az utolsó helyek egyikére tette az Alina Orságovát Jégé életművében.¹⁶²

Petrík pozitívabban értékeli ugyan a regényt, mint az egykorú kritika, de ő is elismerte, hogy a kritikának volt némi igazságmagva:

Az igazság azonban az, hogy Jégé felszínesen ismerte a valóságos városi életet, az »aranyifjúság«, a szlovák felsőbb középrétegek életét, ugyanígy a szocialista mozgalom ideológiáját. Mindkettőt elutasította (különböző okokból), nála mindkettőnek karikírozott formája van.¹⁶³

Jégé *Alina Orságovájában* egy tehetsős vidéki ügyvéd pozsonyi főiskolás lányának szerelmi kapcsolatát ábrázolta a sikeresen működő Milan Vetrovský építésszel. Alina és Milan a műben közösen képviselnek egyfajta arisztokratizmust és a szerző által elfogadott konzervatív hozzáállást a szerelmi viszonyukhoz. A többi szereplő azonban már nincs a szerző által megkívánt morális szinten, megadják magukat a „szabad, illetve szabados életnek”, ami Jégé számára gyakran azonos a „szabad erkölccsel” és az érzékiséggel. Léha és könnyelmű viselkedésük gyakori eredménye a nem várt és nem óhajtott terhesség. A szerző egyébként az akkori szlovák viszonyokhoz és

162 PETRÍK, Vladimír: *Doslov*. In: Ladislav NÁDAŠI-JÉGÉ: *Alina Orságová*. Tatran, Bratislava, 1968. 184.

163 Uo. 185.

életkorához képest viszonylag nyíltan ábrázolja ezeket a szempontokat. Végezetül a hősök tudatosítják a mentális különbségeket a vidéki „úri” és a nagyvárosi „modern világ” között. Itt már megnyilvánul Jégé realizmusa:

Alina apja egy kisebb járási székhelyen ügyvédkedik. Jó irodája van, két kisasszonnyal dolgozik és egy ilyen településen persze a legelőkelőbb „urak” közé tartozik. Nem is annyira az ilyen urakban, inkább feleségükben és lányaikban rendszerint kifejlődik valamiféle arisztokratikus érzés, ami az idegen világban előbukkan és a maga naivságában gyakran komikusnak hat. Alinában is volt elég ebből a kandúrfalviságból, mert Pozsonyba érkezése előtt, amikor szülővárosában a gimnáziumot is elvégezte, számos alkalma volt belekóstolni különféle meg nem érdemelt kitüntetésekbe és elismerésekbe, amik megzavarták a fejét. Alina azonban nagyon okos lány volt, nyitott szemmel nézte a világot és hamar lerázta magáról beképzeltiségének nagy részét, legalábbis az emberekkel való érintkezést illetően.¹⁶⁴

Jégé mindenekelőtt burzsoá, vállalkozó és diák Pozsonyt ábrázolt regényében. A nemzetiségi kérdésnek nem szentelt semmilyen figyelmet, számára a szlovák Pozsony már adott volt. A regényben magyar alakok szinte egyáltalán nem tűntek fel. Számos hősének német vezetékneve volt (a gazdag és romlott Gestatter vállalkozó, Zauberné háziasszony, Bernstein, az abortuszrendelő tulajdonosa), de a szerző nemzetiségi és vallási hovatartozásukat nem firtatta. A régi és új szlovák értelmiségnek, politikusoknak és hivatalnokoknak már szlovák nevük van (Korček szenátor úr, fia, Artúr, Michal Konečný postai hivatalnok). Bár a szerző vezetékneveiket nem említette, a baloldali (kommunista) kávéházi asztaltársaság tagjainak is szlovákul hangzó keresztnevei voltak: Fero, Laco, Mala és Števo.¹⁶⁵ Ez a Jégé-regény a tipikus biológiai determinisztikus alak- és motivációábrázolás különleges kombinációja a régi világ realiztikus moralizálásával.

Más írói életpályát és szerzői hozzáállást képvisel az új szlovák főváros ábrázolásában Ivan Horváth (1904–1963) fiatal kezdő író a *Laco a Bra-*

164 Uo. 125.

165 Uo. 20–24.

tislava (Laco és Pozsony) című novellájában, amely 1928-ban született. Horváth Szenicen született, de 1914-ban Pozsonyba jött, ahol az ottani magyar evangélikus gimnáziumban kezdett tanulni. Onnan Csehszlovákia megalakulása után átlépett a szlovák gimnáziumba. Viszonylag tehetsős és nemzetileg öntudatos ügyvédcsaládból származott, amely az akkori szlovák horizontot meghaladó kiváló műveltséget tudott neki biztosítani. Jogi tanulmányait Prágában kezdte, de Pozsonyban fejezte be. Később ügyvéd és közjegyző lett. Apja a progresszív hlasistákhoz tartozott, ő maga később a csehszlovák szociáldemokratákhoz csatlakozott. A második világháború után egy ideig a diplomáciában dolgozott, 1950-ben azonban az úgynevezett burzsoá nacionalisták perében letartóztatták és elítélték. Csaknem egy évtizedet töltött különböző kommunista börtönökben, és szabadulása után nagyon hamar meghalt.

Annak ellenére, hogy Lacótól, „pozsonyi” novellája hősétől eltérően Horváth nem ment Pozsonyba az érettségi és az új csehszlovák állam megalakulása után, az egész műben érezhető az eufória az első köztársaság létrejötte felett és afelett is, hogy Pozsony Szlovákia fővárosa lett. A novellában szüntelenül keveredik a hős mámoros viszonyulása Pozsony és szerelme, Želka iránt. E szerelem dinamikája Pozsonyhoz fűződő kapcsolatában is megnyilvánul. A szerelem eufórikus stádiumában Pozsony leírása is eufórikus.

Pozsony olyan volt, mint egy régi ismerős és mégis tele újabb gyönyörű ségekkel. Gyönyörű volt a vár; Laco nagyon szerette... tudta, hogy egyszer ez a vár lesz Szlovákia fővárosának ékessége.¹⁶⁶

A szerelem elmúlása és az azt követő üresség állapotában viszont Horváth a következőket írta:

Pozsony mintha kicserélődött volna, egészen más volt, mint azelőtt. Az utcákon csupa sár, piszok, minden napilap buta híreket közölt és minden pozsonyi lány csúnya arcú volt. A Mihály-kapu, amit valami-kor úgy szeretett nézni, egyszerre ósdi, esetlen lett és zavarta... Nem.

166 HORVÁTH, Ivan: *Prózy*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2010. 109.

Pozsony valójában egy kis piszkos provinciális városka volt, amely azt hitte, hogy Szlovákia fővárosának címe elég ahhoz, hogy gyönyörűvé váljon... máshová akart menni, hiszen másutt is vannak nagy városok, emberek, fák, szebbek, sokkal szebbek, mint itt.¹⁶⁷

Pozsony fontos és dinamikus szerepet játszott Horváth novellájában. A város sok színben játszik, különböző hangulatokat produkál, és színvilága állandóan átalakul. Az író a fikatív alakokon kívül megtöltötte olyan személyekkel is, akik valóban éltek. Laco az egyetem mellett találkozott Augustín Rathal, a Komenský Egyetem első szlovák származású rektorával, másutt megpillantotta a költő Laco Novomeskýt vagy Ján Smreket. A környezet, amelyben Laco mozog, kifejezetten szlovák és társadalmilag exkluzív – politikusok, hivatalok, az egyetem, ügyvédi villák és teniszpályák, időnként vendéglátó intézmények, kezdve elegáns kávéházakkal, a kocsmákon keresztül egészen a dohányfüstös talponállókig és nyilvános házakig. Apja barátját és egyben Laco patrónusát dr. Kalnynak hívják, elegáns villája van, amelynek a Salaš nevet adta, vannak kapcsolatai miniszterekkel, szenátorokkal és más hivatalnokokkal.

Itt-ott vannak jelei, hogy Pozsonyban nem mindenki beszélt és gondolkodott szlovákul.¹⁶⁸ Laco Igor nevű barátja minden szlovák lányt ismert Pozsonyban. Az egyik helyen viszont a szerző például ezt írja:

A városban ezer lány lámpát gyűjtött. Magyar leveleket készültek írni és nem gondoltak Lacora.¹⁶⁹

A magyar nyelvvel kapcsolatban Laco esetében érezhető bizonyos elégtétel. Nem sokkal Pozsonyba érkezése után ugyanis az egyik első sétája során a korzón találkozott egy ismeretlennel:

167 Uo. 138–139.

168 Uo. 108.

169 Uo. 131.

Egy nagyhasú, zsidó orrú úr kis bőrtáskával a kezében leszállt a vilamosról, Laco felé vette az irányt és megkérdezte: „Hol van itt kérem a Savoy szálloda?” Laco huncutul azt válaszolta neki: „Nem tudom mad'árom”, aztán bántotta, hogy rossz viccet csinált, és az úr után kiáltotta: „Nem tudom, nem tudom.” Az úr megfordult és mormogott valamit. Laco utána ment, aztán meglátta a feliratot – Vendéglő –, bement és megebédelt.¹⁷⁰

A *Laco és Pozsony* című novella a címadásnak megfelelően egész fennkölt dicsőítő részt tartalmaz a fővárosról:

Nézd, Pozsony fölött is lüktet valami, amit a történelem szellemének lehetne nevezni, ami gyönyörűvé és pizkossá teszi. Ha nézed a várat, képzeld el Rozgonyit, a büszke védőt és Jiskrát, amint ostromolja, lányait és a nemeseket, akik szerelmesek voltak beléjük. Aztán nézd azokat a házakat, amelyekben bizonyára alkimista szeánszokat tartottak, és gondold Štúrta. De ez nemcsak a múlt, ami csábít, a jelennek is megvannak a maga csodái. Azelőtt Kolumbusz, Arisztotelész, Bernolák, Heine volt, most Mussolinink, Kukučínunk, Amundsentünk és mások vannak. Nézd a forgalmat az utcákon, ez Szlovákia fővárosának forgalma, tehát név szerint a mi szlovák forgalmunk. Dicsőség neked, férgekkel, reményekkel, bankokkal és veszekedésekkel teli városunk. Lehet szeretni téged és nem szeretni, én csak egy szegény diák vagyok, aki hisz a jövőben és szereti a futballmeccset, akiből a feltámadás sardadzik. Miközben Laco így dicsérte Pozsonyt, Želkára gondolt, és a két fogalom összegabalyodott a fejében és végül egybeolvadt.¹⁷¹

Természetesen több mű született Pozsonyról és annak életéről a két háború között. Más szerzők más szempontokból exponálták és eltérő környezetbe helyezték hőseiket. Fraňo Kráľ, a kezdő baloldali prózaíró *Čenko-vej deti (Csenkóné gyermekei)* című regényében elsődlegesen nem Pozsony egyetemi, illetve hivatalnok-értelmiségi dimenzióját próbálta megragadni,

170 Uo. 106.

171 Uo. 120.

hanem éppen ellenkezőleg, a város nyomorúságos és szegényes, elmaradott kisiparos és proletár negyedeit. Oda került ugyanis ipari tanoncnak Csenkóné egyik fia. Janko Jesenský számára bizonyára inkább a már emlegetett hivatali és pártközponti környezet volt érdekes. Időnként Ivan Stodola drámaíró is a pozsonyi politikai-bürokratikus környezetet választotta satirikus vígjátékaihoz.¹⁷²

Mindenesetre a két háború közötti korszak döntő jelentőségű volt a pozsonyi környezet és színvilág gyors és intenzív szlovák irodalmi integrációjának a szempontjából. Ez az integráció spontán módon és szervezeten is megvalósult, egyformán vettek részt benne mind idősebb, mind fiatalabb írók. Ebben a korban azonban valamennyiük számára a frissen adoptált, illetve belterjesített Pozsony bizonyos egzotikumot árasztott. Több műből érezhető volt a rácsodálkozás és az érzelmi távolság egyaránt, amelyek így együtt képesek kifejezni valamely környezet egzotikumát. A turócszentmártoni, liptószentmiklósi vagy más tiszta szlovák kisvárosi környezet kiváltotta ebben a korszakban még érzelmi reakciókat, az otthonosság érzését, de az előző évtizedek után már nem rendelkezett az újdonság és az egzotikusság varázsával. Ezt már csak az elfelejtett vagy az egészen újonnan felfedezett integrálódó környezet tudta biztosítani, amelyhez e kor Pozsonya is tartozott. A második világháború után ez az érzés aztán teljesen eltűnt az irodalomból. Ez jelentette Pozsony belterjessé válásának befejezését.

172 Lásd Ivan STODOLA *Čaj u pána senátora (Teázás a szenátor úrnál)* című vígjátékát.

VI. LÉVA A MAGYAR ÉS A SZLOVÁK IRODALOMBAN (FÉJA GÉZA, ANTON HYKISCH, GRENDDEL LAJOS)

Szlovákia városainak többsége mozgalmas történelmü, és néhányszor radikálisan megváltozott etnikai, felekezeti, politikai és kulturális hovatarozása. Léva sem kivétel. Kisvárosi jelleget (oppidum) a 15–16. században nyert, de sohasem lett szabad királyi város. A 18. és a 19. században már a gazdasági és társadalmi élet természetes központja Bars vármegyében, de hivatalosan sosem vált annak igazgatási székhelyévé. Ebben szerepet játszhatott az, hogy a reformkori Magyarországon és az 1848/1849-es forradalom évei alatt a mintegy ötezres, egyértelműen magyar többségű városka határozott ellenzéki és kossuthista magatartást tanúsított, emiatt végül az etnikailag alapvetően szlovákabb, hatalmilag mégis a Habsburgokhoz lojálisabb Aranyosmarót maradt Bars közigazgatási központja.

A 20. század elején az akkor mintegy tízezres Léva nem volt már porfészek. Kulturális jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy a maga idejében olyan magyar és szlovák irodalmi nagyságok éltek a városban, mint Elena Maróthy-Šoltésóvá (1870–1871), Juhász Gyula (1907), majd később Jozef Cíger Hronský (1910–1914), Peter Jilemnický (1921), Juraj Červenák (1929–1933), Miroslav Pius (1956–1960), Alexander Matuška (1935–1938), Duba Gyula (1940–1944), Andrej Chudoba (1945–1949), Anton Hykisch (1949–1951), Mila Haugová (1956–1959) vagy Grendel Lajos (1963–1966). Itt tartózkodásuk okát főleg a lévai oktatási intézményekben¹⁷³ kell keresni, amelyekben tanítottak vagy tanultak. Léván született Ordódy Katalin (1918–2000), szlovákiai magyar író, és ügyvédként itt dolgozott Vladimír Všeslav Aladár Král' (1852–1881), Janko Král' romantikus szlovák költő fia, aki rövid ideig maga is irodalmilag aktív volt.¹⁷⁴

A város hosszú évtizedekig nem tartozott a szlovák, illetve a magyar

173 Főleg a lévai gimnáziumról és a tanítóképzőről volt szó. Az első 1815-ben jött létre, a második az 1870-es évek elején. Lásd HUĐZOVICH, Ján: *Sto rokov učiteľského vzdelávania v Leviciach*. Krajský pedagogický ústav, Bratislava, 1971.

174 ZÁTORKOVÁ, Mária: *Slovník osobností levického regiónu. Textovo-bibliografický materiál*. Tekovská knižnica v Leviciach, Levice, 2001.

irodalom frekventált témái közé, mégis fennmaradt néhány szépirodalmi mű, illetve emlék erről a „felvidéki”, majd „dél-szlovákiai” kisvárosról. A realista szlovák irodalomban például már Elena Maróthy-Šoltésová tett róla említést a *Sedemdesiat rokov žívota (Az élet hetven éve)* című visszaemlékezésében. A későbbi író az 1870-es évek legelején ugyanis itt töltött néhány hónapot a megözvegyült nagybátyja, Max Hudec háztartásában. Hudec az éppen akkor megalakult lévai állami tanítóképző tanára volt és egy helyi magyar polgárnál lakott albérletben. Többször összejöttek nála az intézmény szlovák hallgatói, akik tudták, hogy közel áll a nemzeti mozgalomhoz, lakását pedig Szvatopluk képe díszítette. Az unokahúgára pedig leginkább a templomok és a várromok tettek mélyebb benyomást.¹⁷⁵

Lényegesen többet foglalkozott a város leírásával, történelmével és mentalitásával következő két irodalmi alkotás: Féja Géza 1957-ben megjelent kisvárosi szociográfiája, a *Bölcsődal (Pieseň nad kolískou)*, majd Anton Hykisch 1988-ban kiadott *Atomové leto (Atomnyár)* című regénye. Mindkét mű komoly figyelmet szentelt a lévai élet leírásának, de úgy, hogy egyetlen egyszer sem írták le a város igazi nevét.

Féja Géza és Léva

Féja Géza (1900–1978), magyar író és szociográfus régi lévai nemesi családból származott. 1919-ben még leérettségizett a helyi gimnáziumban, majd 1920 februárjában átlépte az éppen kialakuló csehszlovák–magyar határt, hogy élete hátralevő részét Magyarországon töltsse. Egyetemi tanulmányait magyar és német szakon már Budapesten végezte, később pedig tanár volt Esztergomban és Budapesten. A második világháború után előbb könyvtárosként dolgozott Békéscsabán, később egy fővárosi könyvtár tudományos munkatársaként működött.¹⁷⁶

Irodalmi szempontból a 20. század húszas éveitől volt aktív, tíz évvel később pedig már a magyar irodalom úgynevezett népi irányzatának közismert

¹⁷⁵ MARÓTHY-ŠOLTÉSOVÁ, Elena: *Sedemdesiat rokov žívota*. Zlatý fond, Sme.

¹⁷⁶ *Pamätnica Gymnázia v Leviciach 1815–2015*. Red.: OPATERNÁ, Ľubica – VINCZE, Ladislav. Gymnázium Andreja Vrábla, Levice, 2015. 164–165.

írója. A népi írók nemcsak a vidéki viszonyok leírására törekedtek, hanem a népi rétegek, mindenekelőtt a parasztság életszínvonalának emelésére is. Visszaemlékezései szerint Féja irodalmi érésére legnagyobb hatással Ady Endre, majd Szabó Dezső volt. Utóbbi az első világháborút követő évek népszerű és egyben vitatott prózaírója volt, aki az akkori nemzeti és egyszerre szociális érzelmű magyar írók csaknem egész generációjára hatott.

A népi írók nagy része ellenzékben volt Horthy Miklós admirális rendszerével (1920–1944), amely teljes negyedévszázadra konzerválta a társadalmi viszonyokat és a deformált politikai rendszert az országban. A népi írók egy része épp ezért a politikai baloldal felé közeledett, a másik része a magyar szélsőjobboldal társadalmi programjával rokonszenvezett. Miután a két világháború közötti időszakban a magyar szociológia politikai okokból háttérbe szorult, éppen a népi írók voltak azok, akik szociografikus munkáikkal igyekeztek dokumentálni a magyarországi társadalmi viszonyokat. Ebben Féja élenjáró szerepet játszott.¹⁷⁷

Bölcsődal című művét a 20. század eleji Léva szociográfiájának szentelte. Bonyolult műfaji besorolásán eltűnődött Grendel Lajos is, amikor utószót írt Féja művének 2002-es kiadásához. Maga Féja a *Bölcsődalt* önéletrajzi regénynek tartotta, ami Grendel szerint csak részben volt igaz. Grendel szerint a mű jobban hasonlít tényleíró regényre, vagy kiváló irodalmi szociográfiára, amely a helyi közösség minden szegmensét leírja. Mindenesetre nem fikcióról van szó, még ha az író alighanem más kortárs kisvárosok leírásaiból is merített ihletet. Grendel szerint Féja művének valódi varázsa abban gyökerezik, hogy több stíluselemet kombinált és harmonizált.¹⁷⁸

A mű főhőse valójában nem a háttérbe húzódott szerző, sokkal inkább maga Léva városa, amelynek nevét egyébként az író egyszer sem említi.

177 A legfontosabb szociográfiája, amely *Viharsarok* címmel 1937-ben jelent meg, az akkori a délkelet-magyarországi viszonyokat ábrázolta. Ezért a könyvért a hatóságok perbe fogták Félát, de a bíróság felmentette. Több baloldali és szélsőjobboldali író akkoriban nyíltan kiállt mellette. Féja ezután a jobboldali nacionalista *Magyarország* publicistája lett, ami miatt a második világháború után egy időre háttérbe szorult. Később viszont József Attila-díjat kapott. A politikai és közírói tevékenységéről lásd Ungváry, Krisztián: *Értelmiség és antiszemita közbeszéd*. Beszélő online. 6. évf. 6. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>

178 GRENDEL Lajos: *Kisvárosi hanyatlástörténet*. In: FÉJA Géza: *Bölcsődal*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2002. 244.

Minden környékbeli falu és városka (Ipolyság, Aranyosmarót, Kálna stb.), ahogyan az egyes városrészek, utcák és épületek (Dohánygyár, Perec-csatorna, Dobó-kastély stb.) valódiak a regényben, ráadásul a hősök, városlakók egy része is saját nevén, vagy csak enyhén megváltoztatott névvel szerepel. A lévai őslakosok felháborodtak a 20. század ötvenes éveinek végén, amikor kezükbe került városuk rég eltávozott szülöttének frissen kiadott kötete, ugyanis sokan ráismertek közvetlen elődeik vagy szomszédaik sorsára, amelyeket az évtizedek alatt megőrzött és tartósított a helyi hagyomány és a tragikomikus legendárium, de a helyiek közül senki nem tartotta érdemesnek, hogy papírra vessék.¹⁷⁹ Grendel utószavában a művet kisvárosi hanyatlástörténetként aposztrofálja. Ez a hanyatlás azonban nemcsak Lévára volt jellemző, de majdnem az összes kis- és közepes városra a 19. század végi Magyarországon.

Ezek a városok már maguk mögött tudták a patriarchális gazdálkodás és irányítás fázisát, elvesztették régi étoszukat, szociálisan differenciálódtak, ám továbbra is mezővárosok maradtak, hanyatló és vergődő kisiparosokkal, dzsentrí hivatalnokokkal és tanítókkal. Az utóbbi két réteg alkotta a vezető csoportot, amely viszont egyre inkább a nemzetből élt, nem pedig a nemzetért. Grendel szerint valószínűleg ebben kell keresnünk az okát, hogy Féja nem nevezte szülővárosát tisztességes nevén, hanem mindig csak „városáról”, „szülőhelyéről” írt. Mindazonáltal Léva több száz hasonló kisváros prototípusa volt. Olyan településekről volt szó, amelyekben viszonylag váratlanul a régi feudális-patriarchális világ a kapitalista polgárosodással találkozott.¹⁸⁰

Féja regényében a legszemélyesebbek valószínűleg az első fejezetek, amelyek családjának és közvetlen elődeinek történetét írják le, majd a könyv végén Budapestre költözését írja le. A szerző a helyi középosztálybeli elitből származott, gyermekkorában pedig több meghatározó társadalmi réteget különböztetett meg. A legnagyobb befolyásúak a helyi köznemesi földesurak és a tehetősebb polgárok voltak, továbbá az értelmiség és a hivatalnokok, akik minden téren közeledni próbáltak az előbbiekhöz. Fő életstratégiájuk az volt, hogy beházasodjanak egy ilyen címeres úri családba, még ha az már nem is volt vagyonos. Léván több ilyen nemesi család élt,

179 Uo. 243.

180 Uo. 244–245.

amelyek évszázadok alatt elszegényedtek és így hivatalnokként, orvosként, kereskedőként, de akár mesteremberekként is éltek. Valójában ez volt az író családjának sorsa is. Féja származása ellenére kritikus volt. Az érintett családok sorsa az egész társadalomra negatívan hatott, és káros volt a magyar államiság szempontjából is. Az újdonsült magyar úri középosztály igyekezett utánozni az egyre inkább hanyatló nemességet, de egy idő után paródia lett belőle.¹⁸¹ Féja szomorúan konstataálta, hogy ez a nemesi-polgári-hivatalnoki réteg túl fáradt volt ahhoz, hogy szépen és termékenyen éljen, de mégis túlságosan életerős volt ahhoz, hogy tisztességben kimúljon.¹⁸² Az állam támogató politikája pedig csak tovább nyújtotta agóniáját.

Jóval pozitívabban látta Féja a régi kereskedő és mesterségeket művelő városi patrícius nemzetségeket, akik a város központjában éltek. Társadalmi helyzetüket az egyszerű, mégis nagy kiterjedésű kertes ház, szőlőskert borházzal, betétkönyv a helyi takarékpénztárban és néhány parcella jellemezte. Mindenekelőtt régi polgári családokról volt szó, akik saját munkájukból éltek, vigyáztak függetlenségükre és anyagi gyarapodásuk a közönség szigorú ellenőrzése alatt ment végbe. Ez a réteg azonban kis létszámú volt és folyamatosan veszítette el befolyását, amely átvándorolt a dzsentroid hivatalnokok és az értelmiségi-jogászi réteg kezébe. A retrospektív romantikus Féja ebben látta a helyi közélet hanyatlásának kezdetét.¹⁸³

A szerző szerint a város életében a századfordulón egy új réteg erősödött meg, amelyet az újonnan betelepültek – expresszívebben fogalmazva: „jöttmentek” – alkottak. A szó jelentéstartalma azonban a történelmi fejlődés és a migrációs hullámok függvényében sokat változott. Féja gyermekkorában a „jöttment” kifejezést arra a személyre használták, aki a városon és annak környékén kívülről érkezett, akit a helyi őslakosok csak nehezen tudták őseink keresztül „átvilágítani”. Gyakran a zsidó jogászokról, kereskedőkről és egyéb szabad foglalkozásúakról volt szó. Nem mindig voltak azonban csak zsidók – „jöttment” lehetett szlovák, német vagy akár magyar is, ha az ország más régiójából érkezett és átláthatatlan családi háttérrel rendelkezett. Természetesen ilyenek számítottak az igazi idegenek is, azaz a

181 FÉJA Géza: *Bölcsődal*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2002. 100.

182 Uo. 112.

183 Uo. 118–119.

külföldiek. Lehetek kiközösített idegenek is.

Féja, aki a 20. század harmincas és negyvenes éveiben jó néhány anti-zsemita tartalmú cikket publikált, az 1945 és 1957 közötti időszakban írt életrajzi ihletettségű regényében kategorikusan tartózkodott a zsidók említésétől és a „zsidó” kifejezés használatától. Épp ezért a vállalkozók, kereskedők és jogászok e rétegét inkább csak „burzsoáziának” nevezi művében. Bennük látta a kapitalizmus igazi képviselőit, ahogyan a dzsentroid hivatalnokság és értelmiség képviselte nála a magyar államiséget. Ha az előbbi réteget Féja szerint a hanyatlás jellemezte, az utóbbi „jöttment” réteget szerinte a romlottság, mégpedig tekintet nélkül a felekezeti különbségekre. A főleg zsidó „burzsoázia” fő előnyét azonban a kultúrára mindig érzékeny népi író annak fokozott irodalmi érdeklődésében látta.¹⁸⁴ Éppen e réteg leányai voltak azok, akik felhívták a fiatal gimnazista figyelmét Thomas Mannra, ahogyan az európai beállítottságú *Nyugat* irodalmi folyóiratra is, amelyben később maga is publikált.

Deklarált népiessége és a társadalom paraszti alapjainak idealizálása ellenére lévai regényében Féja nagyon kevés figyelmet szentel maguknak a parasztnak. Csupán röviden konstatálja jelenlétüket a leírt mezővárosban, szűkszavúan kritizálja az egyke-jelenségét, amely akkoriban meglehetősen elterjedt volt a helyi református parasztnak körében. Ezt a szűkszavúságot valószínűleg az okozta, hogy ez a réteg lévai nagy létszáma ellenére sosem hallatta társadalmi hangját. A munkásosztálynak is nagyon kevés figyelmet szentelt, amely azonban a modernebb iparral együtt valóban hiányzott a városból. Csupán a regény végén, az első világháború végi összeomlásos események leírásakor tesz említést Féja a kétkezi munkát végző tömegekről, amelyek a város szélén és a környező majorsági telepeken éltek.

Jóval intenzívebben foglalkozott a szerző az „őshonos” lévai kispolgársággal, vagy másképpen fogalmazva az úgynevezett kicsi, de még önálló egzisztenciákkal, amelyek a városi élet integrált részét, és bizonyos mértékig a helyi patrícius nemzetségek és dzsentroid középosztály ellenpólusát is jelentették. Ez a csoport teljes erővel azon igyekezett, hogy gyermekei átjussanak az „úri” középosztályba, ezért hősi erőfeszítésekkel és nagymértékű nyomorúság árán igyekezett középiskolai végzettséget szerezni a fiai közül legalább egynek. Minden egyes új üzlet vagy akár csak egy picit is

184 Uo. 130–132.

modernebb manufaktúra azonban e társadalmi csoport létalapját veszélyeztette, amely viszont roppant büszke volt függetlenségére. Ez a tény az ipar hiányával együtt megakadályozta azt, hogy ez a csoport az ipari munkásosztály alapjává váljon. Ugyanakkor ezek a kis kézművesek és mesteremberek érdeklődtek a közélet iránt, politizáltak és tulajdonképpen ők voltak azok, akik meghatározták a kisváros közvéleményét.

Különös alcsoportot alkottak a kispolgárság körében az úgynevezett „povalacsok”, akiket Féja ezzel a szlovákból átvett kifejezéssel jellemezett. Tulajdonképpen a kispolgárok elszegényedett, becsődölt vagy kitaszított, lumpenizált tagjairól volt szó, akiknek nem volt már erejük megtartani a korábbi pozíciójukat, társadalmi rangjukat. Néha ide csúsztak le a műveltebb rétegek sikertelen tagjai is. Mindannyian egyik napról a másikra éltek, a helyi olcsóbb vendéglők törzsvendégei voltak, néha a piactéren beszélgettek és vitatkoztak. Érdeklődésük a közélet iránt még kitartott. Azt, hogy Budapestre költözzenek és ott beálljanak munkásnak, még lealacsonyítóknak tartották. A povalacsok inkább kitartottak szülőhelyükön, ahol még megvolt a korábbi műhelyük, amely viszont már szinte nem is termelt semmit. Alapvetően deklasszált vagy pauperizált kispolgárságról volt szó. Féja abban látta a povalacsok bizonyos előnyét, hogy létezett még bennük a szabad szellem szikrája, volt humoruk, esetleg bátorságuk is, és néha (amikor már nem volt mit veszíteniük) merték kritizálni a létező viszonyokat és a felsőbb rétegek romlott tagjait.¹⁸⁵

Féja valószínűleg a polgárok műveltebb kategóriájával rokonszenvezett leginkább, akiket helyi „robinzonoknak” és „hajótörötteknek” nevezett. Tehetségesebb, szélesebb érdeklődési körrel rendelkező helyi értelmiségiekről volt szó, akik gyakorta dolgoztak az oktatási intézményekben és lehetőségeikhez képest igyekeztek szervezni a helyi kulturális és társasági életet. Sokan azonban több kudarcot éltek meg, mint sikert, környezetük nem mindig értette őket és maguk is nevetségessé váltak az időszakos monotonitáskusságukkal. Mindezek ellenére Féja ebben a csoportban legalább a magasabb kultúra iránti érdeklődés szikráját látta, amelyet a vidéki érdektelenség és kulturális felszíniesség tengerében hiányolt.¹⁸⁶

185 Uo. 137–138.

186 Uo. 132–135.

Anton Hykisch és Léva

Bár Anton Hykisch 1932-ben a közeli Selmecebányán született hivatalnoki család gyermekeként, középiskolai tanulmányait 1951-ben a lévai gimnáziumban végezte. Tanulmányait Pozsonyban a Közgazdaságtudományi Egyetemen folytatta. Hykisch személyes tapasztalata Lévával rövidebb és felszínesebb volt, mint Féjáié, aki emocionálisan sokkal jobban kötődött szülőföldjéhez. Ennek ellenére később Hykisch egy önéletrajzi ihletettséggű kisebb művet szentelt ifjúkora városának. *Waldemar* (1950–1952) című novellájában a Léván megélt gimnazista éveit örökítette meg. Egy sikertelen disszidálási kísérlet után a kommunista diktatúra elején ugyanis börtönbe került, majd szabadulása után Lévára költözött, ahol édesapja (a volt jegyző) a Járási Nemzeti Bizottság alkalmazottja volt. A novellában a később elemzett *Atomnyártól* eltérően a szerző néven nevezi Lévát és egyes részeit (a Káka-negyedet, a Perc-patakot), a sültkacsát és libafertályokat pedig helyi specialitásként jegyzi. Szereplői többségének szlovák neve van. Itt-ott jelzi, hogy Léva a második világháború alatt Magyarországhoz tartozott, és helyenként magyar név is feltűnik a műben. Ilyen neve volt az öreg Medve esperesnek, akinek az ironizáló Hykisch szerint

...a boldogságához csupán egy „gy” hiányzik. Medve esperes Léván átélte a lakosságcserét, a reszlovakizációt, és most, a győztes február után visszakapott állampolgárságával úgy-ahogy szabadon lélegezhetett, mint a népi demokratikus Csehszlovák Köztársaság magyar származású polgára. Kegyesen latinul szolgált csendes és énekes miséken is. Prédikációt – ma magasztosan homíliának nevezve – a felolvasott evangéliumról éppoly meggyőzően szólt szlovákul, mint magyarul, a háború előtti értelmiség hangsúlyozásával.¹⁸⁷

Medve barátságosan fogadta az új káplánt, Blažej Hrnčiart a Szepességből, és jó tanácsokkal látta el, hogyan lehet túlélni az előrenyomuló kommunizmust és annak egyházellenes mindennapjait. Ebben a műben is

187 A *Waldemar*-novella megtalálható: HYKISCH, Anton: *Rozkoš dávnych čias*. MS, Martin, 2009. 213–239.

található enyhe utalás Léva déliességére, ahol a hó nem tart ki sokáig.

Selmecbánya és Léva földrajzilag nincs távol egymástól. Ezért kissé meglepő a távolság, amelyet a szlovák „északi” Hykisch tart a „déli” Lévától, amelynek lakóiról egyik hőse az *Atomnyárban* a következőket írta:

A te vitalista dél-szlovákiai magyar–török–tatár–bizánci lelkedben a pirkadat nem vált ki megtisztulást, hanem inkább fordítva.¹⁸⁸

A két város közötti távolság nem több mint negyven kilométer, és Léva hagyományosan kapuként szolgált a selmeci bányavárosok felé, amelyeket a török betörésektől volt hivatott védeni a tatárjárás után felépült várával.

Atomnyár című regényében Hykisch nem nevezi nevén Lévát. 1988-as regényének cselekménye Pohronce városában játszódik, az új atomerőmű építése pedig Žitňanyban zajlik, amely valójában Mohi (Mochovce). Viszont minden környékbeli várost eredeti nevén nevez, csupán Jászlót, ahol egy másik atomerőmű működik, említi Hronceként. A lévai Halastavak (Rybníky) nagy lakótelepek a regényben Mocsarak I., II. és III. néven szerepelnek. A város központjában az Atom Hotel az Elektron regénybeli nevet viseli, és a szerző az egyes vendéglátóipari egységek neveit is megváltoztatta. Egyébiránt viszonylag pontosan leírta a város struktúráját és a lakosság eloszlását a jellegzetesebb részekben: a régebbi és újabb gazdagok a családi házakkal beépített részen élnek a városközponttól balra (ezt a részt a valóságban Cigánkának nevezik), a különböző nemzetiségű, vallású és szakmájú régebbi lakosok pedig a két háború között kiépült Újtelepen (Nová osada). Itt az utcákat a nép szintén számmal jelöli, mint New Yorkban. Ez után kezdődnek a nagy panellakótelepek, meglehetősen vegyes lakossággal.

A 20. század végi Léva társadalmilag a szocialista modernizációnak „köszönhetően” jóval homogénebb volt, mint a száz évvel korábbi kisváros. A régi rendi társadalom a különböző mentalitástípusokkal és nagyobb vagyoni különbségekkel is eltűnt a szocializmusban. Hykisch is említést tesz az új jövevények különböző generációról: az első köztársaság alatti cseh hivatalnokokkal és csendőrökkel kezdte, őket követték a második

188 HYKISCH, Anton: *Atomové leto*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1988. 224.

világháború utáni szlovákok, majd az 1970-es években megérkeztek az atomerőmű építői. Legegzotikusabban talán a szovjet atomtudósok hatnak a városban, akik az Elektron hotelben élnek, akárcsak a helyi textilgyárban dolgozó kubai munkáslányok, akik a KGST keretében jöttek ide. A szerző azonban nem exponált sem társadalmi, sem etnikai konfliktusokat. Konfliktusjellegűek itt legfeljebb a családokon belüli interperszonális kapcsolatok, továbbá a munkahelyi problémák. Az emberek főleg a csernobili katasztrófához hasonló balesettől félnek. Ettől tart Klára Chladová, a regény egyik főhőse is.

Folytonosság és diszkontinuitás

Féja és Hykisch regényeinek megírása között majdnem harminc év telt el, a leírt állapotok között még nagyobb a távolság – körülbelül nyolcvan év. Miután ugyanarról a helyről írtak, műveikben lehetnek visszatérő elemek. A két ábrázolt korszak között nyilván alapvetően megváltoztak a társadalmi-gazdasági viszonyok, a mentalitás és az emberek közötti kommunikáció formái. A Féja által leírt kisvárosi tabló Hykisch korában már a múlté volt. Hasonlóan eltűnt Léva mezőgazdasági és kisiparos jellege is. Bonyolultabb viszont a nemzetiségi kérdés, illetve a földrajzi sajátosságok kérdése.

A két mű összehasonlítása során talán a perspektíva kérdése a legérdekesebb. Féja számára Léva a polgárosuló és egyben hanyatló Magyarország szerves része, emellett jól szimbolizálta az otthonosan kedves, kicsit elmaradott, álmatag, részben leépülő és így különösen melankolikus felföldi kisváros. Féja, aki ismerte az alföldi magyar városokat is, otthonosnak és joviálisnak érezte a felföldieket. Amíg viszont a délvídeken még tömegek küzdöttek létükért, itt északon mindez hiányzott. A felföldi városok inkább halott városok voltak számára. Az élet óraműpontossággal zajlott, de az igazi kultúra iránt csak kevesen érdeklődtek. A végeredmény aztán a reménytelen melankólia lett. Mindez nem jellemezte még a magyar alföldi délvídeket, amelynek emiatt a szerző nagyobb jövőt jósolt.

Féja kevésbé ismerte a szlovák vidéket, talán a gyetvai táj kivételével, ahová gyerekkorában nyaralni járt egyik rokonához. A fő különbséget Léva

és Gyetva között a hegyvidéki és a szlovák jellegben látta. Magyarul ott csak négyen beszéltek – a pap, a káplán, a jegyző és az aljegyző. A plébánia egész személyzete viszont szlovák volt. Az a vidék hivatalosan Magyarország része volt, de a fiatal Fėja úgy érezte, hogy igazából nincs ott jelen a modern magyar állam, minden a régi patriarchális szabályok és saját ritmusa szerint zajlik. A vidéket nem érezte idegennek, de nem igazán kötődött hozzá. A szlovákokat a régi Magyarország integráns részének érezte, de nem voltak azonosak a magyarokkal. Fėja maga már nem volt felföldi „hungarus”, hanem öntudatos magyar. Léva az ő interpretációjában nemzetiségi problémák nélküli város volt, pedig már az 1919-es népszámlálás szerint a lakosság 29 %-a szlovák volt. Egyszerűen nem látta őket nemzetként. Itt-ott felbukkannak nála szlovák alakok, de csak elvétve és mindig egyénileg. Leginkább a kereskényi szlovákokat látta, aki házhoz jöttek fát vágni. Őket veszélyeztette az egyik helyi tanárember, aki gépfűrész hozott magának Pestről, ezért a favágók meg akarták őt verni. Az igazi kisdrámát a nagydráma akadályozta meg – kitört az első világháború és majdnem az összes érintett bevonult.

A „jöttmentekről” szóló fejezetben aztán František Vlček, avagy Vlcskó Ferenc ügyvédet említi, aki Léván telepedett le, ahol ügyvédi irodát is nyitott. Az ügyfeleket a helyi kispolgárságban és a környékbeli parasztok között kereste. Főleg a szlovák parasztok között volt sikere, akik előtt Fėja szerint a szlovák „sovinisztát” játszotta, miközben a városban „vadmagyar” volt. Miután az ellenzéki körzetben élt, függetlenségi jelöltekért korteskedett, de ezt katolikus templomlátogatásával igyekezett kompenzálni. Az impériumváltás után jóban volt az új hatóságokkal, sőt egy maradékbirtokot is kapott. Az agilis ügyvéd akkor „Benešnek udvarolt és Horthyt várta”. Ezért nem mert részt venni a helyi magyar politikai pártéletben, de budapesti látogatásai során a felvidéki nemzetiségi mártírt játszotta el. Majdnem minden gyereke Budapesten élt, természetesen magyarosított néven. Fėja szerint Budapest akkor az „összes nagyszájú álhazafi eldorádója” volt. Az újabb impériumváltás után az új magyar hatalom megjutalmazta őt – közjegyző lett.¹⁸⁹

Teljesen más Lévát látott Hykisch, aki 1986-ban többi íróársával együtt

189 FÉJA Géza: *I. m.* 123–125.

meglátogatta Mohit, ahol akkor már gőzerővel épült az atomerőmű. A regényt tulajdonképpen az ottani felhívásra kezdte írni. Léva etnikailag már teljesen más város volt, mint Féja gyerekkorában. 1991-ben 28 062 szlovák, 5143 magyar, 408 cseh, 162 roma és 18 más nemzetiségű polgár lakott a városban, összesen 33 962 lakos. A szlovák dominancia tehát vitathatatlan volt és a következő évtizedekben még jobban megerősödött. 2001-ben már 36 538 fő élt a városban, ebből 84,8 % szlovák nemzetiségű.¹⁹⁰

Hykisch főhőse, Igor Chlad mérnök lévai őslakos, apja Újtelepen lakik, tehát abban a családi házas városrészben, amely a két világháború között épült. Nemzetiségével nem foglalkozott, nyelvtudásával sem, de a neve alapján valószínű, hogy szlovákról volt szó. Ezért érdekes gyönyörű és művelt felesége, Klára leírása, akinek az író kiemelte északi vonásait és felső-garamvölgyi származását. Léva forró időjárásával, déli színvilágával és temperamentumával idegen a számára. Igor nem foglalkozik ezzel, hiszen ő otthon van. A selmecebányai származású Hykisch egyértelműen délre pozicionálja Lévát, és majdnem az összes olyan klisé és sztereotípiát felhasználta ennek során, amelyek a szlovák irodalom délábrázolása során megszokottak. A déli táj meleg, füledt, termékeny, néha kicsapongó, máskor álmata, télen sáros és lombos, azaz nem fenyves. Tipikus gyümölcse pedig a dinnye, a barack és a szőlő.

Hykisch délvidéke a Garamon található Szlovák Kapu mellett kezdődik, valahol Garamtalmács szintjén, Bars közepén:

Ezer évvel ezelőtt amott a Szlovák Kapu mögött, északon a Garam mentén terültek el a megközelíthetetlen, mély erdők, a felfedezetlen Szlovákia. Hol a te szülőfölded, Klárikám? Én még a Limes Romanorum területén fogantam, a rómaiak utódja vagyok, nem barbár. Szülőföldem Bars...¹⁹¹

Az idézetből úgy tűnik, az író exponálni szeretné a régóta civilizált dél és a barbár erdős észak közti kontrasztot, ám Hykisch képe ennél össze-

190 *Monografia mesta Levice*. Zost.: ŠVOLÍKOVÁ, Marta. Štúdio Harmony. Banská Bystrica, 2010. 91.

191 HYKISCH, Anton: *Atomové leto*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1988. 82.

tettebb. Az ő délvidéke átmeneti terület, ahol kevert népesség él és ahol különböző hatások és kulturális kódok keresztezik egymást. Mohi községet (a regényben Žitňany), amelynek lakosságát az atomerőmű építése miatt kitelepítették, Hykisch „magyar–szlovák gulyásnak” nevezi. Léva/Pohronce villanegyedének leírásakor a következő expresszív szavakat használja:

E fehér falak mögött vannak tehát azok a kipreparált feleségek, nem a romantikus szőlőhegyek sötét üregeiben. Itt a környező falvak egészséges leányai, szlovákok, magyarok és gyönyörű keverékek élnek, cigány, mongol, avar, török, zsidó vagy örmény vérrel feldúsítva...¹⁹²

Szlovákokon és magyarokon kívül élnek itt még tirpákok – egy ideig így nevezték ugyanis a lévai őslakosok a háború után Magyarországról betelepített szlovákokat. Megemlékezett a kiírtott zsidó közösségről is, amely regényében már nem kapott szerepet. Kissé furcsán hat viszont egyik megjegyzése az Újtelep társadalmi jellegéről:

Itt az Auschwitzban elgázositott vagy az izraeli kibucokban gőzölő néhai Blumok, Popperek, Gebauerok, Friedmannék, Kohnok házai állnak.¹⁹³

Hykisch Lévája alias Pohroncēja etnikailag kevert város, amelyben különféle történelmi és kulturális-szellemi lerakódások találkoznak. Az üzletek feliratai még kétnyelvűek (ami egyébként azóta megváltozott), a városban még gyakorta hallható magyar szó, vagy legalábbis a kevert lévai szlovák. E hibrid jellegről tanúskodnak az Újtelep lakosainak magyarul, szlovákul és németül csengő nevei, ami mellett nem volt ritka, hogy a szlovák hangzású neveket magyar átírásban jegyezték és fordítva (például a Skolnyík és a Školník család).

Mind Féja, mind Hykisch műveiben a lévai szőlőskertek és a borral való intim kapcsolat folytonos érték. Szerepe a város életében paradox és kissé megmosolyogtató. Annak ellenére, hogy Léva nem tartozik és soha nem

192 Uo. 85.

193 Uo. 86.

is tartozott Közép-Európa ismert borvidékei közé, a helyi élet valósággal elképzelhetetlen a szőlő és a bor nélkül. E téren az elmúlt évszázad során szinte semmi nem változott.

A szőlőskert és a présház – a helyiek szerint hajloch vagy hajlok – birtoklása már Féja Léváján a városhoz és annak őslakóihoz tartozás jelképe volt. Ebből a szempontból sok minden nem változott Hykisch *Atomlévájában* sem. Manapság is, ha valaki szeretne itt mentálisan is letelepedni, akkor idővel szerez legalább egy darabka földet, hogy legyen hova szőlőt telepítenie. Némi túlzással megállapítható, hogy szőlő nélkül igazán nehéz igazi lévaivá válni. Lévai vidéken létezik egy csaknem összefüggő tíz kilométeres szőlősáv, amely Garamszőlős és Csánk szlovák falvaktól húzódik a városon egészen le dél felé a magyar falvakig (itt főleg Vámosladányról van szó). Ez a sáv átszeli az etnikai választóvonalat is, amely már évszázadok óta húzódik a régióban. A szőlészet közelíti egymáshoz a helyi magyarokat és szlovákokat, kulturálisan és mentálisan is.

Féja szerint szinte minden rendes helyi lakosnak megvolt a maga szőlője egy kis présházzal. Ide nemcsak dolgozni jártak, hanem főleg pihenni és szórakozni. A hajlokkal többnyire együtt járt egy kis baráti társaság, bordalok és a helyi öregek gúnyversei. A borivás délután kezdődött és gyakran egész késő éjszakáig tartott. A helyi iszákosok éjszaka a helyi kávéházak, kocsmák, vendéglők vagy az ún. „spekulánkák” urbánusabb környezetben folytatták az ivászatot, és a helyiek nem mindig csupán az ógörög boristennek, Bacchusnak áldoztak a présházakban, hanem a szerelem istennőjének, Vénusznak is.¹⁹⁴

Ez még úgy-ahogy rendben is lett volna, a probléma a nagy borfogyasztás és annak következményei voltak. Féja szerint a rendszeres poharazás folyamatosan az emberek egyetlen örömévé vált és segített eltakarni a kisvárosi élet teljes reménytelenségét.¹⁹⁵ A szőlőhegyi asztaltársaságok gyakorta erősebb kapcsolatot hoztak létre, mint az esküvő az oltár előtt, azonban végül pusztítóbb hatásuk is volt, mint a házasság intézményének. Másfelől néha egy jó házasság segített megzabolázni a boros duhajkodást. Így volt ez legalábbis az író-szociográfus által közelebbről meg nem nevezett já-

194 FÉJA Géza: *I. m.* 113–114.

195 Uo. 114,

rásbíró esetében, aki bár viszonylag későn nősült, de aránylag boldogan. Talán ezért is dicsekedhetett el diadalittasan újsütetű felesége néhány hónap együttélés után barátnőinek azzal, hogy Gyszi férje ötről három literre csökkentette a napi boradagját. Ezután az egész város természetes csodálattal vette tudomásul a fiatal feleség emberfeletti teljesítményét és elismerően figyelte a férj újrafelfedezett aszkéta életmódját.¹⁹⁶

A domb alatt volt szőlője Igor Chlad családjának is, aki szintén hajlamos volt a szőlőbe menekülni a mindennapi stressz elől. Ide hordta apjához kisfiait is, akik a helyi lakótelepi gyermekekhez hasonlóan itt kompenzálták a természet és a friss levegő hiányát. A helyi dombok e déli lejtői az első magaslatok a Duna-menti Párkány és Léva között, legjobban a savanykás lévai boroknak kedveznek.

196 Uo. 115.

VII. GRENDEL LAJOS ÉS NEW HONT

Féja és Hykisch Léva-leírása között eltelt néhány mozgalmas évtized, amely ez időig nem talált krónikásra. Bizonyos mértékben kivétel a lévai születésű Grendel Lajos New Hont-trilógiája, amelynek első része az 1944 és 1968 közötti hányatott időszakot mutatja be, mégis e mű, amely magyar és szlovák nyelven is elérhető, csupán a nevezett régióról szól, maga Léva csak közvetett formában jelenik meg benne. New Hont több kisváros szimbóluma Dél-Szlovákia barsi–honti közegeből.

Az Akasztó-hegy alatt, valahol az Ipolyság, Selmecebánya és Losonc alkotta bermudaháromszögben található a kitalált, de egyben nagyon is életszerű és valóságizú, bizarr nevű New Hont városka. Neve alapján arra lehet következtetni, hogy a híres Hont megyében található, de leírása alapján nyugodtan lehetne bárhol a hajdani Bars vagy Gömör–Kishont megyében is. A fent említett régiók is bővelkednek néhány ezer főt számláló kisvároskákban, amelyek a lelkük mélyén tisztában vannak ugyan saját településük geopolitikai jelentőségével, de nyíltan azt sosem ismerik el. A prototípusnak is felfogható New Hont nem nagy település, de azért város, nincs köztéri szobra vagy híres szülöttje, de van néhány temploma (legalább egy római katolikus és egy református, de nem lehet kizárni, hogy valahol ott rejtőzik a régen tönkrement, vagy inkább tönkretett kis zsinagóga is). Este nyolc után az életnek semmilyen nyoma nincs, de azért egy darabig ott volt a világ legkisebb McDonaldsa. Egészen addig, amíg a hamburgerhez nem szokott New Hont-iak gyomrának ellenállása és McLaczi „laczikonyhája” a maga zsíros, házias pörköltes, tarhonyás és uborkasalátás kínálatával nem vitte pusztulásba a globális kapitalizmus és közétkeztetés eme neves intézményét (legalábbis lokális szinten). A szerző által használt sokatmondó „New” jelző talán a városka beágyazottságára akar utalni a globalizált világba és a modern korba, mert bármilyen messze fekszik is a történelem fővonalától, annak utórezgése mindig utoléri.

Igaz, nem mindegyik ellenséggel birkóztak meg a helybeliek ilyen sikerrel, mint a hamburgeres civilizáció szálláscsinálóival. Erre leginkább a trilógia utolsó része mutat rá. Pedig jöttek errefelé más ellenállhatatlan erők is – csehek, magyarok, németek, oroszok hitt ukránok, mongolok,

aztán 1968-ban az oroszok helyett jött magyarok, akik az adott történelmi pillanatban származásuk és nyelvük ellenére mégsem voltak oly kedvesek a helyieknek. 1945 után pedig jöttek a szlovák nyelv közintézményi és közteri használatát ellenőrző tanfelügyelő ellenőrök, máskor pedig a legősibb mesterséget űző helyi hölgyek és logisztikai háttérüket biztosító helyi legények szakmai teljesítményét dézsmáló rendszerváltás utáni multinacionális (vagy inkább anacionális?) maffiózók. A helyiek pedig megpróbálták mindent túlélni, ami azonban nem mindenkinek sikerült (lásd az oroszok által kivégzett, később az első köztéri szoborral megajándékozott helyi mártírt, Nehéz Gyuszit, aki az első köztársaság alatt polgármester volt). Néha-néha az ellenállás jeleit is mutatták a derék New Hont-iak (lásd a szlovák nyelvnek a privát otthonában és az utcán egyaránt hősiesen ellenálló öreg Bárány Jóska asztalosmestert), de többnyire belátták, hogy a vis maior az mégiscsak vis maior.

A helyi ember büszke a hőstettekre és ellenálló képességére, de azért nem megy fejfel a falnak. Amit szégyell, arról pedig nem beszél.

*Ha jól összeverik, észhez tér. Azonkívül a hülyeségeiben következetes, az okosságban pedig következetlen. A bal keze néha nem tudja, mit csinál a jobb, és fordítva. A New Honti ember boldogtalan, de minden nap elhitei magával, hogy boldog. A házastársi hűséget jól titkolt hűtlenkedéseivel teszi szüntelenül próbára. Mindig pénzzavarral küzd, de azért sosem nyomorog. Alapjában véve fősvény, de mások előtt szívesen mutatja magát nagyvonalúnak. A műveltebb New Hontiak olykor könyveket is vásárolnak, de nem sietnek azokat el is olvasni. Istenben kevesen hisznek, de templomba még az ateisták is eljárnak. Az idegekkel barátságosak, de csak ritkán őszinték. S majd mindegyiknek van valamilyen rögeszméje vagy mániája...*¹⁹⁷

A rendszerváltás utáni polgármesternek ezeket a geopolitikai, történelmi és mentális tényezőket kellett figyelembe vennie, amikor megpróbált eleget tenni legkényesebb feladatának – megtalálni, pontosabban szólva újrata-

197 Kálmán bácsi okfejtése a helyi mentalitásról. GRENDEL Lajos: *Nálunk, New Hontban*, Kalligram, Pozsony, 2001, 61.

lálni New Hont elveszett eszméjét. Ez nehéznek bizonyult annak ellenére, hogy a polgármester minden reggel nyolc és kilenc óra között, amikor a legnagyobb fordulatszámmal működik az ember agya, ezen törte a fejét. Ilyenkor senki sem zavarhatta, még a telefonját is kikapcsolták. Eszmék nélkül nem lehet élni, vallotta a polgármester azoknak a kétkedőknek válaszul, akik fel merték tenni azt a kérdést, hogy minek is egy ilyen eszme a Hont megyei kisvároskának.

Mintha Grendel Lajos is erre keresné a választ írásaiban. Miután bölcsőbb képzeletbeli polgármesterénél és lelke mélyén ő is magában hordja a mérsékelt éghajlatú, de azért változatos dimbes-dombos barsi és honti tájhoz, a helyi szép lányokhoz, a száraz fehér borokhoz, valamint a nem túl bonyolult, de azért finom és kiadós ételekhez szokott emberek génjeit és mentalitását, csak egy darabig próbálkozik a lehetetlennel. Nem viszi kenyértörésre a dolgot. Az elveszett, eltékozolt és eddig még meg nem talált eszme hiánya miatt nem fogja mélybe vetni magát Nándorfehérvár bástyájáról (még a lévai vár valamivel kisebb barbakánjáról sem). Ehelyett inkább humorosan megpróbálja körülírni Dél-Szlovákia e szép, bár sok tekintetben átmeneti – se nem Csallóköz, se nem Palócföld, néha Csehszlovákia vagy Szlovákia, máskor Magyarország, az idő tájt pedig a kapitalizmus, majd a szocializmus és megint a kapitalizmus között hánykódó – térség szegletének mentalitását, mindennapi történetét, hozzáállását az élet nagy dolgaihoz. A környéken ugyanis sok kis New Hont található, a maga szép és szomorú történeteivel, bölcs és izgága polgáraival, valamint rengeteg megoldandó problémájával.

Grendel Lajos határon túli magyar, aki nemcsak a kortárs magyar, hanem a modern szlovákiai nemzetiségi hovatartozású irodalom egyik meghatározó szerzője is. A második világháború utáni években a New Hontnál azért valamivel nagyobb és jelentősebb Léván felcseperedett író egész életművét kísérik azok a hatások, amelyek megszületésének körülményeivel függnek össze. Grendel Lévája jellegzetes és hangulatos, sokáig magyar többségű és felföldi hangulatú kisvároska. Bars és (részben) Hont megyének egykori gazdasági központja szoros szomszédságban van a nem kevésbé jellegzetes Gömör és Kishont régióval, amely nem kisebb géniuszokat adott Közép-Európának, mint Mikszáth Kálmán és Madách Imre. Különö-

sen Mikszáth kedves számára. Nyugodtan bölcs, nem bántó, az ellentéteket harmonizáló, de azokat nem elrejtő stílusának hatása érződik e gyönyörű, egyszerre kiegyensúlyozott és temperamentumos táj másik nagy szülöttje, Grendel írásain. Grendel Lajos a kommunista párt irányította Csehszlovákiában nőtt fel. Első felnőttkori írói periódusa pedig a Csehszlovákia egy érdekesen unalmas és ezzel egy időben a kreativitást ösztönző korlátolt időszak, az ún. husáki normalizáció. Ebben az időszakban a magyar irodalom és egyáltalán a magyarországi élet végtelenül színesnek és nyitottnak tűnt a szűrőség birodalmaként is aposztrofálható északi Csehszlovákiához képest. Bármilyen kis magyarországi – akár valódi turisztikai, akár szellemi – kiruccanás üde színfoltként maradt meg a kortársak emlékezetében.

A „csehszlovák” Grendelt azonban nemcsak régi és modern magyar irodalmi hatások érték, hanem a korábbi és kortárs cseh és szlovák irodalom is megérintette. Regényeinek olvasója nem tudja nem észrevenni a Jiří Menzel által megfilmesített hrabali regények egyes szezonvégi hangulati elemeit, az e regényekből sugárzó bölcs megértést, türelmet, szomorú beletörődést, dinamikus lassúságot és végső soron mély emberszeretetet. Természetesen a New Hont-trilógia megszületéséhez kellett még a mozgalmas 1990-es évek, az akkori abszurdításokkal együtt.

A New Hont-trilógia esetében rögtön az elején tisztázni kell, hogy itt némi túlzásról van szó. A trilógia kötetei a *Nálunk*, *New Hontban*, valamint a *Mátyás király New Hontban* és a *Tömegsír* című regények. A *Tömegsír* csak utólag, a kiadó javaslatára került a másik két mű mellé, és vált ezáltal a trilógia második részévé. A *Tömegsír* csak a szlovák fordításban kapta meg a szerző engedélyével az új nevet: *Hromadný hrob pri New Honte*, azaz *Tömegsír New Hontnál*. Ezáltal az 1999-ben készített kisregény másodikként került a 2001-ben kiadott *Nálunk*, *New Hontban* és a 2005-ben megjelent *Mátyás király New Hontban* regények közé, pedig látható, hogy a *Tömegsír* magyar eredetije elsőként készült. Kissé el is üt a másik két regénytől, hiszen főhőse és egyben a fő színhelye nem New Hont, a sokszínű és az élet útján ügyesen-ügyetlenül botladozó polgárságával, hanem Pozsony és Németország mellett egy kis dél-szlovákiai falu (T. falu). Igaz, valahol a képzeletbeli New Hont közelében. Bár stílusában és humorában nem nagyon tér el a trilógiától, tematikájában mégiscsak markánsabban kü-

lönbözik a többi kisregénytől, azaz kevésbé hasonlít az egyfajta 20. századi kis „honti” történeti eposzként funkcionáló New Hontra, vagy a rendszerváltás utáni Mátyás királyos kis korrajzra. A narrátor lelki-testi magánélete is jóval hangsúlyosabb a *Tömegsírban*.

Talán a leoptimistább mű a trilógia gerincét jelentő, bevezetesként is felfogható első (de valójában második) regény. A szerző itt alapvetően három történeti eseményre koncentrál – 1944/45-re, 1968-ra, valamint a rendszerváltás utáni időszakra, tehát a valós és a képzeletbeli dél-szlovákiai városok legmozgalmasabb, leginkább sorsfordító eseményeire. Bár a történések egyáltalán nem mentesek a tragikus és a realista elemektől (a régi polgármester kivégzése, az oroszoknak hitt közép-ázsiai katonák szexuális garázdaságai a megszállt kisvárosban, a diktatúrának az emberekre gyakorolt torzító hatása stb.), mégis az egész nagyon kedves és humoros. A kisregény elolvasása jókedvűvé teheti az arra nyitott olvasót, aki később talán maga is bizonyos bölcs mikszáthi-grendeli távolságtartással szemléli a körülötte zajló eseményeket.

Ezzel szemben a trilógia záró része, amely a magát egyre inkább igazságosztó Mátyás királynak képzelő Király Mátyás, volt kisvárosi pártfunkcionárius 1991. évi, a moszkvai puccs idejére eső viszontagságait, valamint lakását az üzletszerű kéjelgésre rendelkezésre bocsátó és így az újkapitalizmus forгатagába fokozatosan involválódó Schiller Mihály nevű munkanélküli fiatal életének eseményeit ábrázolja, minden kedélyessége és humorossága ellenére szomorú mű. Különösen szomorú és kiábrándító Király elvtárs megleckéztetése a helyi trógerek és a fél- vagy teljesen alvilági figurák által. Szintén szomorú a Schiller magánlakásban történő „kisszerű”, illetve „házas” prostitúció fokozatos „transzformálása” a kelet-európai maffia által ellenőrzött üzletággá. Mintha a szerző is kiábrándulna a folyamatokból és némi nosztalgiát érezne a tompa, kisszerű, de mégiscsak nyugodt idők után. Azt viszont, hogy azok sem voltak szeplőtlenek, éppen a trilógia első része bizonyítja.

Lényeges mozzanat New Hont földrajzi fekvése és néprajzi, etnikai sajátosságai. A városka Dél-Szlovákia magyarok lakta részén fekszik ugyan, a magyarok egyértelmű többségben vannak itt, de mellettük élnek kisebbségi szlovákok is. Ezt bizonyítja már az orosz városparancsnok, Sztjepan

Fjodorovics által kinevezett városvezetés összetétele is:

A direktóriumba, hogy a nemzeti paritás elvének eleget tegyenek, az oroszok négy szlovákot is beraktak: egy tanítónőt, a tűzoltóparancsnokot és két susztert, akik a munkásosztályt képviselték. Mivel mindnyájan hely béliek voltak, és a nemzeti torzsalkodás amúgy sem volt jellemző a városra, a direktórium olajozottan működött. Nem is működhetett másképpen, mert parancsokat hajtottak végre, azokat meg végre kellett hajtani.¹⁹⁸

Az viszont, hogy az együttélés a szlovák államhatalom és a magyar kisebbség között mégsem volt mindig ilyen idilli, a már említett nyelvi ellenőrök tragikusan groteszk esete jelzi, akik a második világháború után inkognitóban ellenőrizték, hogy a szlovákul egyébként nemigen beszélő helyi lakosság hogyan kommunikál egymással az újonnan előírt államnyelven. A magyar–szlovák együttélés azonban nagyon tapintatosan, jó érzékkel és komoly helyismerettel van ábrázolva. Jellegetes példa erre a városközi vita az égetően, sőt égően hiányzó köztéri szoborról, amely során Kossuth Lajos és Lüdovít Štúr neve is felmerült, de a városatyáknak nem sikerült vállalható kompromisszumot kötni a két szobor elhelyezéséről. Ha egymással szemben a főtér két sarkában állnának, az pedagógiailag helytelen lenne, mert azt a látszatot keltené, hogy a városka magyar és szlovák polgárai is szemben állnak egymással. Ha viszont egymás mellett állnának, az történelemhamisítás lenne, hiszen a valóságban mégiscsak szemben álltak egymással.¹⁹⁹ Ezért a városvezetés elvetette ezt az ötletet, egy ideig inkább a magyarok és a szlovákok számára egyaránt fontos Mátyás király szobráról gondolkodott, illetve a regionális kötődésű és a városkán egyszer mégiscsak átutazó Mikszáth Kálmán emlékművéről, de miután ő is a közeli Szklabonyán született, végül az expolgármester, mártír Nehéz Gyuszi szobrára esett a választás.

A hősök többsége valóban magyar, egymással főleg magyarul kommunikál, ugyanakkor a nemzetiségi kérdés nem játszik különösebb szerepet a

198 Uo. 26.

199 Uo. 32.

regényekben. Más helyi etnikum vagy jellegzetes csoport nemigen fordul elő a trilógiában – cigányok egyáltalán nem szerepelnek a regényekben, a zsidóságot is csak egyszer és közvetve említi a szerző. Pedig e csoportok nélkül nehezen képzelhető el a barsi, honti, gömöri vagy akármelyik más közép-európai kisváros élete, legalábbis a 20. század közepéig. Az emigráns török kommunista fagyaltos Ahmed is csak a Király Mátyás elvtárs emlékeiben és álmaiban jut szerephez, különösen azért, mert annak idején temetése a muszlim temetővel nem rendelkező New Hontban komoly vallási és gyakorlati problémákat okozott a városi pártvezetésnek. Végül a városka keresztény–ateista vegyes temetőjében talált örök nyugalomra.

A nagyobb városok szerepét a környező reális települések játsszák, a funkcionárius Király Mátyás és a tanuló ifjúság számára pedig leginkább Pozsony. A saját kertjében egy tömegsírral rendelkező író-tanár főhős a második regényben is Pozsonyban lakik. Budapest nemigen jut markánsabb szerephez.

Jellegzetes az elbeszélések történeti beágyazottsága. Nyilvánvalóan nem véletlen a Király elvtárs álmaiban az egész régió mese- és mondavilágára komoly befolyást gyakorló Mátyás-kultusz, a törökvész korszaka és a végvári harcok hagyománya. Ez nyilvánvalóan nemcsak a szerző lévai öröksége, hiszen ezek az elemek túllépnek Bars és Hont megyék horizontján.

Nagyon fontos, hogy mindhárom regény szlovák nyelven is hozzáférhető a szlovák olvasók számára. A nagyon igényes és szép kivitelezésű regények a maguk nem tolakodó stílusával, kedves humorával és a kiváló helyismeretükkel jó szolgálatot tehetnek a különböző nemzetiségű és kulturális gyökerű közönségeknek. A szlovákiai kisvárosi magyarság kis tükröképe még inkább felüdülést nyújthat a magyarországi magyaroknak. Betekintést ad abba a mikrovilágba, amelyben a határon túli magyarság egy része él, a szlovákoknak pedig a magyar nemzetiségű polgártársaik viszonzatagságos 20. századi történetébe. Maga a szerző a trilógia fő regényét úgy aposztrofálta, mint szlovákiai magyar karnevált, történelmi alulnézetből: „*Álarcosbál, amelynek a végén mindenki magával szembesül.*” Ez a karnevál és álarcosbál azonban túlmutat a szlovákiai magyar közösségen és a mű tulajdonképpen a kisvárosi közép-európaiság egyik általános érvényű alkotásaként is felfogható.

Végezetül, visszatérve a címben és a bevezetésben feltett nehéz polgármesteri kérdésre, nevezetesen, hogy mi New Hont eszméje, nem adható egyértelmű válasz. A legelegánsabb az lenne, hogy az emberség, a maga pozitív és negatív oldalával együtt. De hiszen ezt majdnem minden hasonló településről el lehet mondani. Bölcs kisszerűség? Okos belenyugvás és türelem? Humor és életszeretet? Hazaszeretet és lokálpatriotizmus? A mindent túlélni akarás? Vagy csak egyszerűen az élet – minden megnyilvánulásával együtt? A legtöbb hős élni akart, és azt, hogy a többiek is élni hagyják, legalább részben úgy, ahogy ő szeretné. Ez nem csekély kívánság. Élni és élni hagyni a legszebb kívánságok közé tartozik ugyan, de kivitelezése nem olyan könnyű még a szép, dimbes-dombos közép-európai tájakon sem.

Univerzita J. Selyeho
Pedagogická fakulta

Ivan Halász

Južné Slovensko v literatúre

(Stereotypy a interetnické súvislosti)

Komárno
2018

Realizované s finančnou podporou
Fondu na podporu program kultúry
národnostných menšín
č. projektu: 18-170-00735

© Doc. Dr. Ivan Halász, PhD.
Univerzita J. Selyeho

Recenzenti:

Prof. PhDr. Tibor Žilka, DrSc.

Prof. PhDr. Peter Káša, CSc.

Jazyková korektúra:

PaedDr. Eva Győriová Baková

Redaktor:

Dr. habil. PaedDr. József Keserű, PhD.

Na obálke: Budova bývalého učiteľského ústavu v Leviciach
(foto: Ivan Halász)

ISBN 978-80-8122-279-5

Obsah

I. ÚVOD	137
II. DYNAMIKA SLOVENSKÉHO LITERÁRNEHO ZEMEPISU	140
<i>Vývin predstáv o Slovensku v 19. a 20. storočí</i>	140
<i>Zemepis a literatúra</i>	146
<i>Vznik modernej slovenskej literatúry a dynamika literárnej akceptácie jednotlivých častí Slovenska</i>	153
III. JUŽNÉ SLOVENSKO A JUŽNÝ KOLORIT V SLOVENSKEJ LITERATÚRE	166
<i>Interpretácia Dolniakov a Horniakov v slovenskej literatúre pred rokom 1945</i>	167
<i>Južanskí autori slovenskej literatúry 70–80. rokov 20. storočia a proces literárnej interiorizácie južného Slovenska</i>	171
<i>Prírodné symboly južného koloritu</i>	174
<i>Juh, jeho obyvatelia a história. Vnímanie Juhu v slovenskej literatúre</i>	176
<i>Južná multiethnicita</i>	181
<i>Balkánska bujarosť a korenitosť</i>	183
<i>Urbánný Juh a rurálny Sever?</i>	185
<i>Ballek a jeho vzťah k Maďarom</i>	188
<i>Južný kolorit v prózach Petra Andrušku</i>	195
<i>Slovenská literatúra po roku 1989 a juh Slovenska</i>	198
IV. OBRAZ MAĎAROV V SLOVENSKEJ LITERATÚRE PO ROKU 1918	212
V. LITERÁRNY OBRAZ BRATISLAVY V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ	227
VI. LEVICE V MAĎARSKEJ A SLOVENSKEJ LITERATÚRE (GÉZA FÉJA A ANTON HYKISCH)	246
<i>Géza Féja a Levice</i>	248
<i>Anton Hykisch a Levice</i>	254
<i>Kontinuita a diskontinuita: stále a premenlivé fakty</i>	257
VII. LAJOS GRENDEL A NEW HONT	264
LITERATÚRA	274
RESUME	279

I. ÚVOD

Výskum maďarsko-slovenských interetnických súvislostí a stereotypov patrí v posledných desaťročiach medzi populárne témy spoločenských vied na oboch stranách Dunaja. Záujem o túto problematiku prejavila aj literárna veda. Beletria totiž tradične zohráva dôležitú úlohu nielen pri formovaní, ale aj pri prekonávaní etnických stereotypov. Najprv ich však treba spoznať a pochopiť dynamiku ich vývoja.

Práve o toto sa pokúša daná publikácia. Hoci je publikácia venovaná predovšetkým otázke južného Slovenska a jeho koloritu v literatúre, pre lepšie pochopenie kontextu je potrebné začať najprv s kapitolou, ktorá sa zaoberá širšími zemepisnými súvislosťami vývoja literatúry na Slovensku. Tu však treba zdôrazniť, že ide len o náčrt danej problematiky, lebo je to téma veľmi rozsiahla, členitá a svojím spôsobom aj citlivá. Vždy totiž budú regióny, obce, autori a súvislosti, ktoré sa nepodarilo primerane zobrazit'. Podrobné spracovanie tejto témy by si určite vyžiadalo samostatnú monografiu. Autor si je preto vedomý určitých zjednodušení, ktorých sa mohol pri spracovaní tejto otázky dopustiť.

Po všeobecnom literárno-zemepisnom úvode nasleduje spracovanie južného koloritu v slovenskej literatúre, ktoré jednak úzko súvisí s procesom územného vymedzenia juhu Slovenska, a jednak aj s literárnym osvojením si tohto regiónu slovenskými autormi. Slováci totiž často vnímajú južné oblasti odlišne od miestnych menšinových maďarských autorov. Najmä v predchádzajúcich desaťročiach tu bolo cítiť snahu o určitú exotizáciu týchto oblastí, ktorá mala v slovenských čitateľoch pravdepodobne vzbudiť záujem o južnú problematiku. Tu však treba pripomenúť, že podľa odbornej literatúry sa prostredníctvom exotizácie zdôrazňuje predovšetkým kód inej, vzdialenej krajiny.¹ V tomto prístupe bolo preto cítiť aj určitú zdržanlivosť a autorský odstup. Pritom v prípade Slovákov a Maďarov vôbec nešlo o veľké zemepisné a kultúrne vzdialenosti, práve naopak. Oba národy žijú už po stáročia v totožných alebo aspoň susedných štátnych útvaroch, majú podobnú mentalitu a ovplyvnili ich skoro totožné historické procesy.

¹ ŽILKA Tibor: *Vademecum poetiky*. UKF, Nitra, 2011. 128.

Ich interakcie v literatúre možno preto opísať pomocou pojmov kreolizácie a hybridizácie. Často tu ide o dialogické miešanie alebo kríženie kultúry a jazyka.² Postupne však tento fenomén ustupuje do úzadia, o čom svedčí najmä vývoj po roku 1989.

Ďalšia dôležitá kapitola sa zaoberá obrazom Maďarov v slovenskej literatúre po roku 1918, t. j. už v postuhorskom období. Tento obraz totiž logickým spôsobom prešiel viacerými metamorfózami a zásadne ovplyvnil tradične asymetrický maďarsko-slovenský vzťah a to v neprospech maďarskej menšiny. S určitou mierou zjednodušenia možno dokonca tvrdiť, že sa pohľad slovenskej literatúry na maďarskú národnostnú menšinu začína v posledných desaťročiach čoraz viac podobať na pohľad väčšinovej maďarskej literatúry na menšinových Slovákov v časoch Uhorska. Osobitne to platí na pohľad z Bratislavy.

Osobitné miesto v knihe zaujíma problematika literárneho spracovania medzivojnovej Bratislavy v slovenskej literatúre a postupný prerod multi-etnického Prešporku na slovenskú Bratislavu. Prirodzene aj táto otázka súvisí s postavením Maďarov a maďarskej kultúry na Slovensku v uplynulom storočí. Bratislava sa totiž nachádza v bezprostrednom susedstve súvislých maďarských národnostných oblastí na juhozápadnom Slovensku. Maďarská menšina a jej kultúra bola po roku 1918 vždy prítomná v meste. Podobná je aj situácia pôvodne multietnických Košíc, ktoré sa nachádzajú blízko slovensko-maďarských štátnych hraníc. Vďaka svojim bohatým kultúrnym dejinám Košice zaujímajú výnimočné postavenie v oboch národných literatúrach. Stačí si tu pripomenúť dielo Sándora Máraiho, Stanislava Rakúsa a celej plejády iných, viac či menej známych autorov. V prípade Košíc ide o taký fenomén, ktorý by si určite zaslúžil väčšiu pozornosť, avšak v tejto publikácii sa na to nenašiel priestor.

Okrem komplexného pohľadu na makrodimenziu zobrazovania problematiky etnických stereotypov a spolužitia je vždy potrebný aj mikropohľad zdola. Tento pohľad nemôže nahradiť zobrazenie procesov a udalostí v hlavnom meste, lebo metropola má vždy osobitné postavenie. Mikroúroveň výskumu v danej publikácii predstavujú Levice, ktoré sa nachádza-

² Pozri Guzmická, Hana: *Hungariká v slovenskej literatúre*. Dizertačná práca. UKF FSS, Nitra, 2018. 47–48. a 50–56.

jú na niekoľkostoročnej maďarsko-slovenskej etnickej hranici, ako aj na pomedzí medzi nížinou a začínajúcimi kopcovitými oblasťami, ktoré potom prerastajú do Štiavnických vrchov. Levice sú mestom, ktoré je tradične prítomné v oboch národných kultúrach. S týmto súvisí aj kapitola o tvorbe levického rodáka Lajosa Grendela, ktorý na prelome tisícročia do oboch národných literatúr uviedol nový, síce vymyslený, ale zároveň veľmi reálny a vitálny región New Hontu. Bez symbolu New Hontu v súčasnosti nie je možné prezentovať problematiku juhu Slovenska v literatúre.

Cieľom tejto dvojjazyčnej publikácie je osloviť väčštinovú (slovenskú) ako aj menšinovú (maďarskú) verejnosť na Slovensku, resp. za jeho hranicami. S týmto súvisí aj otázka prekladu. V prevažnej väčšine prípadov je nielen obsah, ale aj konkrétny text maďarských a slovenských kapitol totožný. V ojedinelých prípadoch sa však jednotlivé jazykové verzie môžu čiastočne líšiť rozsahom a množstvom uvedených citátov. Nikdy však nejde o zásadné obsahové a ideové rozdiely. Okrem toho medzi jednotlivými kapitolami existujú určité obsahové presahy. Nie vždy bolo totiž možné hermeticky oddeliť tematiku jednotlivých kapitol. Preto sa niektoré dôležité myšlienky občas opakujú.

Na záver úvodu by sa autor chcel poďakovať svojim recenzentom profesorovi Tiborovi Žilkovi z Nitry a profesorovi Petrovi Kášovi z Prešova za cenné rady a pripomienky, ktorými pomohli skvalitniť túto prácu. Formovania maďarskej verzie textu sa aktívne zúčastnil István Käfer, dlhoročný mentor a pedagóg autora. Na preklade participovali aj Zsolt Jončev a Viktória Herencárová. István Käfer poskytol autorovi množstvo užitočných rád. Vďaka patrí taktiež Karolovi Wlachovskému za jeho všestrannú pomoc v pozícii garanta celého projektu. Taktiež treba spomenúť ešte kolegov a pedagógov a to docenta Rudolfa Chmela, Barnu Ábraháma, Sándora Jánosa Tótha, Patrika Šenkára, Evu Bakovú-Győriovú, ako aj Gergelya Egedyho. Vďaka prirodzene patrí aj rodine za trpezlivosť, bez ktorej by sa táto práca nikdy nezrodila.

II. DYNAMIKA SLOVENSKEHO LITERARNEHO ZEMEPISU

Vývin predstáv o Slovensku v 19. a 20. storočí

Slovenská republika získala nezávislosť 1. januára 1993 a 1. mája 2004 sa stala členským štátom Európskej únie. Súčasnú hranicu Slovenska sa však sformovali už skôr. Zásadný význam tu mal vznik prvej Československej republiky v roku 1918. Predtým slovenské územia po dlhé stáročia tvorili integrálnu súčasť multietnického Uhorského kráľovstva, kde nedisponovali osobitnou verejnoprávnu autonómiou. Pred rokom 1918 preto nikdy neboli presne určené právne hranice slovenského regiónu. To prirodzene neznamená, že by neexistovali predstavy o území obývanom Slováckmi, teda o Slovensku.³

Proces etnografického a kultúrneho vymedzenia Slovenska sa začal na prelome 18. a 19. storočia. Išlo o roky, ktoré nasledovali po dlhom období, ktoré sa vo vyučovacom procese nazýva staršou slovenskou literatúrou. Peter Zajac jej vývoj videl nasledovne:

Staršia slovenská literatúra existovala často (ak vôbec) ako nepretvorený systém enkláv, pričom jednotlivé enklávy utvárali viaceré systémové vzťahy v rámci uhorskej, rakúskej, stredoeurópskej a európskej literatúry. Prítom práve existencia stredovekej slovenskej literatúry v enklávach, ktoré predpokladajú viacúrovňový systém, pomohla jej prežiť, keďže každý viacúrovňový systém sa môže v prípadoch ohrozenia rozložiť do najrozličnejších podsystémov, čím si uchová šancu, že sa celkom nezničí. /Capra, F. Wendezeit, Wien 1985/. To, že slovenská literatúra prežila, často aj v nespojitých enklávach, umožnilo utvoriť v romantizme jednotný, integrálny systém slovenskej literatúry. Nieto preto dôvodu, prenášať takto v romantizme utvorený systém späť do stredovekej literatúry. Naopak, práve uzavretosť do viacerých en-

³ O tejto problematike v stredoveku pozri STEINHÜBEL, Ján: *Odkedy môžeme hovoriť o Slovensku a Slováckoch*. In: *Mýty naše slovenské*. AEP, Bratislava, 2005. 24–29.

kláv pomáha pochopiť jej odolnosť voči nepriaznivým vonkajším vplyvom a schopnosť prežiť. Myslím, že v tomto spočíva pátos stredovekej slovenskej literatúry väčšmi ako v umelom konštruovaní hodnôt tam, kde nie sú a v umelom konštruovaní „nezávislej“ slovenskej literatúry v jej odizolovaní od prirodzených uhorských, stredoeurópskych a európskych súvislostí.⁴

Peter Zajac tu naznačil, že vytvorenie jednotného a integrovaného systému slovenskej literatúry prebehlo až v období literárneho romantizmu – teda v druhej tretine 19. storočia. K pokusom aspoň etnograficky vymedziť slovenský životný priestor však došlo už o čosi skôr. Najprv sa etnografické hranice Slovákov na mape pokúsili vytýčiť vzdelanci na začiatku 19. storočia. Išlo predovšetkým o známu národnostnú mapu Uhorského kráľovstva z roku 1829, ktorú zostavil oravský vzdelanec slovenského pôvodu Ján Čaplovič. Táto mapa vznikla na základe vtedy dostupnej mapy J. Lipszkého a to s použitím údajov, ktoré zozbieral samotný Čaplovič pre svoj pripravovaný topograficko-štatistický lexikon.⁵

František Bokes vo svojom diele o vývine predstáv o slovenskom území túto mapu charakterizoval nasledovne:

Čaplovičova etnografická mapa Uhorska znázorňuje zelenou farbou súvislé slovenské osídlenie, ktoré na západe a severe ohraničené je štátnymi hranicami Uhorska, na východe sleduje čiaru Bardejov–Hanušovce–Trebišov, nechávajúc tzv. sotákov (rusínsko-slovenské obyvateľstvo Zemplína) mimo slovenskej etnickej oblasti. Južnú hranicu slovenského etnika určil Čaplovič čiarou, vedenou od Trebišova oblúkom pod Košice, odtiaľ s pribratím nemeckého jazykového ostrova dolnospišského pod Rožňavu, ďalej po hrad Gemer, ponecháva-

4 ZAJAC, Peter: *Región, ako problém lokálneho a globálneho*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988. 116–117.

5 BOKES, František: *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. Matica slovenská, Turčiansky Sv. Martin, 1945. 11.

*júc Tornaľu mimo slovenského etnika, potom pod Rimavskú Sobotu na Lučenec–Sokolovce–Sečany–Balažské Ďarmoty, ďalej na Levice ku Vráblom a Nitre, odtiaľ potom oblúkom na Šaľu nad Váhom a Malým Dunajom ku Bratislave.*⁶

Oblasť neskoršieho Žitného ostrova (resp. po maďarsky regiónu s názvom Csallóköz) sem teda ešte nepatrila. O vymedzenie slovenských území sa pokúsil vo svojom diele *Slovanský národopis* z roku 1842 aj Pavol Jozef Šafárik, ktorý bral ohľad predovšetkým na ľudovú reč a nie na jazyk mešťanov. Na východe taktiež videl jeden z hlavných hraničných kameňov pri Trebišove, na severe jeho vymedzenie viac-menej sledovalo poľsko-uhorskú hranicu. Jeho západná hranica sa ťahala od Sulovej hory na Kysuciach až po sútok rieky Dyje s Moravou. Potom nasledovalo južné vymedzenie územia slovenského etnika:

*Od sútoku Dyje a Myjavy s Moravou tvorila hranicu rieka Morava až po Devín, odkiaľ sa obracala na východ cez Bratislavu, Čeklis, Senec, Galantu, Dioseg, Stredú nad Váhom, Močenok, Urmin, Nové Zámky na juh až takmer po Radvaň na Dunaji, odtiaľ na sever k Perbete na Čehy, Bračku, St. a N. Tekov cez Levice, Kostolné Moravce, Medovarce, Čabrad, Litavu pod Modrý Kameň. Odtiaľ zpiatky na juhovýchod k rieke Iplu pri Kamenných Kosihách na Koláry a na severovýchod pozdĺž koryta Iplu s malým vychýlením k Sečanom a ku Kalonde a odtiaľ cez Lučenec, Rimavskú Sobotu, Leváre, Gemer, Plešivec, Kunovu Teplícu na Rožňavu a cez Uhornú, Moldavu do Košíc. Odtiaľ na juh k Haniske a potom na sever k hore Bogota vých. od Ruskova a zasa na juh korytom Roňvy až pod Nové Mesto a ďalej až po brehy Bodroga medzi Šarišským Potokom a Zemplínom vracia sa k Baranči a cez Hardište na sever vedie k ústiu Tarnavy do Ondavy. Tu sa končila podľa Šafárika hranica slovensko-rusínskeho etnika...*⁷

Prirodzene aj slovenská národná politika sa pokúšala vymedziť územie,

⁶ Tamže 11–12.

⁷ Tamže 14.

ktoré považovala za slovenské. Najprv sa vychádzalo z Čaplovičových predstáv, potom sa pomerne veľa uvažovalo o tejto otázke v rozličných plánoch a návrhoch pre rakúske orgány v revolučných rokoch 1848/1849. Vtedy totiž vznikla myšlienka vytvorenia slovenskej korunnej krajiny, slovenského vojvodstva alebo provincie, resp. dištriktu. Nakoniec sa však z týchto plánov nič nerealizovalo.⁸

K najznámejšiemu pokusu určiť slovenské územie došlo v roku 1861 v súvislosti s memorandovým zhromaždením v Turčianskom Sv. Martine. Tento pokus súvisel s cieľom vytvoriť v rámci Uhorska etnoregionálnu slovenskú územnú samosprávu vo forme Hornouhorského slovenského okolia.⁹ Prvý projekt vznikol ešte v lete počas memorandových rokovaní, druhý (inak veľmi podobný) v decembri toho istého roku. Tento bol potom predložený panovníkovi slovenskou delegáciou, ktorú viedol banskobystriický biskup Štefan Moyses. Hlavný rozdiel spočíval najmä v otázke príslušnosti Zemplínskej stolice k Okoliu. Letná verzia ešte počítala so Zemplínom, zimná však už nie, lebo brala ohľad na uhorských Rusínov. Inak do Hornouhorského slovenského okolia mali patriť homogénne slovenské stolice, ako aj časti zmiešaných stolíc, ktoré mali byť zaokrúhlené podľa národnostného princípu. Za čisto slovenské sa považovali nasledujúce župy: liptovská, oravská, trenčianska, turčianska a zvolenská. Za zmiešané boli zase považované župy abovská, bratislavská, gemerská, hontianska, nitrianska, novohradská, spišská, šarišská, tekovská, turnianska a zemplínska. Komárňanská a ostrihomská župa tu ešte nefigurovali v nijakej podobe.¹⁰ Okolie malo po svojom ustanovení pozostávať zo 16 okresov a jeho patrónmi mali byť vierozvestci Cyril a Metod. Týmto sa nepriamo naznačovala kontinuita s veľkomoravskou tradíciou.¹¹

8 O tejto problematike pozri tamže 16–32.

9 V roku 1861 vzniklo niekoľko alternatívnych názvov pre slovenské územie. Okrem spomínaného Hornouhorského slovenského okolia sa hovorilo ešte o Hornouhorskom slovenskom dištrikte (Štefan Marko Daxner), Hornouhorský dištrikt slovenských stolíc (Michal Mudroň), Horné vidieky slovenské (Martin Szentiványi), slovenské Okolie (Dionýz Štúr) alebo Biele Uhorsko (Jozef Hložanský-Balej). Pozri tamže 34–37. a 46–47.

10 Tamže 37. a 41.

11 Tamže 42.

Memorandové návrhy vychádzali predovšetkým z národnostných a etnografických aspektov. V tomto období sa však zrodili aj iné predstavy o Slovensku. Geologicko-geografickú predstavu o Slovensku sformuloval krátko po martinskom zhromaždení Dionýz Štúr, ktorý na západe, severe a východe definoval slovenské územie Beskydami, na juhu zase riekami Dunajom a Tisou. Pri podrobnejšom rozbere toto územie rozdelil pohorím Matry na dve časti: t. j. na podtatranskú a na nadtisskú.¹² Národnostné, zemepisné, národohospodárske a podľa vlastných slov aj historické aspekty zdôrazňoval pri vymedzení slovenského územia Jozef Hložanský-Balej vo svojom pláne Bieleho Uhorska, ktorý sa zrodil v tzv. matičnom období (1863-1875). Hlavným mestom a centrom tohto útvaru mala byť Nitra. Hložanského Slovensko (t. j. Biele Uhorsko) malo siahať od rieky Moravy až po Tisu a od karpatských hôr až po Dunaj. Sem malo patriť aj pohorie Matra. Tento maximalistický projekt sa už vzťahoval aj na Bratislavu a oblasti (slovenské ostrovy) pri Komárne, Jágri (Eger) a Vacove (Vác). S týmito oblasťami a mestami ostatné staršie slovenské predstavy reálne nepočítali.¹³

K presnému vytýčeniu nových hraníc a k ustáleniu československého územia reálne došlo až v prelomových rokoch 1919 až 1920. Prvorepublikové Československo bolo však unitárnym štátom, kde mala teoreticky právo na územnú autonómiu zakotvenú v mierových zmluvách len Podkarpatská Rus. Slovenská krajina, ako jedna zo štyroch územnosprávnych jednotiek republiky, existovala od roku 1927. Chápanie vtedy vytýčenej štátnej hranice, ako hranice „prirodzeného slovenského životného priestoru“ sa veľmi rýchlo udomácnilo v slovenskom prostredí, a to nezávisle od etnických pomerov a hraníc.¹⁴ Celý proces prebiehal viac-menej nezávisle od predvojnových predstáv o vymedzení slovenského územia, ktoré boli predsa len vo väčšine prípadov skromnejšie a zároveň etnicky realistickejšie.

Tento fakt prirodzene zmenil myslenie Slovákov o Slovensku a jeho regiónoch. Nový pojem Slovenska sa postupne ustálil nielen v politike, ale aj

12 Tamže 46.

13 Tamže 49–50. a 52.

14 MANNOVÁ, Elena: *Dél-Szlovákia mint elképzelt terület*. In: *Államhatár és identitás – Komárom/Komárno*. Ed.: VAJDA Barnabás. SJE TK – UJS PF, Komárno, 2011. 14.

v práve, zemepise a všetkých ostatných sférach života. Okrem iného nadobudol nový význam aj v literatúre. Zároveň so vznikom územnosprávne vymedzeného Slovenska sa začal formovať aj pojem južného Slovenska, ako zvláštneho regiónu s vlastnými problémami, charakteristikami a miestom v literatúre. Dodnes ide o proces, ktorý sa v mnohom podobá vymedzenie slovenských oblastí v Uhorsku 19. storočia. Južné Slovensko, podobne ako predtým Horné Uhorsko, totiž nikdy netvorilo a dodnes netvorí špeciálny verejnoprávny región s presne určenými hranicami, sídlom a dokonca – na rozdiel od Horného Uhorska – ani s vlastnými hlbšími politickými a kultúrnymi tradíciami.

Slovenská historička Elena Mannová o tomto procese v jednej zo svojich štúdií píše, že po rozpade Uhorska a vzniku Československa vznikol „virtuálny, symbolický región na južnom Slovensku.“ Tento región vznikol na území siedmych predchádzajúcich žúp, nemal nijaký vzor v skoršej cirkevnej administrácii a nedisponoval ani svojím administratívnym, duchovným, hospodárskym alebo politickým centrom.¹⁵ Okrem toho hral rozdielnu úlohu v rozličných národných diskurzoch. Na českej a slovenskej strane sa spočiatku spájal s obavou pred maďarským iredentizmom a slúžil čiastočne aj ako symbol nepriateľskej alebo aspoň nelojálnej menšiny. Na maďarskej strane zase postupne nadobúdala obranný charakter.¹⁶ Pomerne ťažko vznikol aj výraz, ktorým by sa tento región dal označiť.¹⁷ Mannová vyzdvihla predovšetkým pohraničný, konfliktný a multietnický charakter južného Slovenska, ktoré sa s pomocou názvov podkapitol autorkinho práve citovaného článku dá označiť aj ako nikdy predtým neexistujúci, viac-menej vymyslený (teda neprirodzený) a dvoma nacionalizmami vytvorený región. Postupne sa však počas storočnice svojej existencie stal regiónom reálnym, so svojimi vlastnými potrebami a charakteristikami. Okrem spomínaných historických, spoločenských a mentálnych charakteristík nadobudol postupne aj geografické a prírodné špecifiká, ktoré ho vymedzili vo vzťahu k zbytku Slovenska. Špecifickou črtou bola napríklad blízkosť Dunaja, lužné lesy, teplejšie podnebie alebo prevažne nížinný charakter krajiny.

15 Tamže 9.

16 Tamže 12.

17 Tamže 15–16.

Zemepis a literatúra

O vymedzenie slovenských hraníc sa v 19. storočí nepokúšali len vzdelanci zaujímajúci sa o etnografiu a slovenskí politici - národovci, ale aj romantická a neskôr i realistická slovenská literatúra. Jej personálne zloženie bolo síce skoro totožné so slovenským politickým hnutím, ale literatúra predsa len využívala iné prostriedky a metódy, než veda a politika. V jej prípade išlo skôr o duchovné a symbolické vymedzenie Slovenska, vytvorenie jeho kultúrneho kódu a vlastných literárnych tradícií. Literatúra totiž vždy hrá nezastupiteľnú úlohu pri vytváraní nových regiónov v duchovnom a následne aj v politickom zmysle.

Prirodzene literárne vymedzenie hraníc konkrétnej územnej entity je vždy problematickejšie a amorfnejšie, než právne vymedzenie. Poskytuje však oveľa väčší priestor pre fantáziu a improvizáciu. To je zároveň hlavnou výhodou aj nevýhodou literárneho vymedzenia určitého priestoru, ktorý dané spoločenstvo považuje za svoj. Inak takýto proces vymedzenia a osvojenia si určitého územia pomocou literatúry niekedy môže predchádzať štátoprávnym aktom vytvárajúcim samostatné územné jednotky, inokedy môže naopak nasledovať po politických zmenách. V slovenskom prípade sa môžeme stretnúť s oboma spomínanými situáciami.

Pred rokom 1918 slovenská literatúra skôr ešte len „projektovala“ a pre budúcnosť kultúrne vymedzovala pojem Slovenska a slovenského literárneho priestoru. Tento pojem sa však líšil od jeho neskoršej právne kodifikovanej podoby. Do tohto pojmu napríklad vtedy ešte úplne prirodzene patrila pôvodne multinacionálna, ale rýchlo sa pomaďarčujúca Budapešť, ako aj široké priestory slovenskej Dolnej zeme na Veľkej maďarskej nížine. Avšak skoro vôbec sa v ňom nespomínali také mestá ako Komárno alebo Dunajská Streda. Viac-menej z tohto priestoru chýbali aj mnohé periférne oblasti východného Slovenska, a to dokonca aj s väčšinovým slovenským alebo aspoň slovanským (teda slovenským a rusínsko-ukrajinským) obyvateľstvom.

Situácia sa výrazne zmenila po roku 1918, keď vzniklo Československo, ktoré síce z národného pohľadu nespĺnilo mnohé slovenské očakávania, ale aspoň jasne a teraz už aj právne vymedzilo pojem Slovenska. Od tejto

chvíle bolo jasné, kde sú verejnoprávne hranice Slovenska, a to nielen vo vzťahu k českým zemiám alebo Poľsku, ale aj smerom k Maďarsku a Podkarpatskej Rusi. Toto územie bolo v niektorých aspektoch užšie, v iných zase širšie, než ako sa o ňom uvažovalo predtým. Základnou tendenciou predsa len však bolo rozšírenie územia, ktoré slovenské národné hnutie považovalo za svoje.

Verejnoprávne vymedzenie slovenského územia umožnilo predovšetkým dlhodobú stabilizáciu tohto pojmu a zároveň vytvorilo aj potrebu postupného osvojenia si aj tých jeho častí, ktoré boli predtým pre slovenskú literatúru a kultúru irelevantné. Dokonca možno tvrdiť, že pokiaľ sa proces literárneho vymedzenia a osvojenia si Slovenska pred rokom 1918 zdal byť spontánnym, t. j. nespútaným skoro nijakými mimoliterárnymi konvenciami, a čiastočne aj extenzívnym, neorganizovaným a neštrukturovaným, po roku 1918 sa tento proces stal podstatne uvedomejším, organizovanejším, premyslenejším a koncepcnejším.

Spomínaný proces mal prirodzene dopad na rôznorodosť územno-kultúrnych koloritov vtedajšej slovenskej literatúry. Táto rôznorodosť v mnohom súvisela s regionálnymi základmi modernej slovenskej literatúry v jej podobe z 19. storočia.¹⁸ O úlohe týchto základov napísal Peter Liba nasledovne:

*Ak ľudová (folklórna) literatúra je prevažne lokalizovaná na dedinu, populárna, pololudová literatúra je už dvojdomá; viaže sa na mestá a mestečká, na tzv. kultúrne centrá, teda už na diferencované kultúrne a literárne dianie, priestorovo už menej ohraničené; regionálna literatúra mieri predovšetkým do teritoriálne a etnicky uvedomelého vyčleňovania kultúrneho priestoru.*¹⁹

18 Tejto otázke sa podrobnejšie venoval LIBA, Peter: *Región – kultúra – literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre, Dolný Kubín – Nitra, 1988. 119-134.

19 Tamže 122.

Toto vyčleňovanie potom pokračuje na národnej úrovni, na ktorej sa vlastne literatúra stáva plnohodnotným partnerom pre ostatné národné literatúry. Otázkou však zostáva, kedy sa regionálna literatúra mení na národnú. V rámci starého Uhorska bolo totiž po určitý čas z uhorského hľadiska celú slovenskú literatúru možné považovať za regionálnu, hoci aj s určitými mimouhorskými – t. j. všeslovanskými a československými – presahmi. Prirodzene, vtedajší slovenskí autori sa ambiciózne snažili o národnú literatúru. Pre istú časť čechoslovakisticky orientovanej kultúrnej histórie však mala v pomere k literatúre československej regionálny charakter dokonca aj medzivojnová slovenská literatúra. Albert Pražák ešte v roku 1950 tvrdil vo svojich vtedy vydaných *Dějínách slovenskej literatury* nasledovné:

*Slovenská literatura sama o sobě má tedy všechn ráz a povahu literatury krajové a okrajové...*²⁰

Tento dojem vyvolával často aj tradicionalistický, vidiecky a národno-obranný charakter vtedajšej slovenskej literatúry, ktorý bol jednoznačne determinovaný vtedajšími štátoprávnymi pomermi. Problém je však komplikovanejší. Dôležitým znakom regionálnej literatúry je totiž aj fakt, že skoro nikdy nebuduje na odklone od tradície, ale práve naopak, príklonom k tradícii a zaužívaným vzorom.²¹ Odhliadnuc od niektorých výnimiek to bol aj problém predprevratovej slovenskej literatúry. Svojím spôsobom sa regionálna literatúra začína transformovať na národnú práve vtedy, keď sa jej aspoň čiastočne podarí prekonať túto prekážku a zmeniť – t. j. otvoriť – svoj charakter. Národná literatúra totiž už musí byť schopná absorbovať aj nové podnety, farby a chute. Okrem toho musí vedieť aj experimentovať. V slovenskej literatúre k tomuto zlomu došlo v medzivojnovom období. Práve vtedy sa začala aj intenzívnejšia integrácia okrajových regiónov Slovenska do hlavného prúdu slovenskej literatúry.

20 Citát je možné nájsť v nasledujúcom článku: PETRÍK, Vladimír: *Región, regionálna a národná literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Ed. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988. 137.

21 LIBA, Peter: cit. op. 125.

Spolu s tým, ako si začala slovenská národná literatúra postupne osvojovať predtým zabudnuté alebo zanedbávané zákutia, tak k dovtedy už známym farbám a koloritom začali pribúdať nové odtiene. Bol to proces, ktorým inak predtým prešli a vlastne dodnes prechádzajú aj iné literatúry. Nemožno tu teda hovoriť len o slovenskom špecifiku. Skoro každá národná literatúra totiž obsahuje viacero špecifických kultúrno-zemepisných koloritov. To sa týka aj väčších a známejších literatúr, a to dokonca v ešte väčšej miere, než v prípade tzv. malých literatúr.

V anglickej literatúre možno napríklad takto identifikovať (bez nároku na komplexnosť a úplnosť) seversko-vrchársky (škótsky) kolorit, veľkomestský, londýnsky kolorit, kolorit mondémneho južného pobrežia s výletnými strediskami pre zámožnú strednú vrstvu, prostredie veľkých a depresívnych industriálnych sídiel a netreba zabudnúť ani na rozmanitý kolorit britského koloniálneho prostredia v Indii, Afrike, na Ďalekom Východe atď. Podobné procesy je možné pozorovať aj vo francúzskej alebo nemeckej literatúre.

V maďarskej literatúre taktiež existuje viacero regionálnych zvláštností a odtieňov, o ktorých sa na Slovensku vcelku málo vie. Bežný slovenský pohľad na maďarskú literatúru je ešte stále ovplyvnený tzv. nížinnou prizmou videnia sveta, ktorý je najviac prítomný v dielach Sándora Petőfi a maďarského romantizmu, ktorý vychádzal z toho, že skutočne autentickým a obľúbeným prostredím maďarskej literatúry je veľká dolnozemska nížina. K nej sa skutočne viaže niekoľko zásadných diel maďarského romantizmu a realizmu. Pomerne často sa však v zahraničí zabúda na vrchársky kolorit maďarskej literatúry sedmohradsko-sikulskej provinciencie alebo na hornouhorský-horniacky kultúrny kód, ktorý sa výrazne prelína so slovenským kódom, veď „obhospodaruje“ podobné až totožné prostredie. Netreba zabudnúť ani na veľkomestský, t.j. budapeštiansky rozmer maďarskej literatúry. Taktiež mierne zvlnené Zadunajsko má svoje miesto na mape maďarskej literatúry, podobne ako aj okolie Balatonu a mnohé iné regióny krajiny. Po roku 1918 sa výrazne začala formovať tzv. cezhraničná maďarská menšinová alebo národnostná literatúra v štátoch s väčšími alebo menšími maďarskými etnickými spoločenstvami.

Spomínaný fenomén hornouhorského-vrchárskeho kódu úplne alebo

čiasťočne reprezentujú takí velikáni maďarskej literatúry, akými boli Mór Jókai, Imre Madách, Kálmán Mikszáth alebo Gyula Krúdy. Prirodzene, ich tvorbu nemožno zúžiť len na hornouhorský kolorit, ten však predstavoval dôležitú súčasť ich diela. Kálmán Mikszáth, ktorý podobne ako Imre Madách pochádzal zo zmiešaného prostredia na maďarsko-slovenskom etnicky pomedzí, je špeciálnym javom v maďarsko-slovenských literárnych súvislostiach, o čom svedčia aj časté preklady jeho románov a noviel do slovenčiny.²² Jeho prózy sú priamo zaplnené postavami so slovenským povedomím alebo menami. V románe *Dáždnik svätého Petra*, ktorý sa odohráva na strednom Slovensku, majú skoro všetky postavy slovenské priezviská. A nejde pritom len o ľudové typy. Jeden z jeho románov má Slovákov dokonca v názve – *Slovenskí rodáci (Tóth atyafiak)*. Hoci si aj Mikszáth bol vedomý spoločenských a národnostných pomerov v Uhorsku v období dualizmu, v prípade jeho diel slovenčina (resp. jej nárečia) vôbec nie je len jazykom ľudových vrstiev. Objavuje sa aj medzi mešťanmi a zemanmi z rozličných stolíc bývalého Horného Uhorska.²³

Gyula Krúdy (1878–1933), ktorý študoval nižšie gymnázium v Podolínci uviedol do modernej maďarskej literatúry podtatransko-spišský kraj. Tu sa totiž odohrával dej jeho populárneho románu *Podolínske strašidlo (Podolini kísértet)* z roku 1906. Málo známym faktom je, že Mór Jókai

22 Aj v súčasnosti prebieha proces nového prekladu jeho diel, ktoré majú slovenské súvislosti do slovenčiny. Autorom týchto prekladov je významný slovenský prekladateľ Karol Wlachovský. História slovenských prekladov Mikszátha sa však začala už počas jeho života koncom 19. storočia.

23 V maďarskej beletrii 19. storočia predstavovali Slováci zvyčajne integrovanú súčasť jednotného uhorského alebo maďarského národa, v rámci ktorého pôsobili dojmom zvláštnej regionálnej skupiny a miestneho koloritu. Ich kultúrna a mentálne odlišnosť však nedosahovala pre väčšinových Maďarov takú intenzitu, ktorá by urobila opodstatneným ich vnímanie vo forme osobitného národa. Výnimku tvorili len tzv. panslávi, ktorých však vtedajší maďarskí spisovatelia nepovažovali za autentických predstaviteľov Slovákov v Uhorsku. Na druhej strane treba spomenúť, že títo autori často vnímali Slovákov paternalisticky a neboli im cudzie ani určité koloniálne prvky vnímania danej problematiky. Pozri FÜLÖPOVÁ, Marta: *Odvrávajúce obrazy. Vzájomná podoba Maďarov a Slovákov v slovenskej a maďarskej próze 19. storočia*. Univerzita Komenského, Bratislava, 2014. 118–172.

(1825–1904) bol čestným občanom populárnych kúpeľov v Trenčianskych Tepliciach. Inak dej kľúčového Jókaiho románu *Čierne diamanty (Fekete gyémántok)* sa taktiež viaže na horniacke prostredie. V jeho románoch sa občas objavujú slovenské postavy aj v maďarskom prostredí. Napríklad v románe *Bohatí bedári (A gazdag szegények)* z prostredia dynamicky rastúcej Budapešti sa ich objavuje hneď niekoľko.

Tu však treba poznamenať, že hornouhorsko-vrchárske prostredie maďarskej literatúry pred rokom 1918 nie je úplne totožné so súčasným južným Slovenskom, hoci určité presahy tu existujú. Tvorí ich hlavne Gemer, Hont, Malohont a Novohrad. Komárno, Galanta, Nové Zámky a celý Žitný ostrov však v 19. storočí neboli Maďarmi považované na horniacky región.

Prirodzene vtedy v nich nevideli ani južné Slovensko, ktoré v súčasnosti predstavuje jednu z cezhraničných oblastí maďarskej literatúry. Vznik Československa v roku 1918 totiž znamenal začiatok formovania špecifickej časti maďarskej literatúry, ktorá je zo slovenského pohľadu považovaná za menšinovú, z pohľadu maďarského sa zasa stala literatúrou krajanskou, cezhraničnou a čiastočne aj „horniackou”, avšak v inom zmysle, než ako tomu bolo pred rozpadom Uhorska. V medzivojnovom období išlo vlastne o úplné nóvum, lebo maďarská literatúra v Uhorsku bola predtým dobre integrovaná.

Proces formovania osobitnej maďarskej literatúry na Slovensku začal v 20. rokoch 20. storočia a trvá vlastne dodnes. Dôležitú úlohu v ňom zohrali jednak tradičné mestské a intelektuálne centrá na severe Uhorska (t. j. Košice, Prešov, Prešporok), ale aj nové južnoslovenské mestá (Komárno, Levice, Lučenec a podobne). Vytvárali ju jednak starší autori, ktorí sa po roku 1918 ocitli v novej spoločenskej situácii, potom maďarskí ľavicoví intelektuáli, ktorí emigrovali v rokoch 1919–1920 na Slovensko, ako aj mladá generácia, ktorá sa pre vznik štátnej hranice už nevedela zapojiť do budapeštianskeho literárneho života a svoju tvorbu spojila so svojím užším domovom.²⁴ Neskôr táto odnož maďarskej literatúry začala žiť svoj vlastný život a vytvorila si nielen svoje inštitucionálne zázemie (vydavateľstvá,

24 *Irodalmi Lexikon*. Ed. BENEDEK Marcell. Győző Andor kiadása. Budapest, 1927. 1114–1115.

kluby, katedry, spolky atď.), ale aj vlastné témy a špecifické prístupy, jazykové prostriedky a iné literárne atribúty. Toto rovnako platí o medzivojnovom období, ako aj o rokoch socializmu a vývoji po roku 1989.

Dôležitým medzníkom v tomto sebauvedomovacom procese bolo vydávanie *Antológie maďarských spisovateľov na Slovensku*, ktorú redigovali István Dallos a László Mártonvölgyi v rokoch 1936–37. *A szlovenszkói magyar írók antológiája* predstavovala vtedy pioniersky čin. Redaktori antológie vydanej v Nitre v štyroch dieloch zdokumentovali vtedajší stav a svojím spôsobom vymedzili nový fenomén.²⁵ Cieľom antológie bolo podľa úvodu poskytnúť komplexný obraz o tvorbe maďarských spisovateľov na Slovensku, vytvoriť medzi nimi dialóg, ako aj napomôcť vytvoreniu dialógu medzi maďarskou literatúrou a slovanskými literatúrami. Celkovo chcela antológia zohrať úlohu medzikultúrneho aj vnútromaďarského mostu.

Po ťažkých vojnových a povojnových rokoch sa maďarská národnostná literatúra mohla od začiatku 50. rokov 20. storočia postupne regenerovať, avšak literárny život sa mohol v rokoch 1949 až 1989 rozvíjať len pod starostlivým dohľadom komunistickej štátostrany. To neznižuje hodnotu dosiahnutých výsledkov.²⁶ V tomto procese zohral významnú úlohu v roku 1959 založený časopis *Irodalmi Szemle (Literárny prehľad)* a v roku 1969 vzniknuté vydavateľstvo *Madách*. Povojnové desaťročia znamenali nástup silnej generácie maďarských spisovateľov na Slovensku, ktorú reprezentovali také mená ako László Cselényi, János Cúth, László Dobos, Gyula Duba, Zoltán Fábry, Sándor Gál, Lajos Grendel, László Koncsol, Árpád Tózsér, Elemér Török, Miklós Vajkai a mnohí iní.²⁷

25 Pozri na internete https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMORJA_szlovenszkoi_magyar/?pg=0&layout=s

26 O jednotlivých osobnostiach maďarskej literatúry na Slovensku pozri FÓNOD Zoltán (Hl. red): *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Madách-Posonium, Pozsony, 2004.

27 WLACHOVSKÝ, Karol: *Köztes szerepben*. Ister, Budapest 2001. 78–93.

Vznik modernej slovenskej literatúry a dynamika literárnej akceptácie jednotlivých častí Slovenska

Moderná slovenská literatúra sa sformovala v 18. a 19. storočí. Prirodzene mohla stavať na starších renesančných, barokových a osvietenských základoch, tie však boli relatívne fragmentované a nepredstavovali ucelený a jednoliaty celok. Najdôležitejším medzníkom v tomto procese bolo uzákonenie spisovnej slovenčiny, ktoré prebehlo v dvoch vlnách. Najprv koncom 18. storočia vznikla tzv. bernolákovčina, ktorá sa opierala o západoslovenské nárečie z okolia Trnavy. Jej konfesijný a územný dosah bol však obmedzený. Väčší úspech dosiahla kodifikácia spisovnej slovenčiny v 40. rokoch 19. storočia na stredoslovenskom nárečovom základe, ktorú realizoval Ľudovít Štúr a jeho spolupracovníci. Postupne sa nová jazyková norma stala dominantnou a nespochybniteľnou. Výskum slovenského literárneho zemepisu je logicky možné začať po kodifikácii spisovného jazyka.

Koncom 18. a začiatkom 19. storočia došlo taktiež k ujasneniu si základného ideového smerovania slovenskej literatúry a paralelne aj národného hnutia. Išlo tu o postupné presadenie sa myšlienky samostatného slovenského národa, ktorý síce s Čechmi spájali mnohé väzby, ale predsa len už išlo o samostatnú entitu. Podobne dôležité bolo presadenie sa cyrilo-metodskej tradície v slovenskom myslení, ktorého význam možno len ťažko podceňovať. Nakoniec treba spomenúť ešte snahu o konkrétne vymedzenie miesta Slovákov a slovenskej identity v kontexte uhorského vlastenectva. Tento proces vôbec nebol jednoduchý, lebo ho spomaľovala už spomínaná neexistencia slovenskej verejnoprávnej autonómie, ako aj začínajúca sa maďarizácia, ktorá ťažko postihla slovenský kultúrny a spoločenský život.

Slovenská literatúra, podobne ako iné európske literatúry v sebe taktiež zahrňuje viacero zemepisno-kultúrnych regiónov so zvláštnym koloritom. Možno dokonca konštatovať, že hornatý charakter pôvodného slovenského územia, ktorý logickým spôsobom vždy posilňoval jeho regionálnu fragmentovanosť, len posilnil tento fenomén. Bez nároku na úplnosť ide minimálne o kolorit horniacko-vrchársky (viac-menej severský), bratislavsko-veľkomestský, vyspelý západoslovenský (a v jeho rámci napríklad aj svojrázny záhorácko-kopaničiarsky), ďalej relatívne uzavretý stredoslo-

venský, potom farbistý východniarsky, a taktiež najnovšie aj južanský. Okrem toho existuje množstvo menších regionálnych a miestnych koloritov, ako aj slovenská dolnozemska literatúra,²⁸ literatúra staršieho slovenského exilu²⁹ alebo novej diaspóry po roku 1989 (čiže literatúra tzv. expatov).³⁰

Regionalistika rozlišuje viacero stupňov regiónov. Predovšetkým ide o makro-, mezo- a mikroregióny. Tento prístup možno úspešne uplatniť aj pri výskume slovenských literárnych regiónov. Pojmy ako západné, severné, stredné, východné alebo južné Slovensko tu prirodzene znamenajú makroúroveň. Dôležitou otázkou je však aj problematika mezoregiónov, ktoré sa väčšinou viažu na jednotlivé stolice, župy, prípadne iné charakteristické a špecifické oblasti nadmiestnej úrovne. Mikroúroveň výskumu znamenajú mestá a obce, prípadne ich širšie okolie. V poslednom prípade prirodzene hrajú rozhodujúcu úlohu väčšie mestské centrá so značným kultúrnym vyžarovaním alebo mestá, ktoré počas určitého historického obdobia zohrali dôležitú úlohu v procese slovenského národného vývoja. Takými významnými centrami boli v slovenskej kultúrnej histórii Turčiansky Sv. Martin v Turci, protestantský Liptovský Sv. Mikuláš a katolícky Ružomberok na Liptove, Bratislava/Prešporok a Prešov s ich protestantskými vzdelávacími inštitúciami, ďalej arcibiskupská a po určitý čas aj univerzitná Trnava, biskupská Banská Bystrica a Nitra, neskôr prirodzene aj Košice, Zvolen, Trenčín, Žilina. Svoju úlohu v kultúrnom vývoji určite zohrali aj menšie mestečká typu Modry, Myjavu, Skalice, Kláštora pod Znievom atď. Zabudnúť však netreba ani na centrá slovenského života mimo slovenského územia a to predovšetkým na Prahu, kde študovalo mnoho uvedomelých Slovákov, ako aj na Budapešť, ktorá dokonca v určitých obdobiach 19. storočia hrala rozhodujúcu úlohu v slovenskom kultúrnom a literárnom živote.³¹

28 ŠENKÁR, Patrik: *Slovenská dolnozemska literatúra (v teórii a praxi)*. UJS PF, Komárno, 2015.

29 Pozri HÍŠČ, Jozef – MARČOK, Viliam – BÁTOROVÁ, Mária – PETRÍK, Vladimír: *Biele miesta v slovenskej literatúre*. SPN, Bratislava, 1991.

30 Dôležitou predstaviteľkou tejto literatúry je napríklad Zuska Kepplová (1982) alebo Ivana Dobraková (1982).

31 Ide predovšetkým o druhú tretinu 19. storočia, keď v Budapešti žili takí veľikáni, ako Ján Kollár, Martin Hamuljak, Ján Palárik, Viliam Paulíny-Tóth, Daniel Bachát, Ján Nepomuk Bobula a mnohí iní.

Podobne ako je možné skúmať úlohu jednotlivých miest a obcí v kultúrnej histórii Slovenska, je taktiež možné skúmať aj úlohu jednotlivých regiónov strednej úrovne. Pred nástupom romantizmu zohrali v procese vzniku slovenskej literatúry nezastupiteľnú úlohu charakteristické subregióny západného Slovenska a to menovite okolie Trnavy, Myjavy a vyspelé západné Považie. Je všeobecne známe, že v dlhom 19. storočí v slovenskej literatúre zohrávali rozhodujúcu úlohu severozápadné stolice starého Uhorska. Išlo predovšetkým o Liptov, Oravu a Turiec, trochu menej intenzívne sa do literatúry zapojila ešte aj Banská Bystrica, Nitra, Trenčín a Zvolen. Pravdepodobne však neexistuje región, ktorý by slovenskej literatúre pred rokom 1918 dal viac spisovateľov a literárnych podnetov, ako Liptov, Orava a Turiec. Nie náhodou sa slovenský národný cintorín nachádza v Martine a jedno z najvýznamnejších múzeí slovenskej literatúry v Dolnom Kubíne.

Kultúrne a literárne osvojovanie si všetkých regiónov Slovenska malo prirodzene svoju postupnosť a vnútornú dynamiku, ktorá súvisela s vývojom celého slovenského národného hnutia. V toto procese zohrala dôležitú úlohu aj regionálna ukotvenosť alebo aspoň pôvod jednotlivých spisovateľov. Už významný český ľavicový intelektuál a kultúrny politik Zdeněk Nejedlý totiž konštatoval v jednom svojom článku, ktorý neskôr citoval Vladimír Petrík, že

podmienkou realistickej plnokrvnosti je vždy konkrétna skúsenosť a tá sa viaže obyčajne na určitý kraj, späť so životom autora. Pravda, tvorivý umelec túto skúsenosť prehodnocuje, vkladá do nej nové poznanie a celú svoju osobnosť, a tak prekonáva hranicu danú základnou vrstvou skúsenosti a obmedzenie regionalizmu.³²

Z tohto dôvodu nie je náhodné, že väčšina slovenských realistických a neskorších prozaikov zasadzuje subjekty svojich diel do rodného kraja. Prítom nemáme dojem, že ide o regionálny rozmer.³³ Iný bol prístup k tejto otázke univerzalistickejšieho klasicizmu a experimentátorského romantizmu, ale aj vtedy malo rodisko a pôsobisko väčšinou vplyv na tvorbu jednotlivých autorov.

32 PETRÍK, Vladimír: cit. op. 140.

33 Tamže 140.

Samotný pôvod alebo miesto pobytu však ešte nemusí znamenať regionálnu ukotvenosť tvorby jednotlivých autorov. Niektorí spisovatelia sa stali ospevovateľmi určitého regiónu bez toho, aby sa tam narodili alebo aspoň prežili väčšinu svojho života. Ladislav Ballek napríklad prežil v Šahách len svoje detstvo, napriek tomu bol to práve on, kto prikreslil Šahy v podobe Palánku na mapu slovenskej literatúry. Stanislav Rakús pochádza zo západného Slovenska, ale prevažná časť jeho tvorby sa už viaže na Košice a východ Slovenska, kde prežil väčšinu svojho doterajšieho života. Martin Kukučín vyrástol na literárne inšpirujúcej Orave, ktorá však len čiastočne ovplyvnila jeho tvorbu. Väčšinu svojho dospelého života totiž prežil v Prahe, v Chorvátsku a v južnej Amerike, čo sa primerane prejavilo na jeho dielach. Daniel Bachát pochádzal z Gemera, ale prvé obdobie jeho autorského života ovplyvnil Liptov, neskôr zase Budapešť, kde prežil skoro polovicu svojho života. Naopak, symbiózu medzi prežitým životom a dominantnými literárnymi motívmi je možné nájsť u Sama Tomášika z Gemera a Malohontu, u Margity Figuli a Míla Urbana z Oravy alebo Zuzky Zgurišky z kopaničiarskeho prostredia okolo Myjavy. Z tohto dôvodu je vhodnejšie výskum literárneho zemepisu postaviť skôr na tematických komponentoch, a nie na mieste pôvodu a životopise jednotlivých autorov.

Existujú taktiež mezoregióny, ktorých literárne objavenie a interiorizácia do komplexu slovenskej literatúry sa spája s relatívne homogénnymi a generačne zakotvenými skupinami autorov. Takýmto regiónom je napríklad Spiš, ktorý bol po dlhé stáročia pod silným nemecko-saským vplyvom. Prirodzene Spiš nebol úplne neznámy pre slovenských literátov, koniec-koncov sem sa presunuli študovať na levočské lýceum nasledovníci Ľudovíta Štúra. To však veľa nemení na fakte, že Levoča zostala do konca Uhorska prevažne nemeckým mestom, podobne ako Prešporok/Bratislava. Dôležitú úlohu v prikreslení Spiša na mapu literárneho Slovenska zohrali autori medzivojnovaj a čiastočne aj povojnovaj katolíckej moderny, z ktorých mnohí študovali na Vysokej škole bohosloveckej v Spišskom Podhradí.³⁴ Toto mestečko sa preto stalo centrom katolíckych tzv. „pirátov krásy“.

Keby sme sa teda pokúsili vytvoriť mapu vzniku a rozvoja slovenského

34 Napríklad Janko Silan, Mikuláš Šprinc, Paľo Ušák-Oliva Pozri MIKULA, Valér a kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2005.

literárneho života 19. storočia na základe toho, kde žili a tvorili jednotliví spisovatelia, a o ktorom regióne písali, tak by sme dostali nerovnomernú podkovu. Tá sa ťahá od západu Slovenska, približne od okolia Trnavy, Myjavy, Skalice a moravsko-slovenského pomedzia cez Trenčiansku stolicu na sever do Turca, Liptova a na Oravu. Nie náhodou sa blízke Tatry stali jedným z hlavných symbolov slovenského povedomia a literatúry. Z Liptova sa potom hlavná vývojová línia slovenskej literatúry ťahala cez hornatý stred Slovenska ďalej na juh. Na Liptove a v Turci sa teda začalo zemepisné klesanie, ktoré sa pokračovalo cez Zvolenskú stolicu, banskú oblasť a celkový stred súčasného Slovenska, aby sa napokon skončilo v Gemeri, Novohrade a Malohonte.

Ku každému zo spomínaných regiónov sa viaže množstvo dôležitých autorov. Na relatívne vyspelom a bohatom západnom Slovensku sa väčšinou narodili a pôsobili protagonisti osvietenstva a klasicizmu v slovenskej literatúre (Juraj Fándly, Anton Bernolák, Ján Hollý), ale tu sa narodil aj romantik Jozef Miloslav Hurban, neskôr zasa Zuzka Zguriška s jej kopaničiarskym koloritom, „záhorácky“ Štefan Moravčík, Vincent Šikula a iní. Zo severozápadného regiónu pochádzal a pod vplyvom týchto krajov tvoril Ján Kalinčiak, Ján Botto, Michal Miloslav Hodža Pavol Országh Hviezdoslav, Martin Kukučín, Ladislav Nádaši-Jégé, z neskoršej generácie Milo Urban, Margita Figuli a mnohí iní. Skutočnými literárnymi Stredoslovákmi z okolia Banskej Bystrice, Zvolena, Kremnice a Banskej Štiavnice boli Gustáv Kazimír Zechenter-Laskomerský, Mikuláš Štefan Ferienčík, Andrej Trúchly-Sytniansky, Andrej Radlinský, Samuel Ormis, o mnoho rokov neskôr zase Jozef Cíger Hronský alebo Anton Hykisch. Z juhu stredného Slovenska pochádzal Samo Tomášik, Ľudovít Kubáni, Daniel Bachát, Elena Maróthy-Šoltésová, Terézia Vansová a Božena Slančíková Timrava. Tamjšie prostredie asi najviac ovplyvnilo tvorbu Tomášika a Timravy, ale aj u ostatných je možné nájsť prvky, ktoré sa viažu na tento región.

Prirodzene do úvahy treba vziať taktiež to, že vždy existovali aj také ostrovy slovenského literárneho a kultúrneho života, ktoré sa nachádzali mimo súvislého slovenského etnického územia. Takýmto ostrovom bolo určite uhorské hlavné mesto Budapešť (predtým Pešť-Budín), kde pôsobili Ján Kollár, Ján Palárik a Daniel Bachát, alebo slovenská Dolná zem

na Veľkej maďarskej nížine. Tu pôsobil napríklad Ján Čajak ml. alebo Jozef Gregor Tajovský. Niektorí autori sa občas „zatúlali“ aj inam: štúrovcí na prešporské a potom levošské lýceum, viacerí realisti do Prahy (Martin Kukučín, Jozef Gregor Tajovský, Ladislav Nádaši Jégé, hlasisti), Ján Kalinčiak do Tešína a podobne. Tieto pobyty boli prevažne dočasné, avšak často na začínajúcich autorov urobili hlboký dojem.

Slovenský východ začínajúci sa pri Spiši v 19. storočí ešte netvoril integrálnu súčasť slovenského literárneho života. Výnimkou bol Prešov, kde študovali a čiastočne aj tvorili mnohí predstavitelia slovenskej literatúry (napríklad Koloman Banšell, Pavol Országh Hviezdoslav, Janko Jesenský a iní). Výstižne charakterizoval postavenie východného Slovenska vo vtedajšej slovenskej literatúre vo svojej publikácii Radoslav Passia:

Okrem toho sa ustálil aj semioticko-geografický „poriadok“ slovenského nacionálneho hnutia – jadro a určujúci hlas jeho reprezentácie sídlil v Turčianskom Svätom Martine a priľahlých severozápadných župách vtedajšieho Uhorska, no jeho sila bola nízka a na východnom Slovensku ho bolo v 19. storočí počuť vlastne iba na evanjelických lýceách v Levoči, Kežmarku a Prešove. Inak bola účasť tohto areálu na zrode slovenského politického národa malá, podieľalo sa na ňom len pár jednotlivcov. Spolupráca východoslovenských elit z vtedajšej spišskej, šarišskej, zemplínskej alebo užskej župy s martinským centrom bola teda pretržitá, fragmentárna a celkovo slabá.³⁵

Podľa Passiu sa východ Slovenska v 19. storočí objavil predovšetkým v niektorých novelách Jonáša Záborského, potom v jeho *Vlastnom životopise*, čiastočne v *Rozpomienkach Jozefa Miloslava Hurbana* alebo v *Zápis-koch vojenského lekára* od Alberta Škarvana. Prešov zobrazil v novele *Karol Ketzer* bývalý prešovský študent Janko Jesenský.³⁶ Prevažná väčšina spomínaných autorov však na východe dlhodobejšie nežila a ani odtiaľ nepochádzali. Výnimku predstavuje Jonáš Záborský (1812–1876), ktorý sa

35 PASSIA, Radoslav: *Na hranici (Slovenská literatúra a východokarpatský hraničný areál)*. Vyd. MODRÝ Peter, Levoča, 2014. 90.

36 PASSIA, Radoslav: cit. op. 91.

síce narodil v Turci, ale dlhé roky žil a tvoril v Košiciach a potom pri Prešove. Nie náhodou majú jeho diela, ktoré sa zrodili na východe, aj autobiografické črty. Platí to predovšetkým o novele *Panslavistický farár* (1871), ako aj o próze *Dva dni v Chujave* (1873). Napriek tomu, že autor používal vymyslené miestne názvy a osobné mená, väčšina jeho súčasníkov presne vedela o kom a o čom píše.³⁷ Na druhej strane autor vo svojich novelách neexponoval jazykové, kultúrne a mentálne zvláštnosti východoslovenského regiónu. Miestne prvky sa výraznejšie prejavili len v jeho próze *Hlovík medzi vzbúreným ľudom* (1871), v ktorej opísal hrôzy východoslovenského cholerového povstania.³⁸

Z druhej strany treba spomenúť literatúru, ktorá definovala síce ako slovenská, ale nebola napísaná v spisovnej slovenčine. Takýmto dielom bola predovšetkým veršovaná kronika Andreja Čorbu o východoslovenskom roľníckom povstaní z roku 1831, v ktorej prevažujú výrazy z východoslovenských nárečí (t. j. zo šarištiny a zemplínčiny), ale sú v nej aj slová zo stredoslovenčiny a češtiny.³⁹ Podobné postavenie má aj tragikomická divadelná hra Jána Andraščíka *Šenk palenčení* z roku 1844, ktorá patrí do okruhu protialkoholickej literatúry. Táto hra bola dokonca Michalom Miloslavom Hodžom v roku 1846 preložená do spisovnej slovenčiny.⁴⁰ Imrich Sedlák a Radoslav Passia⁴¹ práve v týchto dielach vidia druhý prúd v slovenskom literárnom vývine 19. storočia, ktorý nebol koordinovaný s dianím v hlavných – t. j. severozápadne orientovaných – centrách slo-

37 MRÁZ, Andrej: *Prozaické dielo Jonáša Záborského*. In: ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Dva dni v Cujave*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry. Bratislava, 1963. 10–17.

38 Tamže 177–190. Medzi takéto prvky patrí výraz „mätežníci“, „parobok“ alebo „popí“, ďalej slovné spojenie „Pa, le pa!... tady si on eščík žije.“

39 SEDLÁK, Imrich: *Andrej Čorba a jeho veršovaná kronika o východoslovenskom povstaní z roku 1831*. In: *Nové obzory 12. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska*. Zost.: SEDLÁK, Imrich. Múzeum Slovenskej republiky rád, prešov, 1970. 376.

40 PASSIA, Radoslav: cit. op. 36–37.

41 Tu však treba pripomenúť, že pohľad Imricha Sedláka na problematiku „literárneho Východu“ je podstatne viac „slovakocentristický“, než prístup Radoslava Passia, ktorý sa k danej otázke stavia otvorenejšie a viac zdôrazňuje vialternatívnosť literárneho vývoja.

venského národného obrodenia.⁴²

S podporou prouhorských župných kruhov a miestnych maďarónskych intelektuálov došlo na prelome 19. a 20. storočia na základe miestnych špecifik k pokusu o vytvorenie osobitej východoslovenskej „slovjackej“ identity na základe šarištiny.⁴³ Vlajkovou loďou tohto pokusu boli prešovsko-košické noviny Naša zástava. Ich dušou bol po dlhé roky prouhorsky orientovaný Viktor Dvorčák/Dvortsák. Tento pokus pretrval do konca Uhorska a ukončil ho až vznik československého štátu v roku 1918. V postuhorskom období treba spomenúť ešte kultúrny spolok *Svojina*, ktorý bol iniciovaný Ondrejom R. Halagom.⁴⁴

Literatúra písaná spisovnou slovenčinou sa výraznejšie presadila vo východoslovenskom priestore až v medzivojnovom období. Vtedy dokonca možno hovoriť o určitej programovosti tohto procesu – t. j. procesu plnohodnotnej tematickej aj autorskej integrácie východného Slovenska do modernej slovenskej literatúry. Dôkazom toho sú predovšetkým diela Jolany Čirbusovej (1884–1940) a Antona Prídavka (1904–1945) z 20. rokov 20. storočia. Názov emblematického románu Antona Prídavka *Svitanie na východe* sa dokonca neskôr stal aj názvom literárnohistorickej publikácie o mieste východného Slovenska v slovenskej literatúre, ako aj o tamojšom literárnom živote.⁴⁵

Román opisuje posledné dni Rakúsko-Uhorska v Prešove, tamojšiu vojenskú vzburu a obdobie prechodu medzi monarchiou a republikou. Passia o tomto diele napísal nasledovné zaujímavé a veľavravné riadky:

Jeho celkovo schematické vyznenie paralelne dotujú dva zdroje – dobová politicko-ideologická „sebakolonizačná“ objednávka je výrazne podporená rámcujúcim ľúbostným motívom.⁴⁶

42 Tamže 37. a SEDLÁK, Imrich: cit. op. 1970. 376.

43 ÁBRAHÁM Barna: *Szlovákok és szlovjákon: a nemzet határai*. LIMES, 1999. Nr. 1.

44 PASSIA, Radoslav: cit. op. 23.

45 Pozri SEDLÁK, Imrich: *Svitanie na východe*. MS, Martin, 2008.

46 PASSIA, Radoslav: cit. op. 76–77.

Pod pojmom „sebakolonizačná objednávka“ tu pravdepodobne citovaný autor myslel na objavenie potreby osvojenia si východného Slovenska slovenskou literatúrou. Inak podobné projekty vtedy finančne skutočne podporovala Slovenská liga.

Román Jolany Cirbusovej *Cez zatvorenú hranicu* tiež predstavuje typ spoločensky angažovaného diela, ktoré opisuje proces národného obratu jednej statkárskej rodiny na národnostne indiferentnom východnom Slovensku po prevrate v roku 1918. Inak samotná Cirbusová, ktorá od roku 1916 žila v Sabinove, začala svoje literárne prvotiny pred prevratom písať ešte po maďarsky.⁴⁷ Román je zaujímavý nielen pre svoj východoslovenský kontext a námety, ale aj pre zobrazenie zložitých slovensko-maďarských vzťahov, o ktorých neskôr ešte bude reč.

Passia počas charakteristiky Cirbusovej a Prídavkovej literárnej tvorby postrehol určitý nesúlad. Obaja autori totiž

... svojou voľbou ideálnych, utopických postáv pomerne výrazne prekročili rámec realistickej reprezentácie skutočnosti. S pomocou romantizujúcich ľubostných motívov sa pokúsili zakryť veľmi rozpačitú politicko-spoločenskú realitu prvých rokov Československa na východe a uskutočnili čosi ako spätnú projekciu už pomerne prajnej spoločenskej atmosféry z konca dvadsiatych rokov do komplikovaných rokov 1918–1919. Jednosmerná psychológia postáv smerujúca od uhorského k slovenskému vlastenectvu nebola totiž pre zvolený priestor a čas vôbec typická.⁴⁸

Po druhej svetovej vojne bola situácia úplne iná. Východné Slovensko bolo totiž vtedy už plnohodnotnou súčasťou slovenskej literatúry, jej kultúrneho kódu a literárneho kánonu, čo však neznamená, že by sa úplne stratili špecifiká východoslovenského koloritu. Práve naopak, tento kolorit si získal pevné miesto v slovenskej literatúre a začal ju obohacovať a posilňovať. Pre slovenský kultúrny život v Košiciach bolo v predvojnovom období ešte charakteristické, že v roku 1924 založené *Východoslovenské divadlo*

47 Tamže 77. a 81–84.

48 Tamže 84.

zaniklo pre nedostatok financií a diváckeho záujmu už v roku 1930. V roku 1937 síce nakrátko obnovuje svoju činnosť, ale trvalý úspech sa ešte nedostavil. *Štátne divadlo* v Košiciach sa uchytilo až po druhej svetovej vojne a dodnes tu existuje ako jedno zo štyroch slovenských štátnych divadiel.⁴⁹ Pre osvojenie si východných regiónov Slovenska mal určite veľký význam aj vznik univerzitných centier v Košiciach a Prešove. *Dejiny slovenskej literatúry II.* z roku 2009 napríklad dramatika Karola Horáka (1943) označujú už vedome za „košicko-prešovského autora.“⁵⁰ V prípade Jána Zambora zase zdôrazňujú jeho zakotvenosť v rodnom Zemplíne.⁵¹ Veľmi plodné obdobie prežíval východoslovenský kolorit od 80. rokov 20. storočia. Tu si stačí spomenúť na diela Milky Zimkovej, potom Václava Pankovčina, Petra Juščáka a celej plejády iných slovenských, rusínskych a rómskych menšinových autorov s koreňmi na východe Slovenska.

V medzivojnovom období došlo v slovenskej literatúre ešte k jednej dôležitej „adopcii“ – k postupnému literárnemu osvojeniu si Bratislavy, ktorá bola v medzivojnových rokoch skôr kultúrne a mentálne sa slovakizujúcim multietnickým mestom, než skutočnou slovenskou kultúrnou metropolou. Po druhej svetovej vojne však už jej postavenie v slovenskom kultúrnom a literárnom živote nebolo možné spochybniť.⁵²

Posledný veľký región Slovenska, ktorý sa po druhej svetovej vojne stal integrálnou súčasťou slovenskej literatúry, je južné Slovensko. K interiorizácii juhu Slovenska však reálne došlo až v 60. a 70. rokoch 20. storočia. Vtedy na literárnu scénu vstúpila trojica „južanských“ autorov – Peter Andruška, Ladislav Ballek a Ivan Habaj, o ktorej bude podrobnejšie reč v nasledujúcej kapitole. Proces literárneho osvojenia si juhu Slovenska a jeho integrovanie do dominantnej literatúry a kultúry na Slovensku išiel ruka v ruku s procesom novej definície maďarsko-slovenských vzťahov. Za desaťročia existencie Československa sa totiž zásadne vymenili pozície

49 SEDLÁK, Imrich: *Dejiny slovenskej literatúry II.* Literárne informačné centrum – Matica slovenská, Bratislava – Martin, 2009. 8., 165. a 636.

50 Tamže 640–641.

51 Tamže 399.

52 V procese osvojenia si Bratislavy zohrali úlohu viaceré generácie slovenských spisovateľov. Medzi starších autorov patrili Janko Jesenský a Jozef Gregor Tajovský, medzi mladých zase Tido Jozef Gašpar a Ján Hrušovský.

väčšiny a menšiny. V literatúre sa začal postupne prejavovať aj dynamický vývoj ostatných maďarsko-slovenských asymetrií.

Práve naznačená dynamika a postupnosť vývoja zemepisných súvislostí slovenskej literatúry sa neprejavila v doteraz publikovaných príručkách a literárnych sprievodcoch snažiacich sa čitateľom priblížiť špecifiká a zaujímavosti jednotlivých slovenských literárnych regiónov. V roku 1966 Pavol Uhrin publikoval v bratislavskom vydavateľstve Šport publikáciu pod názvom *Literárny sprievodca po Slovensku*.⁵³ Ide o praktickú príručku, ktorá obsahuje krátke zemepisné heslá zostavené v abecednom poriadku. Kniha začína dlhým heslom o Ábelovej (rodisko Boženy Slančíkovej Timravy, Samuela Mikovínyho a Jána Šalamúna Petiana) a končí obcou Župčany, kde dlhé roky pôsobil a potom zomrel Jonáš Záborský. Heslá o regiónoch publikácia neobsahuje. Autor nezabudol ani na tie mestá južného Slovenska, ktoré so slovenskou literatúrou nemali veľa spoločného. Preto napríklad v Komárne vyzdvihol predovšetkým maďarské osobnosti – konkrétne Móra Jókaiho a Franza (Ferenca) Lehára. Spomenul však aj to, že v tomto meste je pochovaný Ľudovít Šulek, slovenský martýr z rokov 1848/1849 a taktiež to, že v meste študovali aj niektorí slovenskí národovci. Literárne najznámejším spomedzi nich bol Viliam Paulíny-Tóth.⁵⁴ Väčšie heslá majú aj tri-štyri strany, menšie sa zase niekedy obmedzujú na jeden-dva riadky. Napríklad obci Košeca neďaleko Ilavy, kde ako farár pôsobil Ján Baltazár Magin, je venovaný len jeden riadok.⁵⁵

Možno o niečo menej praktickou, avšak určite rozsiahlejšou a literárne fundovanejšou je pekne ilustrovaná kniha *Po literárnych stopách na Slovensku*, ktorá sa doteraz dožila dvoch vydaní. Jej autorom je Jaroslav Rezník starší.⁵⁶ Aj táto publikácia mala poslúžiť predovšetkým ako

53 *Literárny sprievodca po Slovensku*. Šport – Vydavateľstvo SV ČSTV, Bratislava, 1966.

54 UHRÍK, Pavol: cit. op. 90–91.

55 Inak kniha má praktický charakter – autor napríklad často spomína aj vlakové alebo autobusové spojenie, ako aj možnosti ubytovania.

56 REZNÍK, Jaroslav: *Po literárnych stopách na Slovensku*. Mladé letá, Bratislava, 1982.

... sprievodca po nehmuteľných literárnych pamiatkách na Slovensku... Pomôže pri výbere a organizovaní literárno-vlastivedných zájazdov, dokreslí obraz navštívených miest a možno vyvolá v mladých ľuďoch ďalší čitateľský záujem.⁵⁷

Rezník si pri príprave knihy zvolil územné členenie a regionálny prístup. Objasnil to nasledovne:

Pri zostavovaní knihy sme vychádzali z toho, že literárno-vlastivedné zájazdy sa dnes robia prevažne autobusom. Preto sme zvolili územné členenie. Vychádzame z Bratislavy a smerujeme hore Považím s odbočkami do jednotlivých krajov, napríklad do Podjavorinského kraja, na Kysuce, na Oravu, do Turca, do Šariša a podobne. Na východnom Slovensku sa „otáčame“ v Košiciach a vraciame sa cez Gemer, Novohrad, Hont, Pohronie a Tekov späť do Bratislavy.⁵⁸

Niekedy sa však autor odpútal od regionálneho prístupu a priblížil svojim čitateľom konkrétne mestá. Vlastnú kapitolu takto dostala Bratislava, Martin a Trenčín. Martinu je venovaná najrozsiahlejšia samostatná kapitola pod názvom *V meste slova a literatúry*. Má skoro tridsať strán. Na mnohých miestach publikácia beletrizuje a iným spôsobom pútavo dokumentuje osudy jednotlivých spisovateľov. Obsahuje aj viac-menej fiktívne dialógy, výstižné opisy, úvahy. Inokedy zase v knihe možno nájsť úryvky z diel konkrétnych autorov.

Jednotlivé kapitoly sú teda vnútorne členené, avšak zemepisný a regionálny prístup má vždy dominantné postavenie. Takto Rezník štrukturoval napríklad aj „najjužnejšiu“ kapitolu s názvom *Cez Tekov až do Komárna*.⁵⁹ Opis začal v obci Bzenica, rodisku Andreja Kmeťa, potom postupoval dolu Hronom cez Žarnovicu, Novú Baňu, Zlaté Moravce až do okolia Levíc. Tam v blízkom Starom Tekove po určitý čas pôsobil Ján Palárik, v Leviciach zasa študoval Jozef Cíger Hronský alebo Peter Jilemnický a učil

57 Tamže 25.

58 Tamže 25.

59 Tamže 314–322.

Alexander Matuška. Po Leviciach nasledovali Nové Zámky s hrobom a pamätnou izbou Antona Bernoláka. Nakoniec putovanie končí v Komárne, ktoré v čase prípravy publikácie ešte nemalo výraznejšie slovenské literárne pamiatky. Rezník tu preto spomenul významnú postavu maďarskej literatúry – komárňanského rodáka Móra Jókaiho, ktorého románové diela boli často prekladané aj do slovenčiny. V prípade Nových Zámkov zasa autor spomenul meno významného maďarského výtvarného umelca a básnika Lajosa Kassáka, ktorý bol tiež miestnym rodákom, hoci väčšinu života prežil v Budapešti.

Obe publikácie sa úzkostlivo pridržiavali územného rámca Slovenska. Preto boli z oboch príručiek vynechané dolnozemske súvislosti slovenskej literatúry, ako aj jej exilová časť. Aplikácia územného princípu na druhej strane spôsobila, že neboli z nej vynechané ani južné regióny s prevažne maďarským obyvateľstvom. Ani jedna z práve prezentovaných publikácií však nevenovala pozornosť zemepisnej dynamike literárneho vývoja na Slovensku, hoci do určitej miery Rezník postupujúci veľkým okruhom cez celé Slovensko (t. j. z Bratislavy Považím, cez severné oblasti na východ a potom juhom naspäť) aspoň čiastočne naznačil jej základnú vývojovú líniu. Pravdepodobne však skôr z praktického, než z principiálneho hľadiska. V zásade tu išlo primárne o diela s ambíciou poskytnúť taký opis konkrétnych pamätných miest, ktorý mohol pomôcť učiteľom literatúry a turistom lepšie sa orientovať počas svojich výletov po literárnom Slovensku.

III. JUŽNÉ SLOVENSKO A JUŽNÝ KOLORIT V SLOVENSKEJ LITERATÚRE

Južné Slovensko začala slovenská literatúra intenzívnejšie objavovať až po druhej svetovej vojne, hoci maďarskou menšinou súvisle obývané územie ťahajúce sa od Bratislavy až po Kráľovský Chlmec bolo súčasťou nového československého štátu už od roku 1918. V medzivojnovom období však mala slovenská literatúra ešte iné priority – medzi iným „zabývanie sa“ v Bratislave alebo programové objavenie východného Slovenska. Okrem toho sa musela v záujme autonómneho vývoja odpútať od svojich uhorských koreňov a do určitej miery sa aj integrovať do duchovného priestoru nového Československa. V tejto súvislosti netreba zabudnúť na obvinenie, ktoré v roku 1922 sformuloval český slovakofil Karel Kálal, podľa ktorého

Slovenská inteligencia má v sebe kultúru maďarskú, všetka bez výnimky. To nebola len obmedzenosť osobná...⁶⁰

Toto odpútanie sa vtedy zdalo dôležitejšou a súrnejšou úlohou, než literárna adopcia pre slovenskú literatúru dovtedy skoro neznámych a relatívne cudzích oblastí na Žitnom ostrove.

Prirodzene to neznamená, že by sa v medzivojnovovej literatúre neobjavovali maďarské postavy, tých tam bolo relatívne veľa, ale tieto postavy sa nespájali automaticky s juhom Slovenska. Bolo ich totiž nadostač aj v iných regiónoch a vystupovali v rozličných kontextoch. Okrem toho dvadsať rokov v literatúre nie je veľa. Od roku 1938 totiž južné oblasti znovu pripadli Maďarsku a nebolo možné vopred vedieť, dokedy bude tento stav trvať.

Po oslobodení od nacizmu a obnovení Československej republiky v roku 1945 na juhu Slovenska došlo k pokusu kultúrnej a sociálnej zlikvidovať maďarskú menšinu. Začal sa proces výmeny obyvateľstva, deportácie do sudetských oblastí a reslovakizácia. Postupnú a relatívne pomalú

60 KÄFER István: *Vzájomnosti slovensko-maďarské (Maďarsko-slovenská literárna vzájomnosť)*. Vydavateľstvo učebníc, Budapešť, 1984. 194.

konsolidáciu pomerov priniesla paradoxne až komunistická diktatúra, ktorá neslovanské národnostné menšiny po roku 1948 zrovnoprávnila v bezprávi. Určite však znamenala pokrok voči diskriminačnej a likvidačnej politike predchádzajúcich rokov (1945 až 1948).

Interpretácia Dolniakov a Horniakov v slovenskej literatúre pred rokom 1945

Literárna reinterpretácia pojmov „slovenský Sever“ (Horniaky) a „maďarský Juh“ (Dolniaky) sa začala po druhej svetovej vojne. Prvé názny sa však objavili už v medzivojnovom období, ale vtedy boli ešte veľmi slabé, lebo naďalej pretrvávalo povedomie predchádzajúceho štátneho útvaru a pôvodné vnútorné rozdelenie krajiny. Najlepším príkladom s veľkou výpovednou hodnotou je dielo Gejzu Vámoša (1901–1956) *Odlomená haluz* z roku 1934. Napriek tomu, že ide o román zaoberajúci sa primárne židovskou identitou, predsa len obsahuje viacero presahov do maďarsko-slovenských vzťahov. Pozícia autora románu bola na vtedajšie slovenské pomery veľmi špecifická. Gejza Vámoš bol totiž prvým spisovateľom židovského pôvodu, ktorý sa stal dôležitým autorom slovenskej literatúry. Napriek tomu, že jeho rodným jazykom nebola slovenčina, a ani nepochádzal zo slovenského prostredia,⁶¹ písal po slovensky a predovšetkým pre slovenské publikum.

Z pohľadu skúmanej problematiky je dôležitá časť románu *Odlomená haluz* s názvom *Žid severa a juhu*. Autor tu nasledovnými slovami dáva do protikladu maďarské „južansko-dolniacke“ a slovenské „seversko-horniacke“ prostredie:

Životné príbehy osôb viažu nás v tejto strakatine k dvom typom: k židovi dolnozemsých rovín uhorských a severných končín horniackych...

61 To, že Vámoš spočiatku neovládal dobre slovenský jazyk spomína aj Ladislav Čúzy, autor sem sa vzťahujúcej časti najnovších dejín slovenskej literatúry. Pozri SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. II. diel. MS-LIC, Martin-Bratislava, 2009. 39.

Židia uhorskej Dolnej zemi sú celkom iní ľudia ako židia na Horniakoch. Vyplýva to z prostredia, v ktorom títo dvojáci židia nežijú. Maďarský sedliak je hlasného, sebavedome vysloveného a pomalého slova. Reč maďarského sedliaka plynie z pery, akoby ťažké, žirne hrudy padali pomalým tempom do dunivého veľkého hrnca. Maďarský sedliak je žoviálny, dobromyselne žartujúci, ale i kritický. Štiplavého slova, mocnej a divokej nadávky. Žid mu je len židákom, nie milostpánom, ktorému treba bozkávať ruku a vidieť v ňom vrchol moci a panskej dokonalosti. Maďarský sedliak chytil svojho žida a pritiahol ho k sebe. Celkom blízko k sebe. Zobral svojmu židovi chrchlavý žargón, zobral mu i nemčinu a dal mu vlastnú, ťažkú, dunivú, ale výraznú, peknú reč. Maďarský žid na Dolnej zemi hovorí čistou, irečitou rečou maďarského sedliaka, žije v domoch so zemitou podlahou, celkom po sedliacky, a jediná vec, ktorá ho od sedliaka rozlišuje, je obchodný talent a náboženstvo, ktoré mu vtíska a vnucuje stárež, rabin a úcta k rodičom... Dolná zem vychovala zo žida Maďara, ktorý zabúda na svoje židovstvo. Maďarský žid, chudobný i bohatý, je pohostinný ako ľud, medzi ktorým žije... Maďarský žid, plný irečitého ľudového humoru, dobrých náklonností a srdečných úmyslov, s hrôzou a nechápavo pozeral na svojho horniackeho súverca. Zdal sa mu chladným, vypočítavým, prefikaným, ľahostajným ku všetkému okrem obchodu, v ktorom je pravým nemilosrdným vydriduchom, idúcim cez mŕtvolu. Nechápal jeho mentalitu... Maďarskému židovi pozdávala sa horniacka krajina asi tak, ako slovenskému židovi tá ešte severnejšia, haličská... Maďarský žid mal najväčšiu ochotu stať sa Maďarom. Asimilujúca schopnosť maďarského prostredia je obdivuhodná... Žid Dolnej zeme stal sa teda Maďarom Mojžišovho vyznania... Slovenský žid už nespýval s ľudom a nemal s ním nič spoločného mimo hrozne skopanej kuchynskej slovenčiny, ktorou nehovoril viac, než koľko ozaj stačí do kuchyne. Príčina osihotenosti slovenského žida od ľudu ležala však i v ľude samom. V jeho skromnosti, v jeho nevybojenej bojzlivosti. V chudobe slovenského ľudu, ktorá bola v príčinej súvislosti s jeho nenáročnou, nemohúcou povahou. Báječnej šírosti a humornej výrečnosti dolnozemskeho Maďara sa vyrovná hociktorý kraj Slovenska. Ľud je koniec

*koncov všade rovnaký, dobromyseľný, farbistej reči a svojrázneho života. Slovenskému ľudu chýbalo však sebavedomie. Páni mu boli cudzí, nerozumel im, a nebolo nikoho, kto by ľudu k cudzincovi približoval. Preto ostali židia od ľudu ďaleko. Čo ich malo priťahovať k nemu, keď tu bolo toho tak málo? ... Horniacky žid nestal sa Maďarom, nebol Slovákom a ani židom. Bol iba kupcom.*⁶²

Horeuvedený citát je prirodzene veľmi subjektívny a expresívny. Zároveň si však treba uvedomiť, že Vámoš tu nevyjadril len svoj názor na horno- a dolnozemských židov, ale aj na etnické prostredie, v ktorom židia žili. Čiže Vámoš tu do určitej miery vyjadril aj expresívny názor na Maďarov a Slovákov a ich ľudové vlastnosti. To isté sa nepriamo vzťahuje aj na jeho definíciu Horniakov a Dolniakov, t. j. Dolnej zeme. O akú Dolnú zem tu však išlo? Vámošov román bol síce napísaný a vydaný v roku 1934, ale odohrával sa ešte v časoch starého Uhorska, teda pred rokom 1918. V tomto kontexte išlo teda o inú Dolnú zem, než ako sa tento pojem dnes používa na Slovensku s jeho „vlastnými“ Horniakmi a Dolniakmi.

Samotný Vámoš sa narodil v maďarskom etnickom prostredí mimo územia dnešného Slovenska – to znamená, že nie na slovenských, ale ešte na uhorských Dolniakoch. Preto asi nie je náhodné, že vo svojom hlavnom románe, hneď za práve citovaným textom, vrúcnymi slovami opísal dolnozemske rodisko žida Majzla v maďarskom regióne Nyírség.⁶³

Majzl nikdy nezabudol na svoje rodisko, na Nyírség. Na ten typický slnečný kraj s piesočanatou pôdou, do ktorej sa kolesá vozu hlboko zaboria. Na nekonečné kukuričné polia, na slnečné, horúce, piesočanaté plantáže dýň. Jedinečných, zelených, šťavnatých a žltých, voňavých, ananásových, rapavých, fantastických, sladkých druhov. Majzl si spomínal na dlhé rady slnečníc a na svoj detský život, ktorý uplynul

62 Citát pochádza z VÁMOŠ, Gejza: *Odlomená haluz*. SVKL, Bratislava, 1965. 122–126.

63 Tento kraj sa nachádza na severovýchode dnešného Maďarska. Jeho centrom je mesto Nyíregyháza, na okolí ktorej žili a dodnes ešte čiastočne žijú i roztrúsení Slováci.

na Nyírségu v znamení týchto skvelých vecí – horúceho slnka, žeravého hlbokého piesku, sladkých, žltých dýň a veľkých tanierov žltých slnečníc. More kukurice všade po chotári. Kukuričná jeseň, ohromná šopa pre kukuričné šúľky. Prístenie žltne povešanými zväzkami sch-núcej kukurice. Večery trhania kukuričných šúp a rozprávkové zimné večery mrvenia kukuričných zrn. Šíra rovina piesočnatého Nyírségu. Tadeto sa prehnali hordy Hunov, Pečenegov, Avarov, Kumánov, Jásov, Izmaelitov, Kazarov, Busurmanov, Hajdúkov, Tatárov, Turkov. Kde sú tie plemená? Utopili sa a žijú ďalej v týchto fúzatých, dobráckych divých poloorientáľcoch, poloeurópanoch, ktorí turko-tatárskym pôvodom boli plemenu Majzlovmu bližší než hociktoré iné plemä tej pomiešanej, strakatej, polátanej Európy.⁶⁴

V citovanom texte jednoznačne cítiť autorove sympatie s koloritom regiónu, na ktorý ho viazali spomienky z detstva. Mladý Vámoš mal ešte uhorské geografické korene, podobne ako väčšina jeho súčasníkov. Dolnú zem neľadnal na Slovensku, ale interpretoval ju v rámci starého Uhorska. Aj pre hrdinov medzivojnových románov Mila Urbana a Jozefa Cígera Hronského boli Dolniakmi nielen Komárno alebo Nové Zámky, ale aj Budapešť, Segedín, Veľká maďarská nížina atď. Ani spomínaní autori sa teda ešte úplne neodpútali od predchádzajúceho rámca, ktorý inak prežil v slovenskej literatúre skoro až do poslednej tretiny 20. storočia. Napríklad Peter Jaroš, vo svojom kultovom románe *Tisícročná včela* z konca 70. rokov 20. storočia, viackrát opísal cestu liptovských murárov na Dolniaky za prácou. Dolniaky však ani pre neho neboli totožné výhradne s južným Slovenskom. Začínali síce pri Rimavskej Sobote, ale potom postupovali cez Miškovec dole na maďarský juh alebo juhovýchod. Umiestnenie reinterpretovaných Dolniakov a Horniakov v slovenskej literatúre sa inak začalo viac-menej paralelne s tvorbou Petra Jaroša a jeho generácie.

64 VÁMOŠ, Gejza: cit. op. 126.

*Južanskí autori slovenskej literatúry 70–80. rokov 20. storočia
a proces literárnej interiorizácie južného Slovenska*

Proces literárnej interiorizácie južného Slovenska nezačal hneď po nástupe komunistickej strany k moci. Od 50. rokov 20. storočia sa síce v slovenskej literatúre začali objavovať postavy, ktoré sa v nejakej forme spájali s maďarským južným koloritom, ale išlo skôr o ojedinelé prípady. Takéto postavy sa občas objavili v dielach Vladimíra Mináča, Vincenta Šikulu, Petra Jaroša a iných.⁶⁵ Nešlo však ešte o komplexné stváranie koloritu južného Slovenska. Táto úloha počkala až na autorov, ktorí do literatúry vstúpili v 70. rokoch minulého storočia.

Peter Andruška (1943), Ladislav Ballek (1941–2014) a Ivan Habaj (1943) patria ku generácii, ktorá sa narodila počas druhej svetovej vojny a dospela v reformných 60. rokoch 20. storočia. Koncom 70. rokov ju preto bolo možné považovať už za strednú generáciu. V ich dielach sa nevyskytovali len sporadické postavy z juhu, ale v podstate celý ich program bol

... vcelku vybudovaný na dotyku dvoch kultúr, na podloží zvýšenej preferencie južného koloritu.... Príslušníci strednej generácie totiž »juh« už nepokladajú za cudzí »svet«, za svet reprezentujúci svojimi priestorovo-konotačnými znakmi iba niekdajších utláčateľov. Namiesto pohľadu »zvonku« začína prevládať v rámci kreolizácie vnútorný postoj, t. j. postoj sui generis.⁶⁶

Tibor Žilka tu podnetne spomína pojem kreolizácia kultúr, ktorý je založený nielen na dialógu, ale aj na postupnom stretávaní sa, prelínaní a miešaní sa kultúr.⁶⁷

Slovenská literatúra prostredníctvom spomínaných troch autorov znovu

65 ŽILKA, Tibor: *Južný kolorit v slovenskej próze*. Slovenské pohľady, 1981. 4. číslo, 39.

66 Tamže 39.

67 Tamže 38. Tibor Žilka sa pri výskume kreolizácie kultúr odvolával na dielo POPOVIČ, Anton: *Teória umeleckého prekladu*. Tatran, Bratislava, 1975. 186–188.

nastolila otázku Horniakov a Dolniakov a literárne ju umiestnila do územného rámca Slovenska. V medzivojnovom období totiž ešte príliš intenzívne rezonoval v literatúre uhorský kontextový prístup k tejto problematike. V druhej polovici 20. storočia sa však už Horniaky a Dolniaky (t. j. Dolná zem) neinterpretovali v tradičnom celouhorskom rámci, ale v rámci Slovenskej socialistickej republiky. Predchádzajúci kultúrny symbol a kód kopcovitých-studených Horniakov a nížinných-teplých Dolniakov sa totiž dal vcelku bezproblémovo aplikovať aj na území Slovenska.

Interiorizácia južného Slovenska slovenskou literatúrou prebehla prostredníctvom autorov slovenského pôvodu s existenčnými väzbami na južné oblasti republiky. V danom prípade sú dôležité obe spomínané stránky ich osobnej identity. Slovenská literatúra totiž pozná autorov s podstatne južnejšími väzbami, ktorí sa však nestali autormi južného Slovenska. Jednak preto, že tento región bližšie nepoznali alebo preto, lebo mali v rámci slovenskej literatúry univerzálnejšie poslanie. Laco Novomeský napríklad vyrastal priamo v Budapešti, Ján Čajak mladší zase dlhé roky pôsobil na Dolnej zemi v rámci Uhorska. Spomínaný Gejza Vámoš sa taktiež narodil v maďarskom prostredí, a predsa sa nestal spisovateľom slovenského Juhu.

Spoločným znakom troch južanských autorov je ich slovenská národnosť a zároveň rodinná zakotvenosť v južných regiónoch. Tá však mala rozdielne spoločenské pozadie. Ivan Habaj pochádza z prostredia slovenských kolonistov, ktorí sa po prvej svetovej vojne v rámci pozemkovej reformy usadili v prihraničných južných oblastiach Slovenska a počas druhej svetovej vojny museli opustiť svoj nový domov, aby sa tam potom mohli znovu vrátiť po roku 1945. Ballek zase pochádzal z rodiny colníka, ktorý prišiel slúžiť republike na jej južnej hranici. Korene však jeho rodina mala na severe republiky. Hoci sa Ballek aj Habaj počas druhej svetovej vojny narodili v slovenských krajoch, po roku 1945 obaja vyrastali na juhu Slovenska v národnostne zmiešanom prostredí.⁶⁸

V inej situácii bol Peter Andruška, ktorý pochádza z miestnej remeselníckej rodiny, ktorá žila v tradične zmiešanom maďarsko-slovenskom prostredí. Jej integrovanosť do miestnych pomerov bola pravdepodobne väčšia,

68 V prípade Balleka išlo o Terany, v prípade Habaja zase o Urmince neďaleko Topolčian.

než v prípade štátneho úradníka, ktorého často prekladali z miesta na miesto, alebo v prípade kolonistov, ktorých historické okolnosti v priebehu dvoch desaťročí taktiež prinútili zmeniť miesto pobytu.

Ivana Habaj svojim poviedkovým debutom *Dolniaky* z roku 1972 ako prvý nastolil otázku dolniackeho alebo už skôr južanského koloritu. Do dejín slovenskej literatúry sa napokon zapísal predovšetkým svojim trojzväzkovým románom *Kolonisti I–III.*, ktorý napísal v rokoch 1980 až 1986. *Dejiny slovenskej literatúry* z roku 2009 preto nie náhodne charakterizovali Habaja nasledovnými slovami:

Pozíciu I. Habaja v slovenskej próze rozhodujúco ovplyvnil výber prostredia. Už v prvých poviedkových knihách umiestnil dianie do literárne neprebádanej oblasti slovenských dolniakov, čím narušil dávnu tradíciu prózy vyberať si za epický priestor hornatejšie oblasti. Habajov spôsob zobrazovania „dolniactva“ čerpá z lyrizovanej prózy, kde sa ľudské osudy umiestňujú do silne exponovaného prírodného rámca.⁶⁹

Habaj však nie je jednoducho len autorom, prípadne maliarom dolniackeho koloritu. Do slovenskej literatúry totiž práve on uviedol prostredie Žitného ostrova. Pojmy južné Slovensko, Dolniaky a Žitný ostrov sa síce v mnohom prelínajú, ale predsa len nejde o totožné pojmy. Žitný ostrov je len časťou regiónu, ktorý zvyčajne nazývame južným Slovenskom alebo dolniackym krajom.

Druhý autor južanskej trojice Ladislav Ballek, ktorý taktiež vytvoril svoju trilógiu (*Južná pošta, Pomocník a Agáty*), čerpal inšpiráciu z úplne iného prostredia, než Habaj. Ballek vyrastal v hontianskych Šahách, ktoré nie sú súčasťou Žitného ostrova, a dokonca sa od tamojšieho prostredia v mnohom aj líšia. „Vďaka“ väzneniu romantického buriča Janka Kráľa v rokoch 1848/1849 Šahy neboli úplne neznáme v slovenskej literatúre. Toto centrum Hontu však v prvej polovici 20. storočia bolo predsa len pohraničným mestečkom s prevažne maďarským obyvateľstvom. Vďaka

69 Sedlák, Imrich: *Dejiny slovenskej literatúry II.* LIC – MS, Bratislava – Martin, 2009. 303–304.

blízkosti hranice tu začal síce postupne rásť podiel českého a slovenského obyvateľstva, ale Slovákov tu dlho reprezentovali skôr úradníci a učitelia, než autochtónni starousadlíci. Na druhej strane, na rozdiel od rovnako prihraničného Komárna alebo Štúrova, slovenské etnické oblasti nikdy neboli vzdialené od Šiah. Hont so susedným Tekovom a Novohradom bol totiž tradične etnicky zmiešanou župou. Nie náhodou dali kultúrne Šahy a ich okolie Slovensku viacero literátov a literárnych vedcov, a to rovnako zo slovenskej, ako aj z maďarskej strany. Okrem Balleka tu možno spomenúť Pétera Hunčíka alebo významného literárneho vedca Tibora Žilku. Región Hontu sa dokonca dostal aj do emblematického názvu vtipného románu Lajosa Grendela (pôvodom z blízkych Levíc) *U nás doma v New Honte*.

Prírodné symboly južného koloritu

Dôležitú úlohu v procese osvojenia si južných oblastí a sprostredkovania ich koloritu väčšinovému slovenskému čitateľovi zohrala otázka prírodných symbolov. Podľa Habaja mali v prípade slovenských kolonistov veľký symbolický význam slovanské lipy, ktoré si vysadili po svojom príchode do novej domoviny. Potom ich však maďarské úrady v rokoch 1938 až 1945 nechali vyťať, čo taktiež malo svoju symboliku. Lipy pôvodne neboli organickou súčasťou južného koloritu. Pre všetkých južanských autorov boli dominantnou a skutočne domácou drevinou agáty. Ballek podľa nich dokonca nazval aj jednu z kníh svojej južanskej trilógie. Agáty a ich voňa sú prirodzeným prvkom koloritu aj u Habaja. Lipa sa však pre neho stáva symbolom poslovenčovania dovtedy neslovenského južného územia republiky. Agát napriek tomu zostáva autochtónnym stromom celého Juhu.

Pri spomienkách na Šahy nikdy nezabudnem na agátové lesy. A dodám zvyčajne slová piesne, českej: ... co jsou šaty z brokátu proti vůni akátů?! Ani na Ipeľ nie. Jeho koryto, nevidane meandrické, vyoral, tvrdí povest', sám Všemohúci. A to pluhom, ktorý ťahal somárík. Všemohúci ho nepoháňal, šiel za ním tým smerom, kade si somárík zmysel vykročiť za lopúchmi a trávami. Koryto vzniklo z veľkomysel'nosti, žič-

*livosti, z práce, dobra, z ducha Všemohúceho, Stvoriteľa... a z práce milého, malého, ušatého somárika. A prostredníctvom pluhu.*⁷⁰

Aj britský odborník na slovenskú literatúru a maďarsko-slovenské vzťahy, Robert B. Pynsent si všimol dôležitú úlohu agátov v južnoslovenskom kolorite a v jeho literárnom zobrazení.

*Agáty predstavujú kontínium počas všetkých politických premien; agáty sú aj život, zeleň a biele kvety, zjednocujúca živosť, prostredie pre chvíle pohody, ktoré spájajú Palánk. Agáty tiež poskytujú obyvateľom drevo na zimu, a tak ich vôňa je vždy a všadeprítomná.*⁷¹

Zaujímavý je aj opis farieb typických pre Ballekove južné oblasti v Pynsentovom podaní:

*Prevládajúcou farbou Ballekovej prírody v Pomocníkovi je zelená, t. j. snaha, nádej; v Agátoch je žltá, dospelosť, zrelosť, azda už-už pred započatím hnilobného procesu.*⁷²

Skoro vo všetkých južanských dielach slovenskej literatúry hrá dôležitú úlohu rieka a jej životodarná voda. V prípade Žitného ostrova ide o Dunaj, v prípade Šiah alias Palánku zase o Ipeľ. Ide prirodzene o neporovnateľné rieky, ale ich symbolika je podobná a zároveň aj ambivalentná. Obe totiž predstavujú hraničnú rieku, ktorá však nielen rozdeľuje, ale aj spája a robí oblasti okolo nich relatívne otvorené. Otvorené oblasti sa potom časom stávajú etnicky zmiešanými a kultúrne heterogénnymi. Vrchárske doliny majú úplne inú funkciu – svojich obyvateľov chránia, ale zároveň ich aj oddeľujú od seba a uzatvárajú do seba. Toto je tiež dôležitá súčasť zobrazenia kontrastu Sever a Juh v dielach Balleka a Habaja. Zdá sa, že Ballek vidí v otvo-

70 BALLEK, Ladislav: *Malomesto?* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 546.*

71 PYNSENT, Robert B.: *Národnosti južného Slovenska v Habajových a Ballekových dielach.* Romboid, 1989. č. 6. ročník XXIV. 80.

72 Tamže 80.

renosti skôr výhodu, Habaj má z nej zase obavy.

Podľa maďarského slovakistu Istvána Käfera však aj slovenský spisovateľ Ballek vidí Juh predovšetkým zo severského pohľadu – cudzia mu je tamojšia horúčava, vodnatosť, prílišná bujarosť prírody i ľudí.⁷³ Tento názor je zaujímavý najmä z pohľadu neskorších Ballekových vyznaní sa o svojom vzťahu k južným regiónom a ich koloritu, ktorý je skôr pozitívny. Pravdou však je, že Ballekova prizma skutočne nie je južansky domáca – nie je vôbec isté, že by aj maďarská literatúra (a to rovnako v Maďarsku a na Slovensku) videla tento priestor až takto exoticky, „kreolsky“ alebo „stredomorsky.“ To je vlastne aj prirodzené – svoj domov a svoje zabehané prostredie väčšinou ľudí a hlbokými koreňmi v danom regióne nevnímajú exoticky. O tom svedčí napríklad tzv. trilógia o New Honte z pera Lajosa Grendela (1948), maďarského spisovateľa z Levíc na juhu Slovenska, ktorý bol a je Ballekovým a Habajovým rovesníkom.

Juh, jeho obyvatelia a história. Vnímanie Juhu v slovenskej literatúre

Ladislav Ballek svoje prvé dojmy z mesta a regiónu, ktorý ho autorsky tak veľmi ovplyvnil, opísal nasledovným spôsobom:

Jar roku 1945, práve sa končila 2. svetová vojna... Kraj, ktorým som prechádzal, ten kraj za dudinskými vinicami, ma zaujal, aj keď sa mi z vily v kúpeľoch nikam nežiadalo, ... Krásny, tak či onak, páčil sa mi. Hoci po meči aj kúdeli zo severu, v najstarších svojich vrstvách akoby vonkoncom nie... V okamihu ma zaujala rovina, diaľky, slnko nad nimi. Kraj bol na veľkom priestore rovný, slnečný, plný agátov, rozkvitnutých stromov, lúk, lužných lesíkov, koní, jednej riečky a jednej rieky, kľukatej ako cesty života, pri nej dlhorožého statku, bieleho, a čried čiernych mangalic. Krajom šiel vlak a pískala stará parná

73 KÄFER, István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összefüggések A segéd című regényében*. In: KÄFER, István: *Dona nobis pacem (Magyar-szlovák kérdések)*. PPKE BTK, Piliscsaba, 1998. 160–161.

lokomotíva... Na konci tej cesty vstúpil som do pohraničného mesta Šahy. Farbisté, úhľadné, akoby vložené medzi lúky, vinice, polia obilí, kukurice, tabaku, slnečníc... a vody dvoch riek. Bolo vyhriate, zaplavené vôňami ovocných stromov a rozkvitnutých záhrad, skryté v zeleni, medzi starými košatými javormi, lipami, gaštanmi, platanmi, v orgováne, farbisté, tiché, navyše akoby i zmučené a umučené vojnou, v tých dňoch aj dosť vyludnené. Bol čas poludnia, čas prechodu z poludnia do popoludnia, a kým som sa rozhlíadal po dome, dvore, ulici a blízkom parku, všade... a takmer na každom kroku sa vítajúc s hrdličkami, s mačkami... – zvečerilo sa. Poniže parku, potom z piesčitého brehu Ipl'a, tichého, nečujného, videl som veľké slnko zapadať za nížiny. V rieke kúpali vysoké a štíhle kone. V tom pokoji cítil som zvláštny nepokoj. Akoby sa práve malo o niečom dôležitom rozhodnúť. Cítil som to už v okamihu, keď koč, ktorým sme do mesta pricestovali, odrazu v pohybe zastal – pred veľkou drevenou bránou meštianskeho domu. A zavládlo ticho...⁷⁴

O južnom kraji a jeho charaktere sa Ballek priamo vo svojich spomienkach alebo nepriamo v románe *Pomocník* vyjadril ešte niekoľkokrát:

Naše južné mesto a ulice v ňom – a mne sa vidí, že je to tak vo všetkých južných mestách – bolo neskôr dobre vysvietené. akoby sa samo ustavične pripravovalo na niečo dôležité, čo má znevrady prísť. Čosi sa tam v človeku jednoduše a nepretržite rozkrýva. A na niečo takto čaká a čaká.⁷⁵

Pre Habaja taktiež predstavuje juh Slovenska a v jeho rámci Žitný ostrov predovšetkým teplý, nížinný a prihraničný kraj. V prvom zväzku trilógie *Kolonisti* svojho čitateľa do tohto kraja uviedol nasledovnými slovami:

74 BALLEK, Ladislav: *Malomesto?* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 543–544.*

75 Tamže 544–545.

*Južné slovenské pohraničie, územie tesne nad Dunajom, cestovný uzol, v ktorom sa od vekov stretávajú prúdenia rozličných kultúr, ale súčasne zem od stáročí nepokojná, búrlivá, neistá, presiaknutá krvou mnohých ľudských generácií, miesto vojnových stretnutí rozličných proti sebe idúcich mocenských útvarov, územie na ktorom odjakživa bolo málo pokoja, kde usadlíci ustavične museli s kýmisi bojovať, húževnato si brániť holé životy a skromné chalupy, odrážať útoky, prepady, plieniace nájazdy. Tu, na križovatke ciest a záujmov, chodili ľudia po traslavej zemi, vždy komusi zavádzali či stáli v ceste, vždy ich ktosi vytláčal z úrodnej nížiny do úzkych dolín hornatého priestoru na severe.*⁷⁶

Tento opis je zvláštny. Čitateľ, ktorý pozná pokojný, ospalý a v lete sparný charakter Žitného ostrova, v tomto opise totiž nenachádza veľa záchytných bodov. Ak je aspoň čiastočne oboznámený s dejinami strednej a východnej Európy, môže nadobudnúť pocit, že tu číta opis veľkej južnoruskej, alebo ukrajinskej nížiny, ktorú v minulosti poľská, ukrajinská alebo ruská literatúra označovala výrazom *Divé polia* alebo z poľského pohľadu *Kresy*. Pre tento región skutočne platí horeuvedený opis, veď cez južnoruské a ukrajinské úrodné nížiny sa po stáročia do Európy hnali nespočetné nomádske nájazdové horďy zo strednej Ázie. Tu sa taktiež stretávali a potýkali záujmy rozličných agresívnych mocností a národov. V prípade Žitného ostrova, ktorý predstavoval úrodný a dobre integrovaný stred starého Uhorska, je však možné prijať tento konfliktný a divoký obraz len s veľkými výhradami.

Zaujímavý je celkový prístup Habaja k dynamike osídlenia Žitného ostrova. Posledná veta vyššie uvedeného citátu naznačuje, že rozličné historické udalosti neustále vytláčali miestnych obyvateľov z južných nížin do severných horských oblastí – t. j. z Dolniakov na Horniaky. Nechcel tu náhodou autor trochu tendenčne naznačiť, že príchod slovenských (a moravských) kolonistov zo severu v rámci československej pozemkovej reformy po prvej svetovej vojne bol vlastne len určitou nápravou starých krívd a reštitúciou pôvodných pomerov? Vtedy by totiž v prípade kolonistov nešlo o príchod Slovákov do úplne nových sídiel v južných oblastiach,

76 HABAJ, Ivan: *Kolonisti I*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1980. 13.

ale skôr o ich historický návrat do svojho pôvodného regiónu. Kto sú však potom miestni Maďari? Skutoční autochtónni starousadlíci alebo len jedna zo skupín, ktorá osídlila toto územie? V druhom prípade by vlastne išlo len o jeden z dočasných „etnických nánosov“ v regióne. Čitateľ tu môže ľahko nadobudnúť pocit určitej bagatelizácie dominantnej maďarskej prítomnosti na Žitnom ostrove.

Habajovský „uzlovitý“ a „divoký“ opis južnej hranice Slovenska je v ostrom kontraste s opisom slovenského Juhu od Balleka. Z toho totiž okrem exponovanej vitality sála skôr určitý pokoj a vyrovnanosť. To sa rovnako týka charakteristiky reálnych Šiah, ako aj ich literárneho alterega, teda Palánku. Obyvateľov tohto mesta Ballek charakterizoval nasledovnými slovami:

Typický obyvateľ Palánku, národnostne neobvykle rôznorodého mesta, kde žili všetky nácie starej monarchie, ako aj potomkovia tých, ktorých monarchia do svojich služieb prijímala, mal zvyčajne takéto vlastnosti: Bol rozvážny, pomalý, trochu lenivý, no skôr iba zdanlivo, bol ambiciózný, seriózny, solídny, vedel narábať príborom, dvoriť dámam, vedel sa správať rovnako isto v úrade, kaviarni, na plavárni v neďalekých kúpeľoch, vyznal sa v ľuďoch, v okamihu vytušil, na koho si má dávať pozor a na koho sa môže smelo vykašľať, vzhľadom na blízkosť a často sa meniacu hranicu musel sa vyznať trochu v politike, mal svoju koncepciu života, vedel čakať, prihrbit' chrbát, vedel sa báť, ale v pravej chvíli aj nemilosrdne udrieť, túžil zbohatnúť, rýchlo a veľmi, dokázal sa zbaviť zábran, prehltnúť príkorie, ale aj nikdy naň nezapadnúť, vedel ďalej, do čoho nestrkať nos, myslel iba na seba, rád sa dobre najedol, napil, vedel čosi o vine a hriechu, pýche a sebavedomí, vlastne o pýche až priveľmi, bol zmyselný ako kocúr, ale vedel sa aj ovládať, mimoriadne dbal o svoju poveseň, rodinu a deti, no vydržoval si aj frajerky... Nuž Palánčan vedel všeličo, no majstrom života robilo z neho predovšetkým to, že toto všetko vždy zladil do zlatej strednej cesty, aby všetko mal a o nič neprišiel, ale aby mu to súčasne nepre-rástlo cez hlavu, aby bol na očiach, aj nebol, aby ľudia o ňom vedeli, no nevedeli všetko, aby priveľmi netrčal nad zástup, ale neupadol do priemeru. To bol pravý Palánčan, ktorým sa cítil aj potom, ako odtiaľ-

to odišiel, a všade rýchlo spoznal, že sa musí vrátiť, ako sa sem vracali takmer všetci, čo z mesta pred vojnou odišli. Nuž Palánčan! Dobré a rýchlo premýšľal, o všetkom možnom, a preto mu nikdy neostal čas, aby hlbšie premýšľal o jednej veci, takže sa vlastne ničomu bezvýhradne nevenoval. Všetci títo mešťania boli prešibaní, bystrí, inteligentní a nadaní, aspoň verili, že sú, ale nikto z nich nad bežný priemer nikdy nevyňikal, lebo sa toho vlastne bál, ani nemal na to čas. Ľudia tu naozaj najradšej jedli a snívali o živote bez starostí. Túžilo sa a snívalo dosť, rodili sa veľké plány a ešte väčšie predsavzatia, ale predovšetkým preto, aby sa nespĺnili, inak by predsa v pivniciach nebolo o čom hovoriť, nad čím zaplakať, zasmútiť, zakviliť, zajačať a trhať si vlasy. Toto bol Palánčan, obyvateľ starého stoličného, a nie iba geograficky pohraničného mesta, strateného v rozľahlom južnom vidieku, ležiacom pánu bohu za chrbtom, kdesi uprostred polí kukurice, tabaku, dýň, slnečníc, lánov obilia, repy, paradajok, paprik, lúk, agátových lesov a hájov, hustej zelene, záhrad, kvetov, vôní, horúčav, vysokej oblohy a oblakov bieleho prachu, šťavnatého ovocia a prazvláštneho smútku, aký vyvoláva ťažký, zavše nedýchatelný závan z majerov, prašných ciest, páleníc, plynov, pomalej a záhadnej rieky. Ťažké a dusné povetrie ležalo aj nad povojným Palánkom.⁷⁷

Ballekov opis tu skôr harmonizuje s opisom južanskej malomestskej trilógii o posttranzičnom New Honte od Lajosa Grendela (1948). Grendel pochádza z Levíc a jeho tvorbu výrazne ovplyvnilo slovensko-maďarské pomedzie a južná oblasť republiky. Grendel síce napísal svoju trilógiu dvadsať rokov po Ballekovi, avšak jeho new-hontskí hrdinovia a mnohým podobajú Palánčanom. Aj oni sú zároveň mešťanmi a vidiečanmi, snažia sa popasovať so životom, aj si ho trochu užiť. Rozhodne teda nie sú askétmi, ale nemajú ani možnosť priveľmi hýriť. Región, kde žijú však vôbec nie je tak strategicky dôležitý, akým je Žitný ostrov v podaní Habaja.

Grendel to zdôrazňuje predovšetkým pri opise prechodu frontu cez pomyselný New Hont na sklonku druhej svetovej vojny:

⁷⁷ Tamže 231–232.

To on (nemecký major – pozn. autora) povedal, že New Hont je zo strategického hľadiska nula. Taká nula, že väčšia azda už nie je v celej župe. Práve preto sa dalo predpokladať, že mesto nezaujima ani Rusov, jednoducho ho obídu ako cyklista skapatého psa. Ale tomu akosi nikto naozaj neveril. A navyše trochu to aj urážalo sebavedomie obyvateľstva. V meste bol predseda okresný súd, požiarna zbrojnica, vyššia dievčenská škola, ba ja maličké väzenie, kde všelijakí paskudníci z okolia mohli rozjímať nad prísnu literou zákona a nevinnosťou svojich mladých liet. Je pravda, že kasárne chýbali. Aj muničný sklad. O to viac bolo oviec a hovädzieho dobytku, nespočetné množstvo hydiny, v komorách údená slanina, v hrobliach zemiaky, v skriniach a zásuvkách rozličné cenné aj bezcenné veci.⁷⁸

Južná multietnicita

V Ballekovom aj Habajovom opise južných regiónov Slovenska existuje ešte jedna veľmi dôležitá a pravdepodobne nie úplne náhodná paralela. Obaja charakterizujú Juh ako multietnický kraj a zmiešané územie na hranici dvoch štátov. Prihraničnosť bola skutočnosťou, hoci aj tu treba zdôrazniť, že vo verejnoprávnom a politickom zmysle táto prihraničnosť vznikla až v roku 1918. V dielach maďarských aj slovenských spisovateľov v 19. storočí ešte neexistovala. O pociate pomedzia možno pred rokom 1918 v literatúre hovoriť len v relácii maďarské a slovenské etnické územia, Horniaky a Dolniaky, nížina, vrchy a podobne.

Južné oblasti Slovenska boli historicky skutočne multietnickými, ale nie vo väčšej miere, než regióny na severe krajiny. Veď aj tam sa miešali Slováci, Maďari, Nemci, Rusíni, židia, katolíci, protestanti, pravoslávni veriaci a iné etniká alebo konfesie starého Uhorska. Len s tým rozdielom, že na severe bol etnicky dominantný slovenský ľudový prvok, na juhu zase maďarský. Čiže v tomto zmysle sa slovenský Juh priveľmi nelíšil a nelíši od ostatných krajov minulého i súčasného Slovenska. Dokonca možno konštatovať, že také mestá, ako Kežmarok, Levoča alebo dokonca aj

⁷⁸ GRENDL, Lajos: *U nás doma, v New Honte*. Kalligram, Bratislava, 2009. 23.

Prešporok/Bratislava mali v 20. storočí určite dlho skutočne multietnickejší charakter, než napríklad Komárno, Dunajská Streda alebo Rimavská Sobota. Multietnicita starého Juh sa líšila od starého Severu predovšetkým inou (maďarskou) etnicitou dominantného národa na daných územiach. Niekedy preto v čitateľovi vzniká pocit, že zdôrazňovanie faktickej multietnicity južných území má vedome alebo podvedome slúžiť relativizácii ich prevažne maďarského charakteru.⁷⁹ Hoci v stredoeurópskom regióne možno pred holokaustom a hromadnými transfermi obyvateľstva len ťažko nájsť mesto a územie, ktoré by nemalo aspoň čiastočne multietnický charakter.

O Šahách a ich multietnicite, ako aj zvláštnej malomestskej kultúrnosti napísal Ballek vo svojich spomienkach nasledovné výstižné riadky:

Šahy boli, pochopil som najmä neskôr a inde, kultúrnym mestom. Nezápasi tu medzi sebou, ale prirodzene súťažili – na úžitok celého mesta – všetky tam prítomné kultúry, a to nielen jeho dve dominantné: slovenská a maďarská. Do tohto pohraničného mesta, kedysi sídla Hontianskej stolice, mesta z monarchistických čias, vkročilo aj viac iných kultúr zo všetkých strán. A boli viditeľné, keďže sa tu dobre cítili. Rozpoznali sme ich v ľudoch, domoch, kostoloch, kuchyniach, hudbách. Filozofia mesta bola naozaj mestská, platilo tu pravidlo: myslí na celé mesto, aby aj ono mohlo myslieť na teba. Dobre sa tam rástlo, a tak som tam rástol rád, v pocite bezpečia, istoty.⁸⁰

Toto všetko prirodzene neznamená, že by Ballek pri opise etnických pomerov v Palánku (Šahách) zavádzal svojho čitateľa. Napriek prevažne maďarskému jazykovému, kultúrnemu a mentálnemu zakotveniu sa totiž mestečko nenachádzalo až tak ďaleko od tradičných hontianskych slovenských území. Slovenské dediny sa nachádzajú dokonca aj v južnom Novohrade, ktorý v súčasnosti patrí Maďarsku.

79 Dôkazom multietnicity Palánku okrem iného je, že tam žil ruský bielogvardejský emigrant Igor Bondarev so svojimi dcérami Jelenou a Soňou, alebo aj to, že kaderník Imrich Súteaô má zase francúzskych predkov atď.

80 BALLEK, Ladislav: *Malomesto?* In: Ladislav BALLEK: *Južná pošta. Pomocník. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. s. 545–546.*

Balkánska bujarosť a korenitosť

Zaujímavý prvok predstavuje takzvaná srbsko-balkánska línia románu, ktorá ho robí ešte viac exotickým. Zosobňuje ju hlavný hrdina Volent Lančarič. István Käfer túto súvislosť miestneho koloritu zhrnul nasledovne:

Volent Lančarič. Je vlastne nositeľom konfliktu v románe, hýbateľom deja. Pozná ešte aj jazyk svojich predkov, srbčinu, ovláda slovenčinu, najviac však maďarčinu, ved' ho vychovali za Maďara. Jeho otec sa narodil totiž z pomeru otca Srba – a pravdepodobne – maďarskej ženy. Balkánska bujarosť, koreniny a alkohol sú jeho živlom. Lutuje Slovákov, ktorých vyhnali v tridsiatom ôsmom, aj Maďarov, ktorí musia odísť teraz; hneval sa na na Nemcov a nedal im mäsa, keď počul ako vyčínajú v Juhoslávii; poľutoval trošku i toho spitého českého strážmajstra, čo si išiel dušu vyvrátiť od palánskeho vína.⁸¹

Viac či menej pomad'arčený juhoslovanský (t. j. hlavne srbský alebo chorvátsky) etnický prvok bol po stáročia prítomný v oblastiach pri Dunaji. Historicky doložený je aj v starom Komárne, nehovoriac už o chorvátskych dedinách, ktoré sa ťahajú cez rakúsky Burgenland a maďarské Zadunajsko až po okolie Bratislavy. Nejde tu teda len o autorov výmysel, ktorého funkciou malo byť zvýraznenie exotickosti južných krajov. Tento fenomén však určite prišiel autorovi vhod. Balkánska súvislosť sa dá nepriamo vtesnať aj do Habajovej koncepcie „divokého“ pohraničia. V Ballekovom *Pomocníkovi* je prítomnosť „balkánskeho živlu“ zaujímavá predovšetkým ako doplnok celkového pestrého, zmiešaného a bujarého koloritu slovenského Juhu. Vyniká hlavne v kontraste so „severským“ pohľadom spisovateľa pôvodom ukotveného na Horniakoch. Ako keby prvý závan divokého, hrdého, nespútaného, temperamentného, vodnatého (pridunajského) a teplého Balkánu Ballek cítil už v Honte.

Robert B. Pynsent, britský literárny vedec a slovakista si taktiež všima túto „balkánsku líniu.“ Podľa neho Palánk je esenciou povojnovej strednej Európy alebo ešte skôr stredného Balkánu.

81 KÄFER, István: *Vzájomnosti slovensko-maďarské (Maďarsko-slovenská literárna vzájomnosť)*. Vydavateľstvo učebníc, Budapešť, 1984. 200.

Palánk je za hranicou stredoeurópskeho chladu. Obyvatelia Palánku majú temperament, ktorý je balkánsky alebo stredomorský. Sú to rojkovia, a niekedy až trochu pribujní a trochu priveľmi zažiadaní zblížovania s opačným pohlavím.⁸²

Toto „balkánske odbočenie“ by mohlo miestnym maďarským obyvateľom i imponovať, keby oni samotní nevnímali hranicu strednej Európy a Balkánu o niekoľko sto kilometrov nižšie. Pre maďarské historické a kultúrne povedomie totiž Balkán začína niekde pod Segedínom vo Vojvodine, a nie pri Komárne a Šahách.

István Käfer si v Ballekovom románe všimol nielen bujarosť, ale aj sexuálnu výbojnosť Juhu,⁸³ ktorá môže taktiež veľmi ľahko súvisieť práve s jeho balkánskymi väzbami a osmanskou minulosťou. Ako dôkaz Käfer odcitoval nasledovnú časť románu:

Pocit stratenosti a pustoty obchádza tieto deti, hoci blúdia mesiace a roky pod konármi plnými plodov, do ktorých od rána až do noci dobiezda hmyz, a veľmi rýchlo túžia zblížiť sa s druhým pohlavím. Sú to južné deti, ohorené, zasnívané, zdravé, často čudne tiché, akoby čosi vyparátili, alebo sa v nich čosi preskupuje, aby z nich vzápätí vyrazil až nezdravo mocný temperament. Vyrastajú v omamnom povelí, chvíľami akoby spali a snívali, a tu sa prebudia, spustia krik, a nielen šťastný, ale aj divoký. V ich očiach ste pobadali snivosť, akúsi zastreťosť, modrastý ohníček a vlhkosť. Sídliť v nich tajená krutosť, záznam záhadného života azda aj tých Osmanov, čo v tomto kraji celé generácie plienili a rabovali. Deti tu zvyčajne rýchlo dospievajú pod mocným vplyvom starej južnej krajiny, dávnej, akejsi predhistorickej, a trpia večným nepokojom, pre ktorý si nikde nenájdu miesta.⁸⁴

82 PYNSENT, Robert B.: *Národnosti južného Slovenska v Habajových a Ballekových dielach*. Romboid, 1989. č. 6. ročník XXIV. 80.

83 KÄFER, István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összefüggések A segéd című regényében*. In: KÄFER, István: *Dona nobis pacem (Magyar-szlovák kérdések)*. PPKE BTK, Piliscsaba, 1998. 161.

84 Ballek, Ladislav: *Pomocník*. In: Ballek, Ladislav: *Južná pošta*. Pomocník. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 297.

Urbánný Juh a rurálny Sever?

Pre Balleka na rozdiel od tematicky skôr „dedinského“ Habaja znamená Juh dominanciu mestskosti v kontraste s vidiečnosťou Severu. O tom svedčí aj vyššie citovaný úryvok z Ballekových spomienok na kultúrne malomesto jeho detstva. Vidieť to aj na vzťahu pôvodne dedinskej rodiny Riečanovcov k Palánku, ako aj na negatívnom vplyve Palánku na ich osudy. Ich príbeh autor opisuje ako príchod relatívne čistých vidiečanov do mesta, ktoré im síce poskytlo nevídane možnosti spoločenského vzostupu, ale zároveň ohrozilo ich morálnu integritu. Najmä ženy – čiže manželka a dcéra mäsiara Riečana – si rýchlo a s nadšením osvojili svet mesta a jeho malomestské (malomeštiacke) hodnoty. Zaujímavé pritom je to, že Ballek, ktorý sa podľa svojich spomienok na detstvo cítil vyslovene dobre v multietnickom a kultúrnom prostredí hontianskych Šiach, v prípade vplyvu Palánku na Riečanovcov vidí skôr morálne negatíva. Tento prístup pravdepodobne vychádza z ľudovej – t. j. antiurbánnej – tradície slovenskej „klasickej“ (romantickej, realistickej aj expresionistickej) literatúry.

Táto mestsko-vidiecka (rurálna) relácia je prirodzene v kontexte slovensko-maďarských vzťahov veľmi skreslená, veď medzi urbánnosťou a vidiečnosťou maďarských a slovenských etnických oblastí na Slovensku zásadný rozdiel v 20. storočí neexistoval. Celkovo možno povedať, že v rámci starého Uhorska patrili severné oblasti krajiny obývané Slovákmi dokonca medzi tie urbánnejšie. Siet' bývalých slobodných kráľovských miest tu bola totiž podstatne hustejšia, než v iných regiónoch starého kráľovstva. Pravda, veľká časť týchto miest sa dostala v 19. storočí do krízy a začal sa ich rapídny úpadok. Tento fakt zvýraznil ešte viac malomestskosť slovenských území, ktorá sa potom tak markantne prejavila v slovenskej literatúre. Rozdiel tu je preto skôr vo formách mestskosti a v jej skutočnej vitalite. Južanská mestskosť je v týchto dielach totiž ešte živou a dynamicou, modernou mestskosťou, a nielen odtieňom zašlej stredovekej slávy. Pravdepodobne tu svoju úlohu zohrala aj blízkosť Budapešti, ktorá už na začiatku 20. storočia bola skutočným európskym veľkomestom.

V prípade južného mesta je preto vhodné hovoriť predovšetkým o jeho vitálnej a neformálnej mestskosti:

Na všetkých svojich obyvateľov pôsobil Palánk rovnako mocne a vytrvalo, rýchlo a zhubne; neprešlo veľa času a starší aj noví Palánčania sa začali na seba ponášať. Mesto pohltilo každého, kto sa v ňom ocitol, darmo sa tomu nejaký čas vzpieral. Takmer stačilo, aby ste sa v tomto meste zastavili, vystúpili z vlaku, prešli sa jednou štvrťou alebo ulicami, poobedovali v hoteli, posedeli v kaviarni, a už vás zvädzalo hovoriť učene, vyberane, v tej chvíli ste zatúžili správať sa len solidne a trochu mlčky. A už ste sa na večné veky vedeli tváriť, že všetko vydržíte, môžete a viete, všetko ste už skúsili, veľa videli, a najmä už viete čakať, takže stihnete aj to ostatné, čo vás ešte môže zaujímať. Toto sa vám prihodilo, ak ste do mesta vstúpili. A čo tí, čo v ňom žili? V Palánku, v tomto starom sídle jednej z južných stolíc, v meste odjakživa vojenskom, poľnohospodárskom, obchodníckom, remeselníckom a úradníckom, kde všetky „stavy“ mali vzhľadom na polohu mesta aj svoju veľkú vážnosť a moc, čo si ľudia hlboko uvedomovali, sa vlastnosti týchto vrstiev zapísali vari aj do kamennej dlažby námestia a ulíc, do starých múrov, strihanej zelene a pestovaných kvetinových záhonov, do sôch, tabúl, názvov štvrtí, parkov, budov a ulíc. Naozaj, človek prešiel mestom a už bol z neho chytrák a urodzený človek.⁸⁵

O svojom pozitívnom vzťahu k urbánnosti a mestskej kultúre sa Ballek vyjadril aj osobnejšie, a to rovnako vo vzťahu k mestským Šahám, ako aj k mestskej vo všeobecnosti.

Keď som na konci prázdnin cestoval do nášho mesta, tak som sa – aj keď sa mi ani s babičkou a krstnou mamou nelúčilo ľahko – nevedel dočkať jeho stanice, Ipl'a, lúk, vinogradov, námestia, našej ulice pri parku... rozhovorov s rodičmi, spolužiakov, keď hoci aj otcovho voľnejšie citovaného výroku francúzskeho klasika, že ... mestá majú tú výhodu, keď tie veľké a najväčšie ešte väčšiu, že sa do nich môžeme vracat' a vybrať si v nich lepšiu spoločnosť, akú sme našli inde...⁸⁶

85 BALLEK, Ladislav: *Pomocník*. In: BALLEK, Ladislav: *Južná pošta. Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 231.

86 BALLEK, Ladislav: *Čas pamäti, pamäť času...* In: BALLEK, Ladislav: *Južná pošta*.

Teda už i Ballekov otec, odchovanec Dolného Kubína s jeho kultúrnym životom bol veľkým citeľom miest. Ballek vo svojom vyznaní z mestskosti išiel ešte ďalej a prepojil ju s etatickosťou:

To všetko si tu pripomínam predovšetkým pre toto zovšeobecnenie: Verím v štát... Ako bez jazyka niet národa, tak bez urbánnej kultúry štátu, bez štátu pokroku národa, vývoja jazyka, kultúry vcelku... Dávnejšie, už v rodinnom prostredí, prijal som presvedčenie, že ešte aj ten najhorší náš štát je lepší ako nijaký, lebo bez neho sa nevyvíja ani náš jazyk, a najmä netvorí naša vlastná urbánna kultúra, bez ktorej je takmer nemožné stvoriť, vytvárať, pretvárať, rozvíjať celonárodné, celoštátne spoločenstvo.⁸⁷

Ballekove otvorene etatické vyznanie smerom k štátu ako organizácii spolužitia občanov a nositeľa mestskej a národnej kultúry pravdepodobne súvisí s jeho rodinným zázemím – pochádzal totiž z rodiny colníka, člena Finančnej stráže, ktorá tvorí všade jeden z hlavných základov fungovania štátu.

Napriek tomu, že Ballek si podľa vlastných slov skoro dokonale osvojil mestské Šahy, určitý prvok cudzosti v hlavách jeho slovenských hrdinov po príchode do južného mesta je permanentne prítomný, podobne ako aj v prípade Habajových postáv. Ballek však tento pocit prekonáva o niečo skôr, a to napriek tomu, že jeho hlavný hrdina Riečan v záujme zachovania svojej morálnej integrity nakoniec opustil Palánk. Trochu komplikovanejšia je situácia Habajových kolonistov. Ich pohnuté osudy boli predsa len iné, než osudy (česko)slovenských štátnych úradníkov a iných verejných zamestnancov. Kolonisti totiž prišli na nové územia natrvalo a nielen dočasne.

Po vzniku Československej republiky, a či presnejšie, o dva-tri roky neskôr, keď bola v roku tisíc deväťsto devätnástom uzákonená pozemková reforma, pohýňajú sa zo severnejších oblastí dolu k Dunaju tisícky drobných slovenských ľudí. Z pôdy zabratej reformou kupujú si

Pomocník. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 539.

87 Tamže 542.

pri južnej hranici republiky i pridelený diel zeme. Zväčša si ho kupujú z pôžičky, ale i tak veria, že si tu, na Dolniakoch dorobia väčší krajec chleba, než sa im ušiel v horných kamenistých krajoch. Zakladajú osady – kolónie, trpia chorobami, nedostatkom, v pote, odriekaní zušľachťujú zem, pomaly sa vzťahujú...⁸⁸

Habaj tu pateticky až emotívne opisuje slovenských pionierov-zakladateľov nových usadlostí, ktorých cieľom je slovenské demografické osvojenie si Juhu.

Ballek a jeho vzťah k Maďarom

Tu sa na okraj žiada jedna drobná poznámka. Ako už o tom bola reč vyššie, Ballek pochádzal z rodiny československého štátneho úradníka, colníka, odchovaného (podľa synových spomienok) prvorepublikovou demokratickou a humanistickou tradíciou. Jeho rodina mala korene na severe krajiny, ale veľmi rýchlo si vnútorne osvojila aj slovenský Juh. Spisovateľ vo svojich osobných občianskych spomienkach na povojnové šahanské detstvo farbisto a zápalisto opisuje, ako žila štátu slúžiaca inteligencia a úradníctvo v prvých povojnových rokoch.

A potom už nie a nie dočkať sa školy, rán, poludní, večerov v našej ulici pri parku, prechádzok s rodičmi okolo Ipl'a, mestom, k colnici na hranici, štátnych osláv na našom hlavnom námestí, najmä Dňa vzniku Československa... Najskôr sme s rodičmi zašli k soche generála M. R. Štefánika v parčíku pred Hontianskym kasínom a položili kvety na kopce vencov a kytíc, potom na námestie, vyzdobené štátnymi zástavami, kam mierilo celé mesto, ako aj jeho bližšie a vzdialenejšie okolie, ktoré sa do mesta schádzalo na vozoch, kočiaroch, bicykloch, motorkách... – žiaci so štátnymi zástavami, študenti a viacerí dospeli v rukách s podobizňami troch určujúcich zakladateľov ČSR: T. G. Masaryka, E. Beneša a M. R. Štefánika... A potom sa ozvala vojenská

88 HABAJ, Ivan: *Kolonisti I*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1980. 13.

hudba, z hornej časti námestia nadol k Župnému domu slávnostným pochodom schádzalo československé vojsko, vítané skandovaným potleskom zástupov ľudí, ktorí aj takto prejavovali nadšenie z obnovenej ČSR a návratu juhoslovenských krajov do republiky... Hymnu spievalo celé námestie, po slávnostných prejavoch ľudia tleskali aj Kmochovým pochodom, po nich si so spevokolom zaspievali milované piesne prezidenta T. G. Masaryka: Teče voda, teče... a Ach, synku, synku... A aj všetky ďalšie diskusie v skupinkách ľudí dotýkali sa radosti z obnovenej ČSR a z návratu nášho južného mesta a jeho kraja do ČSR... Keď sedeli u nás na terase pri káve s otcom jeho kolegovia, príslušníci Finančnej stráže, vtedajší strážcovia hraníc republiky, tak sa na túto tému hovorilo najčastejšie... Cez okno salónu zneli na terasu z platní slovenské tangá, tie o domove najmä, a otec so svojimi kolegami, strážcami hranice, pokladali ich nielen za svedectvo dobrých slovenských čias v ČSR, zázraku od jej vzniku, bez ktorého by ich nebolo, ale aj za tie najkrajšie tangá na svete...⁸⁹

Ide o veľmi pekný až idylický opis povojnovej radosti z obnovy československej štátnosti, z mieru, z návratu normálnych občianskych pomerov. Prekvapuje však, že takýto skúsený a empatický autor vo svojich spomienkach úplne opomína opatrenia, ktoré sa vtedy dotkli väčšiny maďarského obyvateľstva v južných oblastiach obnovenej republiky – kolektívna strata občianskych práv, výmena obyvateľstva, deportácie do sudetských oblastí, silená a nútená reslovakizácia a podobne. Maďari pritom ešte aj v povojnových rokoch tvorili väčšinu obyvateľstva jeho milovaných Šiah, kam sa on s rodičmi prisťahoval v roku 1945. Opis radostných osláv je zrealizovaný jednoznačne z pohľadu predstaviteľov novej alebo obnovenej štátnosti, z pohľadu víťazov a opomína tých, ktorí sa zhodou okolností dostali do inej, podstatne nevýhodnejšej pozície porazených.

Citovaný opis je literárne a dokumentačne veľmi dôležitý a hodnotný,

89 BALLEK, Ladislav: *Čas pamäti, pamäť času...* In: BALLEK, Ladislav: *Južná pošta. Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007. 540. Autor tu prevzal text z tejto knihy, ale prezrel si aj pôvodný článok, uverejnený v časopise OS, ročník 2007, číslo 6. 7-14.

lebo prezentuje atmosféru a pocity novej riadiacej a intelektuálnej vrstvy, ale opomína veľkú sivú (neslovenskú) väčšinu miestneho obyvateľstva. Tá by sa určite spontánne dokázala tešiť z ukončenia vojny, z nastolenia normálnych každodenných pomerov a pravdepodobne dokonca aj z obnovenia demokratickej československej štátnosti, keby k takémuto obnoveniu po roku 1945 skutočne aj bolo došlo. Ako je však všeobecne známe, vo vzťahu ku svojim neslovanským obyvateľom obnovená republika neukázala svoju pôvodnú demokratickú a masarykovsko-humanistickú tvár. Namiesto toho im priniesla roky bezprávia. S určitou dávkou nadsádzky je možné konštatovať, že podobné opisy by sa mohli zrodiť (a asi sa aj v hojnom počte rodili) v prostredí úradníkov, podnikateľov a intelektuálov slúžiacich vo francúzskom Alžíri alebo v britskej Indii pri príležitosti osláv narodenín britskej kráľovnej alebo dňa francúzskej revolúcie. Pravda, aj v staršej maďarskej literatúre a kultúre by sa asi dali nájsť nadšené opisy štátnych osláv, ktoré nezohľadňovali prítomnosť národností v štáte uhorskom.

Zaujímavé a poučné je hodnotenie Ballekovho diela a celkových postojov zo strany už niekoľkokrát citovaného Istvána Käfera. Maďarský literárny vedec si všíma určitý Ballekov odstup od juhu, jeho atmosféry a hlavne obyvateľov. István Käfer sa venuje pomerne veľa otázke zobrazenia maďarských postáv v Ballekovom diele. Všíma si, že takýchto postáv v *Pomocníkovi*, ale ani v ostatných autorových dielach nie je veľa. Jeho hrdinovia sú predovšetkým tak trochu anacionálni alebo zmiešaní Palánčania, a nie primárne Maďari alebo Slováci. Na prítomnosť Maďarov v Palánku a v jeho okolí Ballek skôr naráža len nepriamo – slovenský mäsiar Riečan napríklad preto potrebuje jazykovo zdatného pomocníka Volenta Lančariča, aby sa dohodovil na svojom novom pôsobisku a jeho okolí. Z druhej strany román je plný maďarizmov a zmiešaných slov.⁹⁰

Nemožno však povedať, že by Ballek ignoroval prítomnosť maďarských prvkov na juhu Slovenska, ale priveľmi ju neexponuje, dokonca skôr sa ju snaží pomocou zdôrazňovania multinacionálnosti a multikulturality južných oblastí utlmiť. Podľa Käfera „Ballek vie, že v Palánku žijú Maďari,

90 KÄFER, István: *Ladislav Ballek – szlovák-magyar összehűgégések A segéd című regényében*. In: KÄFER, István: *Dona nobis pacem (Magyar-szlovák kérdések)*. PPKE BTK, Piliscsaba, 1998. 161–162.

no vo svojom prenikavom diele zachytávajúcom širokú spoločenskú škálu sa vlastne nezaobera nimi, nepozná ich a namiesto ich zobrazovania načrtáva maďarský svet mesta slovami Slovana Lančariča a periférnymi figúrami.⁹¹ Tento prístup pre Käfera neznamená zásadný problém, na rozdiel od prístupu, aký použil Ballek pri realizovaní časových rovín v jeho diele:

Nemôžem prijať Ballekove časové roviny. Vo svojom románe, zrodenom v sedemdesiatych rokoch nášho storočia, sa vracia aj polstoročie nazad od roku 1945, až po Riečanovho starého otca a predprevratové učebnice, no od spomenutia roku 1948 nepostúpi dopredu ani krok. Ba vypracovaný dej sa dovŕši koncom leta 1946, kapitoly č. 11–12. sa zdajú byť epilógom v porovnaní s predchádzajúcimi časťami kompozície. Pripomenie síce, že „Riečan robil v Hronci do revolúcie“ (391), teda do februára 1948, ale poldruharočné obdobie od jesene 1946 do konca 1947 jednoducho vynecháva. Tak mu už nezostalo veľa miesta a času zachytiť činnosť koaličnej vlády na národnostnopolitickom poli, síce táto otázka sa týkala na južnom Slovensku pozdĺž hraníc existencie, ľudskosti státisícov. Nájdeme na to iba hmlisté narážky, ako aj na názvy miest a časové termíny.⁹²

Pod spomínanými narážkami Käfer pravdepodobne myslel na tie pasáže knihy, v ktorých sa slovenskí úradníci vyhrážajú Lančaričovi, že ak sa nebude dobre správať, tak pôjde „šupom“ za jeho bývalým majstrom Kohárom. Aj Lančarič spomína Riečanovi ľudí, ktorých „vyšupovali za hranice.“ Rodinu pašerákov Törökövcov od tejto činnosti neodradili ani vysoké tresty a hrozba vysídlenia buď hlbšie do vnútrozemia (t. j. pravdepodobne deportácia do českých oblastí) alebo za štátnu hranicu (t. j. pravdepodobne vysídlenie v rámci výmeny obyvateľstva).⁹³

91 KÄFER István: *Vzájomnosti slovensko-maďarské (Maďarsko-slovenská literárna vzájomnosť)*. Vydavateľstvo učebníc, Budapešť, 1984. 205.

92 Tamže 207–208.

93 Tamže 208.

Podľa Käfera:

Len po dlhých stránkach, ku koncu sa vracia autor k týmto závažným problémom a vôbec sa veru nepozera na ne okom južného človeka, ale odkiaľsi zďaleka, vysvetľuje všetko chaotickými pomermi... Ballek preniká do hĺbky, prevažne vidí a zobrazuje dobre. Od náčrtu pomerov v starej monarchii až po židov, odchádzajúcich do Palestíny. Mimoriadne vynikajúco sa mu vydaril opis prežitosti kaviarne Centrál, predstavenie čerstvých zbohatlíkov, ledva prezrádzajúcich svoju slovenskosť, už takmer psychoanalytická charakteristika policajtov a financov. Preto chýbajú z románu skôr spomínané maďarské súvislosti vtedajšieho južného Slovenska. Tým viac, že Ballek predstavuje atmosféru Palánku plastickejšie aj využívaním jazykových prostriedkov.⁹⁴

Opis južného Slovenska je nerozlučne spätý s problematikou zobrazenia maďarskej etnickej prítomnosti v tomto regióne. Nejde tu o problém úplne totožný s otázkou obrazu Maďarov v slovenskej literatúre, hoci s ním úzko súvisí. Skôr ide o časť, podmnožinu tohto spletitého problému. Pre odbornú literatúru bola a dodnes je otázka obrazu Slovákov v maďarskej a Maďarov v slovenskej literatúre stále živá a intenzívne prežívaná otázka. To prirodzene súvisí jednak s tým, že celá moderná slovenská národná identita (inak formovaná za výdatnej pomoci krásnej literatúry) sa formovala v opozícii k Uhorsku a jeho maďarizačnej politike, jednak s tým, že po roku 1918 predstavuje viac ako polmiliónová maďarská komunita najväčšiu, najorganizovanejšiu a najambicióznejšiu národnostnú menšinu na území Slovenska. S týmto fenoménom sa moderné slovenské povedomie prirodzene musí v nejakej forme popasovať.

Inak práve otázka obrazu Maďarov v slovenskej povojnovej literatúre zaujala aj zahraničných slovakistov. Svedčí o tom najmä štúdia Roberta B. Pynsenta v časopise Romboid z roku 1989 a úvaha Istvána Käfera. Prirodzene pohľad Käfera je viac maďarský, podobne ako názory slovenských vedcov často zohľadňujú skôr slovenský aspekt nazerania na danú

94 Tamže 208–209.

problematiku. Preto sú v tejto oblasti veľmi zaujímavé postrehy viac-menej nestranného britského výskumníka Pynsenta.

Podľa Pynsenta sa postoje Balleka a Habaja k národnostnej otázke diametrálne líšia.

Habajov je v podstate romantický a Ballekov neromantický. Romantický postoj vidí národ a národnosť ako produkt konfliktu. Ba čo viac, národnosť sa vyjadruje v konflikte. Ballekov postoj chápe ľudí skôr ako komunity než ako národné celky. Podľa neromantického názoru národy, pokiaľ existujú, vznikajú skôr splynutím než na základe konfliktu. A skutočne, Ballekova societa vie konflikt ľahko vstrebať... Navyše Ballek sa zaoberá hlavne strednými a nižšími strednými vrstvami, kým Habaj sa zaoberá hlavne roľníkmi a niekoľkými veľkými gazdami... Habaj zobrazuje osobnosti obyvateľov svojej malej vidieckej usadlosti, Lipovej Osady, pomerne nezaujato. Ballek zobrazuje obyvateľov svojho Palánku s neskryvanou náklonnosťou.⁹⁵

Pynsent si všíma, že napriek určitej snahe o nezaujatosť Habaj nie je Maďarom naklonený. Občas síce chápe ich hľadisko, no jeho pohľad je sarkastický.⁹⁶ V Maďaroch vidí predovšetkým horthyovských okupantov, ľudí častokrát sa povyšujúcich nad Slovákov a niektorí jeho hrdinovia (napríklad syn statkára Karči Országh) stelesňujú všetko, čo je podľa autora na Maďaroch zlé. Karči je „vychýrený zvodca, násilník a bitkár“.⁹⁷ Habajovi sa taktiež nepáči ani to, že miestni Maďari si ľahšie osvojujú češtinu, než slovenčinu.⁹⁸

Podľa Pynsenta má Ballek k Maďarom viac empatie. Nevychádza totiž len z národného princípu, ale najmä z ľudských osudov. Spoznanie Ballekovej skutočnej pozície však sťažuje fakt, že svoje myšlienky často vyjadruje ústami viacerých hrdinov, ktorí pritom niekedy reprezentovali úplne

95 PYNSENT, Robert B.: *Národnosti južného Slovenska v Habajových a Ballekových dielach*. Romboid, 1989. č. 6. ročník XXIV. 77–78.

96 Tamže 78.

97 HABAJ, Ivan: *Kolonisti I*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1980. 207–208.

98 Na toto upozorňuje Pynsent s odvolaním sa na román *Kolonisti III*. 39.

iné svety. Pynsent si nie je načistom predovšetkým ohľadne Ballekovho stanoviska voči realite alebo mýtu tisícročnej poroby a utláčania Slovákov v Uhorsku.

Ballek je v podstate proti každej obmedzenosti. Iba pri jeho chápaní tisícročného uhorského panstva v strednej Európe nie sme si s jeho stanoviskom načistom. Zdá sa, že zaujíma prinajmenšom podozrievavý postoj k myšlienke o tisícročnej porobe Slovákov pod Maďarmi, myšlienke, ktorá bola významnou súčasťou slovenskej národnej mytológie v prvej Československej republike.⁹⁹

Na druhej strane autor pomerne podrobne opisuje, ako urážali Riečanovho obľúbeného starého otca v jeho slovenskosti za uhorských čias. Vcelku sa však podľa Pynsenta Ballek prejavuje skôr antinacionalisticky.

Pre Balleka teda toto kozmopolitné južné Slovensko predstavuje živost' a pestrosť harmónie. Má v sebe aj veľkolepú bezočivosť a vulgárnosť... V Palánku nieta miesta pre predsudky, na romantickú koncepciu národnosti.¹⁰⁰

Vcelku možno na záver konštatovať, že hoci sa Ballek vďaka svojmu talentu a senzitivnosti pokúsil o empatické stvárnenie skutočnosti, predsa je len v jeho diele cítiť podstatne viac pochopenia pre slovenské utrpenia, než pre útrapy státisícov Maďarov na južnom Slovensku po skončení druhej svetovej vojny. V tomto smere *Pomocník* nie je vyváženým dielom a Ballek úplne nestranným autorom.

99 PYNSENT, Robert B.: cit. op. 79.

100 Tamže 80.

Južný kolorit v prózach Petra Andruška

Osobitné miesto v trojici južanských autorov zo 70. rokov 20. storočia zaujíma Peter Andruška, ktorý pochádzal z Trnovca pri Váhu a časť štúdií absolvoval v Šali. V oboch prípadoch išlo o etnicky zmiešané a nížinné slovensko-maďarské pomedzie na juhu západného Slovenska. Po získaní učiteľského vzdelania Andruška pôsobil ako učiteľ, neskôr redaktor a potom ako dlhoročný pedagóg nitrianskej Pedagogickej fakulty a Univerzity Konštantína Filozofa.

Svoj rodný kraj, ktorý charakterizujú už spomínané hlavné znaky slovenského Juhu (úrodná nížina, teplé letá, zmiešané obyvateľstvo, časté štátoprávne zmeny), opísal v jednom zo svojich hlavných románov – v románe *Hodiny s kukučkou*, ktorý tlačou vyšiel v roku 1974. Hoci sa tento román nestal takým známym a kultovým ako Habajovi *Kolonisti* alebo Ballekov *Pomocník*, patrí asi medzi prvé diela s touto tematikou v generácii analyzovaných autorov. Literárna história mu však venuje podstatne menšiu pozornosť.

Hodiny s kukučkou sú románom o vzájomne prepletených osudoch dvoch spriatelených, neskôr aj rodinnými putami zviazaných a nakoniec rozhádaných rodín z dediny na južnom Slovensku. Ide tu o rodiny dvoch spolubojovníkov z prvej svetovej vojny – krajčira Mikuláša a železničiara Vojtecha. Hoci autor spomína niektoré konkrétne mestá v bližšom i vzdialenejšom okolí (Bratislava, Budapešť, Nitra, Levice, Žilina atď.), konkrétne meno dediny, kde sa odohrávali osudy horeuvedených rodín, ani raz nespomenul. Podobne nekonkretizoval ani priezvisko dvoch hlavných rodín, hoci všetky ostatné rodiny tu majú aj svoje rodinné meno a je vcelku jedno, či išlo o rodinu pôvodného statkára grófa Kisfaludyho, neskoršieho moravského statkára-kolonistu Ozorovského, jeho adjunkta Karla Winklera, o jednotlivé miestne židovské rodiny (Kranzingerovci, Hertzfeldovci) alebo o ostatných obyvateľov dediny. Tieto rodiny mali rozličné – maďarské aj slovenské – mená. Bývali tam teda Legényovci, Tánzosovci, Révayovci, Fábikovci, Siátiovcia a ostatní. Zaujímavé je, že autor skoro vždy konkretizoval národnosť vyšších vrstiev svojho románu, v prípadne obyčajných miestnych rodín sa tomu zásadne vyhýbal a za seba nechal hovoriť ma-

ximálne len jednotlivé priezviská. Na juhu Slovenska však tieto nie vždy majú zároveň aj národnostnú výpovednú hodnotu.

Tento prístup si autor pravdepodobne nezvolil náhodne. Andruška sa totiž vo svojom románe skoro až programovo vyhýbal zložitej národnostnej problematike, takej typickej pre etnicky zmiešaný juh Slovenska v 20. storočí. Podľa spôsobu písania krstných mien (Mikuláš, Vojtech, Michal, Pavol, Jozef, Tonko, Kristína atď.) by mali mať hlavní hrdinovia románu slovenskú národnosť, niektoré krstné mená mali dokonca vyslovene slovenský charakter (Boženka), iné však boli univerzálne (Marianna, Vilma). Napriek tomu sa miestne postavy v zásade nebúrili voči prvej viedenskej arbitráži a jej dôsledkom,¹⁰¹ po roku 1939 nastúpili do maďarskej armády, pod jej zástavami zahynuli alebo padli do zajatia, za lekármi na operáciu odišli do Budapešti. Tam sa vyučil svojmu remeslu Mikuláš a tam odišli za prácou niektoré deti hlavných hrdinov. Železničiar Vojtech chcel byť zase pochovaný vo svojej „bocskayovskej“ kravate, ktorú si priniesol z prvej svetovej vojny a mal ju veľmi rád.

Budapešť teda v tomto románe vôbec nepôsobí cudzo, podobne ako cudzou nie je ani Bratislava alebo Žilina. Dokonca ani pôvodný maďarský statkár gróf Kisfaludy, ktorý odišiel zo Slovenska po prvej svetovej vojne, tu nie je zobrazený ako odveký nepriateľ slovenského ľudu alebo Mikulášovej rodiny. Mikulášov otec sa z pastiera taktiež vyšvihol na panského kočiša práve na statku tohto grófa. Jeho žena Vilma počas prvej svetovej vojny prežila s malými deťmi práve vďaka zamestnaniu na grófskom statku:

Vilma chodila na jeho panstvo, pracovala, nádenničila, prinášala domov múku, cukor, chlieb i peniaze, staré obnosené šatstvo i obuv. Stala sa grófovou dlžníčkou. Vojna sa skončila, gróf odišiel, nevymáhal dlhy od Vilmy a od nikoho.¹⁰²

Určitý geografický aj kultúrny protiklad autor exponoval len v prípade

101 ANDRUŠKA, Peter: *Hodiny s kukučkou*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1974. 143.

102 Tamže 137.

ďalekej Oravy, kam sa napriek nesúhlasu svojej matky priženil Vojtechov syn Tóno. Cesta vlakom tam bola pomalá, vďaka viacerým prestupom zdĺhavá, vrchársky charakter kraja zasa úplne iný, než na nížinnom juhu. Južná nížina pripadala oravskej neveste Helenke hnedozelená a prašná. Pre ňu to bolo rovnako cudzí kraj s cudzími ľuďmi, akou bola pre južanov Orava.¹⁰³ Karel Winkler pôvodcom z Moravy taktiež videl rodný kraj hlavných hrdinov z inej perspektívy:

Nový kraj, plný voní južného slnka, kraj suchý a krásny, vyvolával v ňom zmiešané pocity. Bol plný rozpakov i dojatia... Odišiel z domova, prišiel na juh Slovenska, lebo ho lákala vidina peňazí.¹⁰⁴

Farby, ktorými Andruška opísal južný kraj – dejisko svojho románu – sa viac-menej podobali Habajovým a Ballekovým farbám a charakteristikám, avšak pôsobili prirodzenejšie a menej exoticky. Teplé letá, nížina, agátové háje, hlinené domy s trstinovými strechami, mokrá a úrodná pôda tu neboli neustále stavané do príkreho kontrastu so severom. Prítomnosť bližšie nešpecifikovanej rieky, jej ramien, hrádzí a rybníkov-močiarov taktiež nevyčnievala z radu pri opise južných oblastí. V Andruškovom románe je podstatne menej prítomný aj prihraničný alebo pohraničný charakter regiónu. Ten síce v románe viackrát zmenil svojho pána, avšak miestnych drobných ľudí to nejako zvlášť nevzrušovalo.¹⁰⁵ Brali to ako prirodzenú vec, normálnu stránku ich života. V románe je len minimálne prítomná štátna moc a jej administratíva – len občas tu autor spomenul obecný úrad a žandárov.

Pri čítaní románu *Hodiny s kukučkou* nemá čitateľ vôbec pocit, že by autor chcel slovenskému čitateľovi vedome a programovo priblížiť a zintímiť juh Slovenska. Autor sa skôr sústreďuje na dej románu, na jeho konkrétne zápletky, osudy jednotlivých hrdinov a ich rodín. Prírodná a zemepisná kulisa je tu menej exponovaná, než južné prostredie a kolorit v prípade Ballekových a Habajových diel. Týmto sa Andruška zásadne líši od ostatných autorov južného Slovenska.

103 Tamže 208. a 228.

104 Tamže 125.

105 Tamže 143.

Slovenská literatúra po roku 1989 a juh Slovenska

Slovenská literatúra po roku 1989 prešla a dodnes prechádza zaujímavým a dynamickým vývojom. Otázka zobrazenia južanskej problematiky a južného koloritu spolu s jeho maďarskými postavami je v nej naďalej aktuálna, hoci už nepôsobí takým novátorským dojmom, ako tomu bolo v posledných desaťročiach socializmu. Slovenská literatúra napriek všetkým ekonomickým a spoločenským problémom, ktoré so sebou priniesol prelomový rok 1989, prežíva v súčasnosti svoje lepšie obdobie. Pozitívnym spôsobom sa tu prejavil vplyv aspoň čiastočného vysporiadania sa s obdobím mečiarizmu a v rámci slovenskej kultúry taktiež intenzívnejšie cítiť väčšiu otvorenosť voči svetu. Súvisí to pravdepodobne jednak s európskou integráciou, jednak s pomerne intenzívnou migráciou mladšej, dynamickejšej a vzdelanejšej časti obyvateľstva, a jednak s väčším kultúrnym sebavedomím slovenskej spoločnosti po roku 2000. Multietnicita a multikultúrnosť už nie je tabu, v niektorých oblastiach sa stáva dokonca módnym trendom. Stačí sa len pozrieť na police prestížnych kníhkupectiev, ktoré sa naplňajú odbornými i beletristickými knihami o mnohonárodnostnej minulosti jednotlivých významných miest. O mnohom napovedá aj to, ako sa slovenská kultúrna obec pokúša popasovať s dedičstvom košického „mešťana“ a zároveň maďarského spisovateľa Sándora Máraiho. Lajos Grendel sa ako maďarský spisovateľ žijúci na Slovensku vďaka svojmu talentu a rýchlym prekladom¹⁰⁶ do slovenčiny postupne stáva integrálnou súčasťou aj väčšinového literárneho života. V súčasnosti už nie je jednoducho len národnostným spisovateľom žijúcim na Slovensku, ale stáva sa skôr integrálnou súčasťou paralelne dvoch väčšinových literárnych svetov – v Maďarsku maďarského a na Slovensku slovenského.

Z pohľadu hlavnej témy danej publikácie sú z bohatej literárnej produkcie po roku 1989 najdôležitejší predovšetkým Peter Pišťanek (1960–2015), Daniela Kapitáňová (1956), Pavol Rankov (1964), Ľuboš Dojčan alias Koloman Kocúr (1964) a Peter Balko (1988). Pritom ani jeden z nich nie je vyslovene južanským autorom. Okrem Kapitáňovej z národnostne zmiešaného juhu ani nepochádzajú, hoci Balkov rodný Lučenec a Kocúrove

106 Väčšina týchto prekladov pochádza z pera Karola Wlachovského.

rodné Košice možno označiť za hraničný prípad. Rankov pochádza z podtatranského Popradu, ale žije a tvorí v Bratislave, kde pôsobí ako vysokoškolský pedagóg. Bratislavčan Pišťanek, ktorý väčšinu svojho života prežil v Devínskej Novej Vsi, sa stal známym predovšetkým ako autor kultového románu *Rivers of Babylon* z roku 1991, ktorý možno považovať za epopeju vzniku mafiánskeho kapitalizmu na poprevratovom Slovensku a predovšetkým v jeho centre – v Bratislave. Rankov zase napísal historický román *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)*, ktorý sa pokúsil zobrazit' jedno z najpohnutejších období novodobej slovenskej histórie: roky 1938 až 1968. Daniela Kapitáňová napísala *Knihu o cintoríne*, ktorá sa odohráva v Komárne na juhu Slovenska a reflektuje aj slovensko-maďarskú problematiku.

Peter Pišťanek sa vo svojom spomínanom kultovom románe venoval predovšetkým zobrazeniu posttranzičnej Bratislavy, ktorá však napriek svojej južnej polohe ako hlavné mesto Slovenska predsa len nie je súčasťou južného koloritu. Ani Pišťanek sa ju nepokúsil zasadiť do prostredia tohto koloritu. Jeho dielo je zaujímavé skôr z pohľadu zobrazenia postáv s maďarským etnickým pozadím, než z pohľadu južného koloritu. V tejto publikácii je mu preto venovaná pozornosť v časti, ktorá sa zaoberá zmenami nazerania na Maďarov v slovenskej literatúre.

Naopak, román Pavla Rankova *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)* z roku 2004 je blízky problematike Juhu v slovenskej literatúre. Odohráva sa totiž v „dolniackych“ Leviciach, hoci samotný Rankov výraz „dolniacky“ vo svojom diele nepoužíva. Levice využíva ako multietnickú mestskú kulisu, kde sa začína a zauzľuje¹⁰⁷ príbeh troch priateľov – Čecha Jana (Honza) Bíleka, Maďara Pétera Rónaiho a dvojazyčného žida-Levičana Gabriela Rosenberga. Ďalšou dôležitou, avšak na rozdiel od mužských hlavných hrdinov podstatne pasívnejšou a literárne menej rozpracovanou postavou je „objekt“ ich spoločnej lásky – miestna Slovenka Mária Belajová. Rankov využíva práve osud jej rodiny na zdôrazňovanie komplikovanosti situácie – otec Márie, taktiež dvojazyčný pán Belaj sa ako presvedčený komunista stal po prvej viedenskej arbitráži členom Strany ši-

107 K rozuzleniu alebo dokonca skôr k rozuzleniam došlo v románe na mnohých miestach – v Brne, na severe republiky, v Amerike, na Blízkom východe a podobne.

pových krížov (teda nilaşom/nyilasom), ale len preto, aby o ich zámeroch informoval svoju pôvodnú stranu. Počas maďarského obdobia v Leviciach preto používal namiesto priezviska Belaj meno Belai.

Autor sa rozličnými jazykovými prostriedkami snaží zdôrazniť prítomnosť maďarského jazyka a kultúry v Leviciach. Občas (predovšetkým v období rokov 1938 až 1945) používa maďarské verzie krstných mien jednotlivých postáv, na zvýraznenie maďarskej mocenskej prítomnosti v meste a regióne využíva maďarské ekvivalenty názvov jednotlivých miest a obcí (z prvorepublikových Levíc sa po roku 1938 stáva Léva, z Nových Zámkov Érsekújvár, zo Šurian Nagysurány a podobne). Tento prístup sa inak javí ako voluntaristický a trochu aj vyrušuje, lebo v slovenskom texte nepôsobí organickým dojmom. Členov Strany šípových krížov označuje dôsledne ako nyilasov – t. j. v maďarskej gramatickej podobe tohto slova. Okrem toho Rankov pozná a prezentuje ešte celú plejádu maďarských slov a výrazov – *srácok* (chalani), *drágaság* (drahota), *spósob plávania psík - kutya-kölyök úszás* atď. Niekedy cituje politické heslá a dobové grafity bez prekladu (napríklad revizionistické heslo *Mindent vissza*, t. j. *Všetko naspät'* na strane 23.). Tieto výrazy však nemusia byť pre slovenského čitateľa vôbec evidentné. V románe sa vyskytujú aj obyčajné (t.j. historicky nezaťažené) maďarské vety a to taktiež bez prekladu. (Na 26. strane je napríklad uvedená veta *Részeg mint a csap*. t. j. *Opitý ako vodovod*. Na strane 31. *Nem zsidó üzlet* t. j. *Nežidovský obchod*.)

Z románu vidieť Rankovovu znalosť miestnych – levických – a niektorých všeobecných maďarských reálií. Po príchode maďarských vojakov a úradov sa v Leviciach skutočne inscenovalo predstavenie významnej divadelnej hry *János Vitéz*, na námestí dodnes stojí Kálvinov dvor (Kálvin udvar), v meste existuje časť *Újtelep/Nová osada*. Cez mesto aj teraz preteká kanál Perc, ktorého názov v oboch jazykoch znie rovnako. Dokonca sa v románe spomína aj komunista Koprda, ktorý skutočne v meste žil. Mládež tu diskutuje medziiným aj o maďarskom spisovateľovi (Gézovi) Féjovi, ktorý pochádzal z Levíc a dokonca ich opísal vo svojej sociografii *Bölcsődal* (t. j. *Kolíška*). Levičanom musel uľahodiť už prvý odstavec románu: „Na konci tridsiatych rokov dvadsiateho storočia sa len zopár malých miest v Československej republike mohlo pochváliť vlastným kúpaliskom.

Levice k nim patrili.”¹⁰⁸

Z celého románu však nevyplýva nejaký hlbší a emotívnejší vzťah autora k Leviciam. Týmto sa Rankov líši od Balleka, ktorý mal podstatne osobnejší vzťah k Šahám, čo dal svojim čitateľom aj na vedomie, hoci skutočné meno mesta prekryl vymysleným názvom Palánk. Pre Rankova vlastne v jeho najznámejšom románe južný kolorit len dotváral alebo formoval maďarský charakter južných oblastí. Je to radikálne zredukovaný postup, ktorý je však možné pochopiť, lebo prvoradým cieľom Rankova nebolo priblížiť južný región slovenským čitateľom, ale opísať mimoriadne zložité obdobie v novodobej histórii Slovenska. Levice boli pre Rankova vlastne len vhodnou kulisou pre komplikovaný a dynamický dej.

Autor sa teda okrem dobrej znalosti miestnych reálií a už spomínanej národnostnej problematiky v románe zemepisne, mentálne ani biologicky nesnaží zobrazit’ atmosféru juhu a južný kolorit. Z románu chýbajú agáty, vodnatosť, úrodnosť, bujnosť a bujarosť. Rankov prekvapujúco vynecháva aj taký kultúrny, mentálny a kultúrny symbol Levíc, akým sú miestne vinohrady a z opisu mesta preto úplne chýba jeho vinárska dimenzia. Levice v skutočnosti ani nie sú skutočným prihraničným „južanským” mestom. Nachádzajú sa totiž severnejšie než Žitný ostrov alebo hontianske Šahy. Okrem toho Levice stoja na úplnom etnografickom pomedzí medzi Maďarmi a Slovákami, ako aj medzi rovinou začínajúcou sa pri Štúrove a končiacou viničnými kopcami v Leviciach, ktoré potom postupne prechádzajú do Štiavnických vrchov. Aj symbolická Slovenská brána na Hrone sa nachádza len niekoľko kilometrov od Levíc.

Daniela Kapitáňová sa narodila v Komárne, ale divadelnú réžiu už vyštudovala v Prahe a dodnes pôsobí ako rozhlasová redaktorka v Bratislave. Okrem toho určitý čas prednášala v Nitre na Univerzite Konštantína Filozofa kreatívne písanie. Tvoriť začala pomerne neskoro – až keď mala 44 rokov.¹⁰⁹ Kapitáňová je slovenského pôvodu, ale pozná aj maďarskú li-

108 RANKOV, Pavol: *Stalo sa prvého septembra (elbo inokedy)*. Kalligram, Bratislava, 2008. 11.

109 http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelia/daniela-kapitanova#curriculum_vitae

teratúru a pôsobila aj v komárňanskom maďarskom divadle.¹¹⁰Svoje prvé významné dielo vydala Kapitáňová pod autorským pseudonymom Samko Tále. Samko je nielen vymysleným autorom románu, ale aj jeho hlavnou postavou. Inak autorke tu ako predloha poslúžila skutočná postava, ktorá žila v Komárne. Samko Tále mal viac-menej slovenský pôvod a často sa snažil vystupovať ako „dobrý Slováč“. K tejto definícii patril aj odpor k Maďarom, Čechom a Rómom. Niektorí čitatelia preto v diele videli protimaďarské a protinárodnostné postoje, lebo nepochopili iróniu a do určitej miery aj parodický charakter diela, ktoré bolo napísané formou výpovede retardovaného muža stredných rokov.¹¹¹

Kapitáňová sa tu nevenovala opisu koloritu „južanského“ Komárna, skôr ju zaujala otázka vplyvu oficiálnej alebo šepkanej protinárodnostnej propagandy na jednoduchých a duševne chorých ľudí. Netreba zabudnúť, že medzi problematickými „národno-budovateľskými“ 90. rokmi 20. storočia a napísaním románu neuplynulo veľa rokov. Preto výrazné exponovanie národnostnej problematiky v diele vôbec neprekvapuje. Interetnické vzťahy sú v románe zasadené do obdobia posledných dvoch desaťročí 20. storočia. Hlavná postava Samko Tále má národnostne ťažko identifikovateľné meno, hoci on sám seba definuje ako Slováka, lebo jeho otec pochádza z Detvy a podľa slovenského kánonu musí byť teda dobrým Slovákom. Jeho pôvod bol však v skutočnosti zmiešaný:

Lebo každý Slováč je hrdý na to, že je Slováč. Aj ja som hrdý na to, že som Slováč. Len to je na tom najväčnejšie, že stará mama Omamy bola polovičná Maďarka a volala sa Csonka Eszter, ohľadom čoho my už nie sme takí najlepší Slováci. Lebo najlepší Slováč na svete bol môj starý otec z Detvy, lebo tam sú najlepší Slováci na svete. Teraz je najlepší Slováč na svete v rodine otcov brat Samuel Tále, ktorý je z Detvy. Potom Valent Anka a aj Margita. Ivana je veľmi zlá Slovenka a každý sa za ňu hanbí. Aj ja sa za ňu hanbím. Inak v našej rodi-

110 <http://www.litera.hu/hirek/daniela-kapitanova-hamarosan-ez-is-olyasmi-lesz-mint-az-opera>

111 <http://magyarnarancs.hu/konyv/orban-politikaja-miatt-divat-magyarnak-lenni-szlovakiaban-99185>

ne bol každý veľmi dobrý Slováčok, okrem starej mamy Omamy, ktorá bola polovičná Maďarka a volala sa Csonka Eszter. Potom ani ujo Oto nebol dobrý Slováčok, lebo on chcel pomôcť ľudstvu bez národných ohľadov ohľadom húb, lenže on bol nervovo invalidný, tak u neho to nebolo povinné, lebo vtedy to ešte nebolo povinné. Ja som mal vždy všetkých kamarátov Slovákov, ale ja som nemal veľa kamarátov, lebo som mal len jedného, a ten bol Maďar.¹¹²

Za sestru Ivanu sa hlavný hrdina hanbil pravdepodobne pre jej manželstvo s Čechom Filipom Žebrákom. Svojich komárňanských starých rodičov volal Omama a Opapa. Dôležitú úlohu to zohrali pravdepodobne postoje jeho stredoslovenského otca:

Môj otec nemal rád Čechov, Maďarov, Rusov, Židov, komunistov, cigánov, spartakiády, pionierov, SZM, Zväzarm, ROH, Csemadok, SNP, Pražské povstanie, Zväz žien, Víťazný február, VOSR, ZČSSP, MDŽ, Oslobodenie a ani to nemal rád, keď na tzv. Slovenský štát povedali, že je tzv. To znamená, že je takzvaný. Na to môj otec povedal, že komunisti sú takzvaní. Okrem toho počúval aj Slobodnú Európu, a to bolo vtedy tak veľmi zakázané, že až.¹¹³

Na svoj detviansky pôvod bol hrdý z podstatne pragmatickejších príčin:

Aj ja sa volám Samuel Tále, ale ja nie som z Detvy, ale z Komárna. Lepšie je byť z Detvy ako z Komárna, tak sa ľudia smejú, ale keď poviem, že môj otec je z Detvy, tak sa prestanú smiať. Lebo byť z Komárna je smiešne, ale byť z Detvy je veľmi vážna vec. Detva je veľmi ďaleko. Nikdy som tam nebol.¹¹⁴

Hlavný hrdina tu vlastne jednoducho sformuloval zmenenú asymet-

112 KAPITÁŇOVÁ, Daniela: *Samko Tále: Kniha o cintoríne*. Koloman Kertész Bagala Vydavateľstvo L.C. A. Levice, 2000. 43.

113 Tamže 28.

114 Tamže 27.

riu maďarsko-slovenských vzťahov, ktorá sa radikálne zmenila po druhej svetovej vojne. Tá sa prejavila aj v postavení maďarského jazyka a kultúry:

Môj otec vždy hovoril, že kefir vymysleli Mongolci a z toho sa dá vidieť, aký je to kultúrny národ, lebo vymysleli kefir. A nielen kefir, ale aj vyhnali z Mongolska Maďarov, lebo Maďarov nemá rád nikto na svete, lebo sú Maďari. Slovákov má každý rád na svete, lebo sú Slováci. Lebo Slováci sú najlepší na svete a aj slovenský jazyk je na svete najkrajší. To sme sa učili v škole a aj v televízore to hovorili, že slovenský jazyk je najkrajší na svete. To sa vie ohľadom toho, že slovenský jazyk má ľ. Ľ je najkrajšie písmeno na svete, lebo je veľmi pekné. Napríklad český jazyk nemôže byť najkrajší na svete, lebo nemá ľ. Preto je najkrajší jazyk na svete slovenský jazyk, lebo má ľ. Najsmiešnejší jazyk na svete je maďarčina. To sa vie ohľadom toho, že ak niekto povie niečo spolu s maďarským prízvukom, tak je to veľmi humorné a všetci sa na tom veľmi dobre zabávajú. Lebo je to veľmi smiešne. Aj ja sa na tom veľmi dobre zabávam, lebo je to veľmi smiešne.¹¹⁵

V románe je zjavne veľa narážok na slovenské protinárodnostné predsudky, ako aj na spory v rámci jednotlivých rodín ohľadne vzniku samostatného Slovenska v roku 1993. O tejto otázke sa hádali aj Samkove sestry – jedna mala totiž za muža Čecha, druhá zasa inžiniera z komárňanských lodeníc, ktorý bol stúpencom samostatnosti. Vedľajšie postavy mali tiež rozlične etnické zafarbené mená – Alf. Névery, Angelika Édesová, RSDr. Gunár Karol, Darina Gunárová, Katuša Szedíleková, Orság Pavol, Janíček Dušan a podobne. Obraz Komárna v románe je teda multietnický a zmiešaný. To je však asi jediný spoločný bod s vyššie už analyzovanými románmi zo 70. rokov 20. storočia. Kapitáňová, ktorá sa narodila v Komárne však už necítila potrebu exotizovať južné prostredie. Jej román mal z tohto pohľadu univerzálnejšie ambície, aspoň čo sa týka rámca slovenskej literatúry.

Knihou o cintoríne sa začal nový trend v zobrazovaní južného Slovenska a zmenila sa aj jeho úloha v slovenskej literatúre. Skoro všetky predchádza-

115 Tamže 42.

júce diela, ktoré nejakým spôsobom reflektovali problematiku južného Slovenska v literatúre, boli napísané v relatívne realistickom duchu. Okrem toho autorov zo 70. a 80. rokov 20. storočia charakterizoval ešte objaviteľský duch a pre slovenských čitateľov sprostredkovateľský prístup. Najnovšie diela, ktoré sa odohrávajú na juhu krajiny, však tento prístup opúšťajú a stávajú sa čoraz grotesknejšími a magickejšími. Autori viac využívajú pri zobrazení južných oblastí grendelovský karnevalový rozprávačský prístup a občas sa v ich dielach objaví aj pišťankovská drsnosť a komiksovosť.

Osobitne to platí o dielach Ľuboša Dojčana, ktorý publikuje pod menom Koloman Kocúr. Rodák z Košíc vo svojom postmodernom románe *Apáka a mamáka* z roku 2002 intenzívne využíva skomolenú slovenčinu, ktorá je typická hlavne pre starších Maďarov na Slovensku. V spomínanom diele opisuje jeden deň zo života svojich prarodičov, ktorí žili v prevažne maďarskej dedine na južnom Slovensku a počas svojho sedemdesiatšedem ročného spolužitia sa museli viackrát prispôbiť zmeneným štátoprávnym podmienkam. Časté zmeny štátov a režimov na juhu Slovenska sa týmto spôsobom stávajú ďalším charakteristickým znakom južných oblastí.

Ešte absurdnejšie pôsobí Kocúrov utopistický román *Sracia zbraň*, ktorý sa odohráva v dedine Veľký Kýr v okrese Nové Zámky po rozpade našej súčasnej civilizácie – t. j. v rokoch 2031-2032. Okrem toho sa v románe z roku 2012 spomína aj dedina Illésháza, ktorá taktiež reálne existuje v okrese Dunajská Streda. Časť apokalyptických románových bojov prebieha zase v blízkej Nitre. V oblasti žijú aj bývalí srbskí utečenci, ktorí ušli zo svojho balkánskeho domova pred moslimskou inváziou. Geopolitická mapa celej Európy sa zmenila pod tlakom nedostatku nerastných surovín, vojen a svetového politického chaosu. Opisovaný región tvorí súčasť surreálneho, ale v minulosti viac-menej „skoro existujúceho“ štátneho útvaru Československomadžarsko. Tu platia rozličné absurdné jazykové predpisy, ktoré mimochodom vyvolávajú konflikt v kostole medzi miestnymi maďarskými a slovenskými veriacimi, ktorý potom za pomoci srbských utečencov a v dôsledku bizarného spôsobu terorizmu (podrobnosti si je možné prečítať v románe) vyvolá takú vlnu násilia, ktorá ohromí a ešte viac skomplikuje celý svet.

Už len z tohto utržkovitého opisu je vidieť, že autor tejto „temnej sci-

fi grotesky“, ktorá má však aj charakter negatívnej utópie alebo dystopie, hojne využíval podnety a impulzy z tak trochu absurdného (aspoň vo vzťahu ku globálnym problémom ľudstva) slovensko-maďarského prostredia. Tento prístup ešte viac zvýraznilo časté používanie jazykových skomolenín a hrubostí z južnoslovenského etnicky zmiešaného pomedzia. Novinkou oproti románu *Apáka a mamáka* však je aj používanie iných jazykových relácií. Okrem slovenčiny, češtiny, maďarčiny tu totiž autor pridal aj prvky srbštiny, angličtiny, nemčiny a francúzštiny.¹¹⁶ Kocúrove južné Slovensko a maďarsko-slovenské etnické pomedzie je teda pre čitateľov ešte príznakové, ale už nie svojou prírodou, územným reliéfom alebo spoločenskou štruktúrou. Príznakový je tu skôr zmiešaný (hybridný) jazyk a ohromná absurdnosť malých nevraživosti a jazykových sporov.

V roku 2016 sa na slovenskom knižnom trhu objavil malý román *Svätý mäsiar zo Šamorína* od viac-menej neznámeho autora Petra Pečonku. Pod týmto menom sa pravdepodobne skrýva Peter Rankov, ktorý však doteraz svoje autorstvo nepotvrdil.¹¹⁷ Román má aj výstižný a veľavravný podná-zov *A iné príbehy z čias Malej dunajskej vojny*. Autor dej umiestnil znovu do prostredia južného Slovenska medzi Šamorínom a Novými Zámkami, kde v blízkej budúcnosti prebieha vojna medzi Maďarmi (veľkomadžarskí separatisti) a Slovákmi (Slovenská domobrana). Konflikt vyvolal futbalový zápas, ktorý prerástol do bitky, počas ktorej zomrelo jedno mladé maďarské dievča. Južanskosť tu teda nereprezentuje primárne hybridný jazyk, ale udalosti, motívy a stereotypy, ktoré sa hojne vyskytovali v reálnom živote aj štvavej politickej publicistike posledných dvoch desaťročí. Do konfliktu sa zapojili aj rómski partizáni (modernejšie: gerilla) zo skupiny Čierni vlci, ako aj česká rota so staročeským menom Spytihněv. Objavujú sa tu aj oravskí separatisti, špičkoví športovci preorientovaní na vojnových zločincov, kazatelia a rozličné iné postavy typické pre etnické konflikty.¹¹⁸

116 BENYOVSZKY, Krisztián: *Nyelvek karneválja Koloman Kocúr Sracia zbraň (Szarbomba) című regényében*. Irodalmi Szemle, 2018. 3.

117 <https://www.tyzden.sk/lifestyle/45586/pavol-rankov-chcel-som-byt-muz-na-uteku/>

118 GUZIAR, Matúš: *Pečonka Peter: Svätý mäsiar zo Šamorína a iné príbehy z čias Malej dunajskej vojny*. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/38523/peconka-peter-svaty-masiar-zo-samorina-a-ine-pribehy-z-cias-malej-dunajskej-vojny>

Samotný dej románu sa zdá byť absurdným, avšak neprijemne ho približujú realite postmoderné výpožičky z reálneho sveta slovensko-maďarských vzťahov a politiky po roku 1989. Stačí si len spomenúť, aké emócie vyvolal pred rokmi zápas bratislavského Slovanu a budapeštianskeho klubu Fradi (t. j. FTC Ferencváros), potom zásah policajtov na štadióne v Dunajskej Strede, útok na mladú maďarskú študentku Hedvigu Malinová v Nitre, návrhy predsedu SNS Jána Slotu na vytvorenie domobrany, ako aj neustále strašenie veľkomaďarskými iredentistami, alebo nárast nacionalizmu na oboch stranách Dunaja. Na druhej strane nejde o typický vojnový román alebo jednoducho len o negatívnu utópiu. Recenzent diela Matúš Guziar jeho charakteristiku zhrnul nasledovne:

Už hravo vyzerajúca obálka ale predznamenáva, že nepôjde o typický vojnový román dramatického vyznenia, ale text vytváraný s autorskou nadsádzkou a humorom. Autor pritom spracováva témy zahŕňajúce extrémne spoločenské fenomény, či už ide o rasovú neznášanlivosť, nacionalizmus alebo náboženský radikalizmus. Moralizačné akcenty, ktoré sa tu čiastočne objavujú, ale nehrajú v texte hlavnú rolu, pretože výraznejším umeleckým nástrojom sa stáva hyperbolizácia spomínaných extrémov. Preto by sa autorský štýl dal prirovnať k pišťankovskému typu rozprávania naplneného naturalistickými obrazmi preniknutými situačnou absurditou a grotesknými postavami... Vďaka grotesknosti situácií a persiflážnemu zobrazeniu spoločenských nálad má román za cieľ v prvom rade čitateľa pobaviť, čo sa autorovi nepochybne darí. Pečonkov svojský štýl pritom zámerne pracuje i s formou blížiacou sa brakovým žánrom, vyšší estetický charakter však textu nemožno uprieť.¹¹⁹

Medzi najmladšiu generáciu autorov reflektujúcich problematiku etnickej zmiešaného juhu Slovenska určite patrí Peter Balko (1988) z Lučenca. Do literatúry zásadným spôsobom vstúpil svojim románom *Vtedy v Lošonci*. *Via Lošonc* z roku 2015. Príznačný je už jazykovo skomolený názov románu, v ktorom sa píše maďarský názov mesta Lučenec v poslovenčenej,

119 Tamže 1.

avšak nie v slovenskej jazykovej podobe. Okrem toho autor do podnázvu vsunul aj latinský názov pre cestu. Balko vyštudoval prestížnu Vysokú školu múzických umení v Bratislave, obor scenáristika a dramaturgia. Pre mnohých je známy aj ako spoluautor filmu *Kandidát*.

Dej Balkovho debutového románu je menej absurdný a viac magický. Na rozdiel od práve analyzovaných diel Kocúra a Pečonku ho nemožno označiť ani za groteskný alebo absurdný vojnový román, hoci časť deja sa odohráva počas druhej svetovej vojny. Predstavuje úplne inú líniu súčasnej prózy na Slovensku, ktorá je bližšia skôr Rankovovmu románu *Stalo sa prvého septembra* alebo niektorým *new-hontským* dielam Lajosa Grendela. Dôležitú úlohu tu zohráva reálne mesto Lučenec/Lošonc, tak ako žije v osobnej detskej a rodinnej pamäti. Podobne ako v ostatných horevedených prípadoch aj tu ide o mesto na etnicky spornom a zmiešanom pomedzí dvoch mentálne blízkych štátov, Maďarska a Slovenska. Významná slovenská básnička Mila Haugová úlohu mesta zhrnula v krátkej upútavke na obálke knihy nasledovne:

Zmes drsnosti a nehy, fantázie a surovej skutočnosti, historických aj rodinných udalostí, ktoré spája magické meno mesta Lučenec – Lošonc, kde sa dotýkajú národy, kultúry, osudy, vzťahy: minulosť a prítomnosť.¹²⁰

Balko svoj román napísal z perspektívy malého Petra, osem- až jedenásťročného chlapca s prezývkou Leviathan a jeho nerozlučného a skúseného priateľa Kolomana alias Kápia. V diele sú menej prítomné maďarské, zmiešané alebo skomolené jazykové prvky. Občas sa v románe vyskytnú maďarské výrazy, ako napríklad *Elefántember*, *Ördög súgás*, *Nagyon jól* a podobne. Pojmy, ktoré označujú územie sú zväčša uvedené v oboch jazykových verziách – teda vo forme *Felvidék* aj *Horná zem*. Krstné mená a priezviská sú zmiešané a často hybridné. Cisár a kráľ František Jozef sa tu objavuje paralelne aj ako Ferenc József a Franz Josef. Okrem spolužiaka Bielika je tu možné stretnúť učiteľku Hrachovú, spomína sa

120 BALKO, Peter: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc*. KK Bagala. Pro Libris, Levice, 2015. Obálka.

architekt Ottó Jakab, bohatý a senilný židovský starček Radinger. Petrovi starí rodičia sa volali Liana Krajčiová, rodená Skuhrová a Jano (občas János) Krajči.¹²¹ Ako futbalista mal však prezývku Favágó (Drevorubač). Počas vojny rozdielne deklarovali svoju národnú príslušnosť, čo im však nikdy nespôsobilo vzťahové problémy. Starý otec prežil vojnu na slovenskej strane, ale na hrob kozičky Františky dal Petőfiho básne. Doma zasa počúval piesne populárneho maďarského estrádneho umelca Jánosa Koósa.¹²² Na druhej strane všetci chodili do slovenskej školy. Návrat do Československa opisuje autor ako návrat k normálu, hoci územná spádovosť Lošoncu ho podľa knihy orientovala skôr na Budapešť, ktorá sa v románe spomína podstatne častejšie ako Bratislava. Odtiaľ prichádzali a tam odchádzali rozličné postavy a postavičky. Okrem expresívneho a exotického názvu Lošonc autor všetky ostatné mestá nazýval skutočným slovenským menom – Budapešť, Nitra, Nové Zámky, Polichno, Ábelová, Detva atď. Svoje mesto jednoznačne zasadil do Novohradu. Zároveň zvýraznil južanský charakter svojho mesta – jednej kapitole o organizovaní miestnych detských gangov dal dokonca názov *Južné krutosti*.¹²³

Skutočnou príznakovou črtou južného mesta je jeho multietnicita, štátoprávna prechodnosť, hraničnosť a komplikovaná história. Zároveň medzi jeho maďarskými a slovenskými postavami neexistujú výraznejšie sociálne rozdiely a ich identita do určitej miery splýva do „lošonckosti“. Väčšina deja sa odohráva v súčasnosti, teda v období, ktoré sa môže podobáť detstvu autora. Sú tu však prítomné aj časté rozprávačské odskoky do minulosti. Román je napísaný primárne zo slovenskej perspektívy, avšak s vedomím zmiešaných koreňov hlavných postáv.

Opis národnostne zmiešaného juhu Slovenska a jeho obyvateľov teda postupne získal domovské právo v slovenskej literatúre a stal sa jej prirodzenou súčasťou, podobne ako iné oblasti krajiny. Južný región dnes už nepôsobí takým exotickým dojomom, ako pred polstoročím, hoci svoje špecifiká spočívajúce v jeho (pri)hraničnosti a multietnicite si zachováva. Zmenil sa však prístup slovenskej literatúry k multietnicite, ktorá

121 Tamže 154–156.

122 Tamže 150.

123 Tamže 108–125.

už zďaleka nie je v tomto smere taká opatrná a podozrievavá, ako bola pred desaťročiami počas procesu svojej emancipácie spod dominantných maďarských, českých a iných vplyvov. Pozitívnu úlohu tu určite zohral aj symbolický pád berlínskeho múru a komunizmu, ktorý otvoril mnohé, dovtedy skoro nepriechnuté hranice v Európe. Slovenská spoločnosť, podobne ako aj celá postsocialistická stredná Európa sa preto stala podstatne otvorenejšou, než bola predtým. Multietnicita sa v globalizujúcom sa svete dokonca stala populárnou. Veľkou otázkou je, či bude tento trend nezvratný, ale hľadať odpoveď na ňu nie je úlohou tejto publikácie. Juh Slovenska si však naďalej zachováva v slovenskej literatúre svoj konfliktný potenciál a postupne sa stáva čoraz viac magickejším priestorom, ktorý dokáže inšpirovať. Konfliktnosť sa javí logickou v kontexte desaťročí bujnejúceho poprevratového nacionalizmu. Magicnosť sa však zdá byť novým príznakovým javom, ktorý bol v minulosti menej exponovaný.

Symbolika severu a juhu v slovenskej literatúre.

Sever	Juh
<i>Horniaky</i>	<i>Dolniaky</i>
<i>vrchy, kopce</i>	<i>nížina</i>
<i>slovenskosť</i>	<i>maďarskosť alebo multietnicnosť</i>
<i>ihličnaté stromy</i>	<i>listnaté stromy</i>
<i>slovanská lipa</i>	<i>miestne agáty</i>
<i>potôčiky a rýchle rieky</i>	<i>rieky a močariská</i>
<i>neprítomnosť väčšej rieky, bystriny</i>	<i>vodnatosť, veľká rieka</i>
<i>Hron, Váh</i>	<i>Dunaj, Ipel'</i>
<i>chlad, čistota</i>	<i>horúčava, spornosť</i>

<i>zelená farba, v zime biela</i>	<i>žltý nádych, sýta zelená farba</i>
<i>väčšia stabilita, pokoj, dedinskosť</i>	<i>dynamickosť, (malo)mestskosť-urbánnosť</i>
<i>ľudová jednoduchosť</i>	<i>mestská vycibrenosť, dokonca pôžitkárstvo</i>
<i>poddajnosť, stagnácia, nekapitalistická morálna čistota</i>	<i>podnikavosť, dravosť</i>
<i>neúroda a ťažké existenčné podmienky</i>	<i>úrodnosť, plodnosť, bujarosť</i>
<i>chudoba, jednoduchosť</i>	<i>majetnosť, bohatstvo</i>
<i>vône</i>	<i>pachy</i>
<i>vyváženosť, jednoduchosť</i>	<i>štipľavosť, ostré chute</i>
<i>homogenita</i>	<i>heterogenita</i>
<i>miernosť</i>	<i>divokosť, občas aj krutosť</i>

IV. OBRAZ MAĎAROV V SLOVENSKEJ LITERATÚRE PO ROKU 1918

Maďari a Slováci žili skoro tisíc rokov v jednom spoločnom štáte, v ktorom sa počas dlhého spolužitia a interakcie vytvoril ich vzájomný obraz a taktiež základné etnické stereotypy.¹²⁴ Mnohonárodnostné Uhorské kráľovstvo síce v roku 1918 zaniklo, ale cesty oboch spomínaných národov sa úplne nerozišli. Zmenili sa len štátne útvary, ktoré poskytovali priestor pre ich ďalšiu koexistenciu. V medzivojnovom Československu totiž žilo skoro 700 000 Maďarov¹²⁵ a v Maďarsku naďalej existovala početná dolnozemska slovenská menšina, ktorá sa sformovala hlavne vďaka vnútrouhorskej migrácii po tureckých vojnách v 18. storočí. V roku 1918 sa zmenilo hlavne to, že odvtedy sa už nielen väčšina Maďari stretávali so svojimi menšinovými slovenskými spoluobčanmi, ale aj väčšina československí Slováci so svojimi menšinovými Maďarmi.

Slováci sa vtedy oficiálne stali súčasťou štátotvorného československého národa pozostávajúceho z dvoch vetiev: českej a slovenskej.¹²⁶ Táto umelá konštrukcia síce znamenala predovšetkým dominanciu Čechov v novom štáte, ale aj pre Slovákov zabezpečila podstatne výhodnejšie sociálne a politické postavenie, než aké mali v bývalom Uhorsku.¹²⁷ V medzivoj-

124 O tomto pozri FÜLÖPOVÁ, Marta: *Odvrávajúce obrazy. Vzájomná podoba Maďarov a Slovákov v slovenskej a maďarskej próze 19. storočia*. Univerzita Komenského. Bratislava, 2014.

125 Prvá Československú republiku tvorila okrem českých krajín a Slovenska aj Podkarpatská Rus, ktorá je dnes už súčasťou Ukrajiny. Aj tu žili Maďari. Okrem toho vtedy ešte nedošlo k holokaustu, ktorý taktiež zmenil etnické pomery v neprospech maďarského obyvateľstva.

126 Oficiálnou ideológiou prvej Československej republiky bol totiž čechoslovakizmus, ktorý vychádzal z toho, že Česi a Slováci tvoria nielen jeden politický celok, ale aj jedno kultúrno-historické spoločenstvo, ktoré má jeden jazyk existujúci v dvoch verziách – českej a slovenskej. Obe verzie boli považované za úradný jazyk.

127 Výnimku predstavovala ekonomika, lebo v období medzi dvoma svetovými vojnami priemysel na Slovensku nevydržal konkurenciu vyspelejšieho a silnejšieho českého priemyslu, a preto došlo k dezindustrializácii Slovenska,

novom období vznikla na Slovensku sieť kvalitných stredných škôl, prvá slovenská univerzita v Bratislave, sformovali sa profesionálne divadlá a vznikla pestrá paleta literárnych časopisov. Slovenská kultúra dostávala pomerne štedrú štátnu podporu a postupne sa poslovenčili skoro všetky väčšie mestá na slovenskom etnickom území.

V maďarskom prípade bola perspektíva úplne iná. V roku 1918 sa pre Maďarov skončilo „zlaté“ obdobie politickej dominancie, ekonomického napredovania, relatívnej prosperity a kultúrneho rozmachu. Niekoľko miliónov Maďarov sa ocitlo v menšinovom postavení v susedných štátoch. Maďarské školstvo a kultúrna infraštruktúra sa dostala pod tlak. V Maďarsku zase proces rozpadu sprevádzali revolúcie a kontrarevolúcia. Jeho vývoj počas dvoch desaťročí určoval konzervatívno-nacionalistický režim admirála Miklósa Horthyho. Druhá svetová vojna spôsobila ďalšie tragédie: vyvraždenie väčšiny úspešne asimilovaného židovského obyvateľstva, vojenskú porážku, vysídľovanie a výmenu obyvateľstva. Po neúspešnom antistalinistickom povstaní v roku 1956 krajinu opustilo približne 200 000 emigrantov. Komplikované 20. storočie je preto pre Maďarov podstatne menej pozitívne, než pre Slovákov. Všetky spomínané trendy mali prirodzene vplyv aj na formovanie maďarsko-slovenského interetnických súvislostí, ako aj na meniacu sa podobu obrazu Maďarov v slovenskej literatúre.

Moderná slovenská literatúra sa odhliadnúc od drobných výnimiek¹²⁸ sformovala v kultúrnom a mentálnom prostredí uhorského štátu. Tu však hrala na rozdiel od dominantnej maďarskej literatúry len periférnu úlohu, lebo jej akčný rádius sa logicky koncentroval hlavne na severné – etnicky viac-menej slovenské – územia krajiny. Pre väčšinovú maďarskú verejnosť bola táto literatúra známa len čiastočne.¹²⁹ Uhorský štát, ktorý sa snažil o

ktorá negatívne ovplyvnila česko-slovenské vzťahy.

128 Takouto výnimkou bol vplyv českého prostredia, kde študovali viacerí slovenskí autori (napríklad Martin Kukučín alebo Jozef Gregor Tajovský), alebo prostredie zámorskej diaspóry, ktorá však v tomto období nehrala v slovenskej kultúre významnú úlohu, resp. túto úlohu zohrala v podobe sponzoringu a vydávaní novín.

129 Jednou z prvých maďarských vedeckých publikácií, ktorá oboznamovala väčšinovú verejnosť aj s problematikou slovenskej literatúry bola útlá kniha GÁSPÁR, Imre: *A hazánk tót népe*. Budapest, 1874.

rýchlu asimiláciu národností, nemal väčší záujem podporovať slovenskú literatúru, ktorá z jeho pohľadu mohla spomaliť proces asimilácie Slovákov. To si prirodzene uvedomovali aj Slováci. Z tohto dôvodu mala slovenská literatúra v Uhorsku silný národnoobraný charakter. To ju však urobilo hodnotovo a esteticky veľmi konzervatívnou a zároveň defenzívnou.

Obraz Maďarov v slovenskej literatúre tohto obdobia ovplyvnili všetky spomínané tendencie. Primárnym cieľom slovenskej literatúry nebolo zobrazovať Maďarov, ale dokázať existenciu Slovákov v Uhorsku a do budúcnosti naprojektovať obraz plnohodnotnej slovenskej spoločnosti. Napriek tomu bol literárny obraz Maďarov skôr negatívnym. Maďari boli totiž tým historickým konkurentom, voči ktorému museli a chceli Slováci definovať svoju identitu. V tomto procese hralo dôležitú úlohu zdôrazňovanie rozdielných maďarských a slovenských vlastností.¹³⁰

Hlavného nepriateľa slovenská literatúra 19. storočia videla v slovenských renegátoch-maďarónoch, ktorých chcela demaskovať a spoločensky znemožniť. Maďaróni však čoraz intenzívnejšie začali splývať s celkovým obrazom Maďarov. Typickou satirickou postavou maďaróna je zeman Verešgál vo *Faustiáde* (1864) od Jonáša Záborského (1812–1876). Autor ho charakterizoval nasledovne:

*Jeho otec nazýval sa Vrzgal, pochádzal z Moravy... Syn ale preliet sa úplne v Maďara, hovoril maďarčinou s celou jej dlhosťou a širokosťou, vzal na seba všetku nadutosť maďarského granda a zlosť slovenského renegáta.*¹³¹

Podobné parodické postavy maďarizujúcich sa slovenských zemanov a remeselníkov bolo možné nájsť už aj v dramatickom diele *Kocourkovo*

130 Primerane vtedajším slovenským literárnym stereotypom boli Slováci vysokí, svetlí, poctiví, jednoduchí, pracovití, priami, pohostinní a usilovní. Maďari boli skôr územčistí, fúzatí, tmavší, hrdí, agresívni a niekedy aj leniví. Charakterizoval ich však aj revolučný a odbojný duch. Slováci boli v rámci tohto stereotypu lojálni voči panovníkovi, umiernení a nábožensky založení. Maďari mali síce dominantné postavenie v Uhorsku, ale vo svete boli na rozdiel od slovenských Slovákov osamotení. Pozri FÜLÖPOVÁ, Marta: cit. op. 109–110.

131 ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Faustiáda*. Tatran, Bratislava, 1984. 55.

anebo Jen abychom v hanbě nezůstali (1830) od Jána Chalupku (1791–1871) a ešte viac v jeho satire *Bendeguz* (1841). Tu sa dvaja schudobneli turčianski zemaniam s pomadžarčenými menami Bendeguz a Gyula Kolompos v sprievode sluhu Pištu Kurtaforinta vybrali hľadať hroby svojich legendárnych maďarských predkov.

Snaha projektovať slovenskú budúcnosť osobitne charakterizovala dielo romantizujúceho realistu Svetozára Hurbana Vajanského (1847–1916), ktorý intenzívne hľadal riešenie pre splynutie politicky skúseného a majetného hornouhorskeho zemianstva s národne uvedomelou slovenskou inteligenciou. Ostatní realisti sa skôr sústredili na opis skutočnosti a daného stavu, než na budovanie „národa budúcnosti.“ S týmito tendenciami súvisí aj spôsob zobrazovania Maďarov v jednotlivých literárnych dielach. Skoro vždy tu išlo o Maďarov – príslušníkov početnej a spoločensky dominantnej väčšiny, lebo menšinoví Maďari vtedy v Uhorsku vlastne neexistovali. V jednotlivých regiónoch, mestách a obciach síce mohli byť v menšine, ale skoro nikdy si to nepripúšťali, čo vyplývalo z ich vedúcej spoločenskej pozície. Väčšinu maďarských postáv v dielach slovenskej literatúry pred rokom 1918 predstavovali preto statkári, úradníci, advokáti, profesori alebo iní príslušníci vyšších a vzdelanejších vrstiev. S takýmto stereotypom sa môžeme stretnúť napríklad v dielach *Koreň a výhonky*, *Suchá ratolesť*, *Letiace tiene* alebo *Kotlín* od Vajanského. Podobné postavy sa objavovali aj v dielach neskorších realistov.

Otázne bolo hlavne to, či išlo o skutočných Maďarov alebo skôr o pomadžarčených Slovákov, t. j. maďarónov-renegátov. Ich obraz bol napríklad u Vajanského negatívnejší, než zobrazovanie rodených Maďarov. Nakoľko výraznú časť vzdelaných a majetných stredných vrstiev vo vtedajších hornouhorských mestách tvorili pomadžarčení židia, vo vtedajšej slovenskej literatúre často dochádzalo aj k spojeniu antisemitizmu a protimaďarskosti. Na tomto poli taktiež vynikal už viackrát spomínaný politik-spisovateľ Vajanský.

Tento spôsob opisu dominantných Maďarov počas rakúsko-uhorského dualizmu pretrvával ešte aj niekoľko rokov po prvej svetovej vojne a prežil vznik Československa. Platí to rovnako pre predprevratových autorov (Božena Slančíková-Timrava, Janko Jesenský, Jozef Gregor Tajovský alebo Martin Rázus), ako aj pre mladších začínajúcich autorov (Milo Ur-

ban, Jozef Cíger Hronský alebo Gejza Vámoš). Celkový obraz sa však postupne stával viac diferencovaným. V románe Martina Rázusa (1888–1937) *Krčmársky kráľ* (1935), ktorého hrdinami sú predovšetkým Slováci a ich židovskí konkurenti, napríklad Maďari vystupujú hlavne v pozícii budapeštianskych politikov a úradníkov. Miestni krčmári a podnikatelia sú však predovšetkým židia alebo Slováci. Hlavným sprostredkovateľom medzi vyššími a vplyvnými vrstvami hlavného mesta, predstaviteľmi župnej správy a miestnymi podnikateľmi typu Jána Gáblika je gróf Galassy, ktorý tu hrá úlohu vznešeného patróna pre svojich síce bohatých, ale predsa len plebejských klientov-krčmárov.

Milo Urban (1904–1982) vo svojom najvýznamnejšom románe *Živý bič* (1927) taktiež vytvoril niekoľko maďarských postáv. Dej románu sa odohráva v dedine Ráztoky na severe Slovenska počas prvej svetovej vojny a kulminuje na jej konci po návrate nahnevaných a demoralizovaných vojakov z frontu. Tu však treba zdôrazniť, že najnegatívnejšie postavy románu nie sú postavy s maďarskými menami. Notár Okolický, ktorý zneužíva svoje privilegované postavenie, je síce deklarovaným uhorským vlastencom a predstaviteľom vtedajšej štátnej moci a džentríckej triedy, avšak z románu nevyplýva, že by bol aj etnickým Maďarom. Aspoň jeho meno tomu nenasvedčuje. Pravdepodobne ide o maďaróna. Táto otázka však nie je exponovaná. Kniha totiž nie je o národnostnom útlaku, ale o negatívnych a zničujúcich dôsledkoch vojny na osudy jednoduchých ľudí.

V románe vystupujú tri maďarské postavy alebo postavy s maďarským menom: uhorsko-vlastenecký a povýšenecký farár Létay, ktorý odmietol pokrstiť nemanželské dieťa hlavnej hrdinky, potom relatívne indiferentný a neutrálne opísaný žandár Angyal a nakoniec sadistický poddôstojník Róna, ktorého zabil Ráztočan Štefan Ilčík počas svojho vojenského výcviku. Všetci traja predstavujú vrchnosť a štát, ale v prípade posledne menovaných „uniformovaných postáv“ nejde o príslušníkov vyšších vrstiev. Moc predstavujú len situačne. Spoločensky a politicky najvyššie postavená osoba v Ráztokách je už spomínaný notár Okolický, ktorý však má slovenské meno a nakoniec sa stane obeťou lynčovania. Urban teda nevidí všetko cez prizmu etnicity a vôbec nerozhráva dej svojho románu po línii „zlí Maďari – dobrí Slováci.“

Podobne pristupovala k problematike prvej svetovej vojny aj Božena Slančíková-Timrava (1867–1951) v románe *Hrdinovia* (1918), v ktorom opisuje prvú svetovú vojnu predovšetkým z pohľadu žien na dedine. Kontrast je tu postavený na deklarovanom vlastenectve a vojnovom nadšení miestnych vyšších – teda úradníckych a inteligentských – vrstiev, ktoré sa však vcelku úspešne vyhýbali vojenským odvodom, a skutočne odvedenými príslušníkmi ľudových vrstiev. Z priezviska negatívneho „hrdinu“ notára Laca Baláňa a pozitívne opísaného protivojnového podnotára Širického automaticky nevyplýva etnický rozpor. Miestnu elitu autorka zobrazila relatívne jednoliato a etnicky indiferentne.

Všetky tri spomínané diela boli napísané síce už po prvej svetovej vojne, ale odohrávali sa ešte v časoch Uhorska. Tu treba pravdepodobne hľadať príčinu takpovediac „klasického“ opisu maďarských postáv v pozícii príslušníkov vládnuccich vrstiev na slovenskom vidieku. V medzivojnovovej slovenskej literatúre však začali postupne maďarské alebo pomadžarčené postavy nadobúdať iný spoločenský rozmer a inú literárnu funkciu.

V podmienkach demokratického Československa sa totiž začalo intenzívne pranierovanie úradnícko-džentrického spôsobu života ako negatívneho pozostatku uhorských čias. Dobrým príkladom je román *Cesta životom* (1930) od Ladislava Nádaši-Jégého (1866–1940), ktorý mal ako dlhoročný dolnokubínsky okresný lekár priamu osobnú skúsenosť s fungovaním uhorskej verejnej správy. Hlavným hrdinom románu je Slováč Jozef Svoreň, v záujme kariéry pomadžarčený na Józsefa Szvorényiho. Svoreň/Szvorényi sa totiž po skončení štúdia zamestnal v župnej správe. Tu bol v záujme kariéry ochotný urobiť čokoľvek. Na naliehanie župana Guzyho (maďarské meno) sa oženil s jeho tehotnou milenkou. Po zániku Uhorska sa zase bez problémov pokúsil ako odborník dostať do štátnej správy nového československého štátu. Hoci v prípade Svoreňa/Szvorényiho nejde o skutočne maďarskú postavu, predsa len symbolizuje takzvaný starý „skazený“ uhorský úradnícky svet.

Postava Svoreňa je zároveň aj mostom k pochopeniu problematiky tzv. Novoslovákov, ktorá pomerne dlho rezonovala v medzivojnovom československom verejnom živote. Išlo tu o Slovákov, ktorí sa v posledných rokoch pred rozpadom Uhorska úprimne alebo len zdanlivo pomadžarčili a takto

sa im podarilo integrovať do úspešnejších vrstiev uhorskej spoločnosti. Po prevrate v roku 1918 sa však pokúsili vrátiť do lona slovenského národa.¹³²

Dôležitou medzivojnovou témou, pri zobrazení ktorej hrali dôležitú úlohu maďarské postavy, bola problematika postupného odpútania sa od uhorsko-maďarskej spoločenskej reality. Z tohto pohľadu je zaujímavé jedno polozabudnuté dielo vtedajšej slovenskej literatúry. Jeho autorkou bola Jolana Cirbusová (1884–1940), ktorá v románe *Cez zatvorenú hranicu* (1929) pomerne zjednodušene opísala národný obrat zemianskej rodiny Oravských na národnostne indiferentnom východnom Slovensku v prvých rokoch po prvej svetovej vojne. V románe sa ešte stále prelína obraz Maďarov a maďarónov, podobne ako v románe Gejzu Vámoša (1901–1956) *Odlomená haluz* (1934).¹³³ Aj tu je prítomná satira maďarsko-maďarónskeho spôsobu správania a myslenia. Najlepšie ju pravdepodobne dokumentujú postavy s veľavravnými menami barón Artúr Politzer z Patsmaghu alebo Töhötöm Fölöstökom de Füleket Múlek.

V medzivojnovom období bolo teda ešte pomerne ťažké oddeliť obraz Maďarov od obrazu maďarónov a nezobrazovať oboch spoločne ako predstaviteľov vyšších, mestskejších a vzdelanejších vrstiev. Okrem toho vtedy sa v podstate ešte ani nezačal proces skutočného slovenského literárneho osvojenia si národnostne zmiešaného alebo prevažne maďarského juhu Slovenska. Situácia sa postupne začala meniť po druhej svetovej vojne a hlavne od 60. rokov 20. storočia. V dvoch desaťročiach po druhej svetovej vojne sa však veľmi zmenili spoločenské a národnostné pomery na juhu Slovenska. V dôsledku protižidovského holokaustu prišla maďarská komunita o veľkú časť kultúrne aktívnych stredných vrstiev židovského pôvodu – značná časť židov na Slovensku bola totiž predtým orientovaná hlavne na maďarskú kultúru a jazyk. Po roku 1945 postihla slovenských Maďarov výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom, ďalej masové deportácie Maďarov do pohraničných (bývalých sudetských) oblastí v Čechách a na Morave, a nakoniec aj silená reslovakizácia. Nemci

132 RAPANT, Daniel: *Asimilácia odrodilých Slovákov*. In: *Slovenská otázka v 20. storočí*. Red. CHMEL, Rudolf, Kaligram, Bratislava, 1997. 37–39.

133 SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Matica slovenská – Literárne informačné centrum, Bratislava – Martin, 2009. 39.

i Maďari kolektívne stratili československé občianstvo, ktoré im bolo vrátené až po nástupe komunistov k moci v rámci socialistickej národnostnej politiky.

Maďarská komunita na Slovensku sa po druhej svetovej vojne preto demograficky, sociálne a mentálne veľmi zmenila. Ešte pred komunistickým prevratom stratila časť svojich zámožnejších a vzdelanejších vrstiev, ktoré predtým tvorili vedúcu vrstvu tejto komunity. Táto komunita bola aj početne oslabená a celkovo bola morálne zdecimovaná diskriminačnými opatreniami povojnového režimu. Jej odolnosť a homogénnosť sa preto veľmi oslabila. Tieto procesy sa časom museli prejaviť aj v kultúre, ako aj na obraze Maďarov v slovenskej literatúre.

Napriek týmto trendom niekoľko rokov po vojne v Československu stále ešte v niektorých literárnych dielach pretrvával obraz Maďarov, ako vyššej – a preto aj povýšeneckej – spoločenskej skupiny. Typickým dielom je z tohto pohľadu prvá časť myjavskej trilógie Zuzky Zgurišky (1900–1984)¹³⁴ pod názvom *Metropola pod slamou* (1949). Autorka v tomto diele zosmiešňuje maďarskú a maďarónsku honoráciu malého mesta. Väčšina maďarských „nóbl postáv“ tu má preto satirický charakter a postupne degeneruje. Inak tento prístup dobre harmonizoval aj s protiburžoáznymi snahami začínajúceho sa budovateľského obdobia. Nasledujúcim dobrým príkladom je román *Diablov čardáš* (1958) od Hany Zelinovej (1914–2004). Jeho témou sú vzťahy v košickej maďarskej patricijskej rodine, ktorej dominuje tyranská stará matka šľachtického pôvodu. Inak antiaristokratický a protipatricijský plebejský postoj posilňovali aj vynikajúco napísané, a preto populárne eseje Vladimíra Mináča (1922–1996), jedného v najvýznamnejších národno-komunistických intelektuálov tých čias.¹³⁵

V prípade presvedčeného komunistu Mináča treba spomenúť aj postavu komisára Bendeho z románu *Živí a mŕtvi* (1959). Ide o typickú postavu revolucionára z povolania, ktorá nemohla byť v období budovania komunizmu a presadzovania proletárskeho internacionalizmu negatívna.

134 Zuzka Zguriška bolo umelecké meno. Autorka sa volala Ľudmila Dvořáková, rodená Šimonovičová

135 Pozri predovšetkým jeho dlhé eseje *Tu žije národ a Dúchanie do pahrieb*. MINÁČ, Vladimír: *Portréty a osudy*. Obzor, Bratislava, 1979. 10–112.

*Narodil sa pred vyše polstoročím maďarskej slúžke v Berehove, štyri roky bol v prvej svetovej vojne a potom bojoval v maďarskej komúne a hnul vo väzení bieleho teroru, išiel na Zakarpatsko a potom prišlo Španielsko a interbrigády, porážka a koncentráky vo Francúzsku a dlhé roky ilegality.*¹³⁶

Bendeho schematická postava sa však v Mináčovom diele zdá byť skôr určitou daňou dobe a ideológii, ktorej autor veril. Svojím spôsobom podobnú úlohu v jeho románe mohol zohrať aj podobný komunista francúzskeho alebo nemeckého pôvodu. Bende sa vlastne okrem exponovaného pôvodu a neslovenských replík vlastne ničím nešpecifikuje ako Maďar.¹³⁷

V slovenských historických románoch obdobia kapitalizmu aj socializmu sa pomerne často vyskytujú skutočné historické postavy maďarského pôvodu, ktoré oproti ľudovým alebo plebejským slovenským postavám reprezentujú predovšetkým predstaviteľov moci. Ide hlavne o Jégého román *Adam Šangala* (1923), potom román Jána Johanidesa (1934) *Marek koniar a uhorský pápež* (1983) alebo o romány Antona Hykischea (1932) *Čas majstrov* (1977) a *Milujte kráľovnú* (1984).¹³⁸

Prístup zobrazovania Maďarov predovšetkým ako príslušníkov nepriateľských vyšších vrstiev v slovenskej literatúre komunistického obdobia úplne opustil až Peter Jaroš (1940), ktorý vo svojom kultovom románe *Tisícročná včela* (1979) z konca 70. rokov 20. storočia viackrát opísal cestu liptovských murárov na Dolniaky za prácou. Partia murárov, ktorej členmi sú i Pichandovci (o viacgeneračnej histórii tejto rodiny je vlastne celý román), sa najprv zastavila v Brezne a potom v Tisovci, kde boli ešte vo svojom etnickom prostredí. Úplne cudzí však neboli ani v Rimavskej Sobote, kde ich s otvorenou náručou a veľkorysou ponukou prijal počestný miestny statkár Hubert Csernak. Jeho príbuzní žili po celom Uhorsku a najbližší

136 MINÁČ, Vladimír: *Živí a mŕtvi*. Tatran, Bratislava, 1978. 328.

137 ŽILKA, Tibor: *Etnicita ako prostriedok stereotypizácie (literárnych) postáv*. In: *Imagológia ako výskum obrazov kultúry*. Zost.: ZELENKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. UKF FSS, Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr. Nitra, 2018. 20.

138 Tamže 20.

z nich mali jednoznačne maďarské mená – Gyula, Eržika, Etelka, Sándor. Podobne aj jeho čeladníci boli maďarského pôvodu, hoci Jaroš túto otázku priamo neexponoval. Obchodníci v meste, ktoré je dnes súčasťou Slovenskej republiky taktiež hovorili len po maďarsky. Jaroš teda nefalšoval etnický charakter Rimavskej Soboty primerane dobovým slovenským národnoštatným potrebám. Maďarov, ktorí tu boli doma opísal skôr v pozitívnom svetle.

Horšie dopadli liptovskí murári o niekoľko rokov neskôr, keď im ich cestu za prácou na juh krajiny skomplikoval štrajk železničiarov. Ocitli sa totiž na zlom mieste v zlom čase – na demonštrácii v maďarskom mestečku Élesd na okolí Debrecína, ktorú brutálne rozohnali žandári. V rámci tohto zákroku zomrel jeden zo synov Sama Pichandu. Zronených murárov potom prichýlil miestny maďarský gazda István Illés, ktorý po slovensky nehovoril, ale úplne chápal ich bôľ a dorozumieval sa s nimi posunkami, čiže gestikuláciou. Išlo tu o zobrazenie pozitívneho gesta zo strany Maďara, ktorý mal podobné sociálne postavenie, aké mali doma na severnom a slovenskom Liptove aj Pichandovci. Jaroš teda nepoužil mýtus a protiklad maďarských úradníkov a odnárodňujúcich intelektuálov na jednej, a príslušníkov slovenského ľudu na strane druhej. Pichandovci mali dokonca doma na Liptove kolegu a priateľa maďarského pôvodu, ktorý sa na sever priženil, chodil s nimi do krčmy a úplne sa integroval. Prirodzene aj u Jaroša je možné nájsť negatívne maďarské, ako aj karieristické maďarónske postavy, čo je však úplne prirodzené, lebo takéto postavy určite existovali.

Nemožno vylúčiť, že Jarošov diferencovaný prístup k zobrazovaniu Maďarov bol ovplyvnený okrem jeho prenikavého talentu čiastočne aj ideológiou proletárskeho internacionalizmu, ktorú musel do určitej miery akceptovať aj pomerne národne angažovaný slovenský komunistický režim. V tomto koncepte mohli mať drobné postavy inej národnosti pozitívny charakter. V rámci svojho triedneho postavenia sa zvyčajne aj solidarizovali s podobne situovanými Slovákmí. Tento prístup je však úplne prirodzený, lebo – na rozdiel od národnostne zaujatých diel – zobrazoval vlastne skutočnosť. V diele Jaroša teda už jednoznačne vidieť zmenu dovtedajšej dominantnej paradigmy v zobrazovaní Maďarov slovenskými spisovateľmi.

V slovenskej literatúre tohto obdobia sa objavuje ešte jeden zaujímavý prvok – exponovanie maďarského temperamentu. Nejde o úplne nový jav, aspoň nie vo vzťahu k mužským postavám. Temperamentná Maďarka, ktorá erotizuje svoje okolie sa objavila v dielach viacerých autorov socialistického obdobia. Okrem južanských autorov (Ladislav Ballek, Peter Andruška) sa objavuje aj v dielach autorov, ktorý mali menej intenzívny vzťah k juhu Slovenska. Takým bol napríklad Vincent Šikula (1936–2001), ktorý je typickým autorom západu Slovenska.¹³⁹

Najdôležitejší míľnik v spôsobe zobrazovania Maďarov v slovenskej literatúre predstavuje v predchádzajúcej kapitole zobrazený proces interiorizácie južného Slovenska, ktorý sa spája predovšetkým s horeuvedenou trojicou významných južanských autorov druhej polovice obdobia socializmu. Spomínaní autori plastickým spôsobom priblížili slovenským čitateľom špecifický charakter južného Slovenska, jeho atmosféru, prírodu, mentalitu a spoločenské pomery. Ich opis maďarských postáv sa však čiastočne líši. Tradičné slovenské stereotypy Maďarov sa najviac prejavili v tvorbe potomka povojnových kolonistov Ivana Habaja, najmenej pravdepodobne v prípade miestneho starousadlíka Petra Andrušku. V jeho dielach ustupuje opis Maďarov ako odvekých nepriateľov Slovanov a panovačných utlačateľov Slovákov najviac do úzadia. Ballek sa sústredil viac na mestský a urbanizovaný charakter zmiešaného slovensko-maďarského južného pohraničia. V jeho dielach Maďari už nie sú predstaviteľmi štátnej moci, práve naopak, musia sa prispôbiť novým mocenským pomerom.

Zmena nazerania na príslušníkov maďarskej menšiny musela logicky poznamenať aj spôsob ich opisu. Do popredia sa tu preto dostala okrem spomínanej urbánosti aj ich podnikavosť, dynamickosť, ako aj často zdôrazňovaná južanská bujarosť a pôžitkárstvo. Maďari žijúci v socialistickom Československu sa v dielach týchto autorov čoraz menej líšili od slovenskej väčšiny, mali podobné radosti a starosti. Najviac sa tento koncept „socialistického“ zblížovania národov a národností prejavil v románe *Hrádze* Petra Andrušku, ktorý sa venoval problematike veľkej povodne na Žitnom ostrove v roku 1965. Prírodná katastrofa zblížila pôvodne antagonistické národnosti v regióne. V tomto období sa teda začal proces odbú-

139 Tamže 20. Ide tu o postavu Adriky zo Šikulovej novely *Liesky*.

ravania dovtedajších spoločenských asymetrií a antagonizmov v opisoch internetnického spolužitia, ako aj postupná provincializácia maďarského obyvateľstva južného Slovenska.

Zaujímavé obdobie vo vývoji slovenskej literatúry a jej vzťahu k Maďarom sa začalo v roku 1989. V slovenskej literatúre ide o obdobie trochu oneskorenej postmodernity, ktorá so sebou priniesla novú tendenciu parodizácie, ironizácie, reinterpretácie a búrania určitých stereotypov. Tento prístup plasticky uplatnil slovensko-maďarský postmoderný koprodukčný román *Slovenský Casanova* (1991) od Pavla Vilikovského a Lajosa Grendela. Jeho hlavným hrdinom je politický pracovník a prednášajúci Artuš Villáni, ktorý na rozdiel od svojho pôvodného menovca z *Hájkovej ženy* od Pavla Országha Hviezdoslava vôbec nie je aktívnym zvodcom. Práve naopak, súdruh Villáni je zvedený svojou aktívnejšou a žiadostivejšou kolegynou z vidieckeho mestečka. Humorný román inak nemá národnostný kontext.

Parodizácia maďarsko-slovenských stereotypov je o to viac prítomná v inom diele Pavla Vilikovského (1941). Ide o knihu *Krutý strojvodca* a osobitne o jej kapitolu *Pam para pam* z roku 1996. Základom bola parodizácia rozhlasovej relácie z obdobia socializmu, ktorá bola založená na rozhovore. Rozhovoru sa zúčastňujú socialistický rozhlasový reportér, potom ním oslovení občania jednej hontianskej dediny, ďalej podžupan Keckeméthy z revolučných rokov 1848/1849, ako aj vtedajší dedinský richtár. Okrem nich tu ešte vystupuje učiteľ Rotarides, spolurebel Janka Kráľ a súčasný žiak Miško, ktorý sa po maďarsky dobre naučil práve v období maďarizácie. Ide teda o postavy z rozličných historických období, sociálnych skupín a profesií. V rozhovore maďarskí predstavitelia moci hovorili a zmýšľali podobne ako noví socialistickí mocipáni. Postavy tu nie sú individualitami, ale zastávajú skôr určitú funkciu, ktorá je determinovaná mocenskou otázkou. V rozhovore sa objavujú aj maďarské vety, ktoré sú potom preložené v poznámkach do globalizovanej angličtiny a nie do slovenčiny. Ide vlastne o hru s historickými a súčasnými stereotypmi, terminológiou a celkovo s textom. Cieľom tu nie je posilňovanie stereotypov, ale skôr ich kreatívne využitie a výsmech.¹⁴⁰

140 O celej konštrukcii diela tamže 21.

Z pohľadu hlavnej témy danej štúdie sú dôležití predovšetkým dvaja predstavitelia dneš už strednej generácie autorov: Peter Pišťanek a Pavol Rankov. Bratislavčan Pišťanek (1960-2015) sa preslávil predovšetkým románom *Rivers of Babylon* (1991), ktorý možno považovať za epopeju vzniku mafiánskeho kapitalizmu na poprevratovom Slovensku a predovšetkým v Bratislave. Pre Pišťaneka nie je dôležitá národnostná otázka, preto sa jej ani programovo nevenuje. Maďarské narážky, mená a jazykové prvky používa akoby mimochodom, takpovediac len na doplnenie bratislavského koloritu. V súčasnosti už väčšinovo slovenská Bratislava totiž z juhovýchodnej strany hraničí s prevažne maďarskými oblasťami, odkiaľ prichádzajú ľudia do veľkomesta pracovať, podnikáť, na vyšetrenie k lekárovi, vybavovať svoje veci alebo predávať svoje výrobky na miestnych trhoch. V danom prípade často nejde o trvalých obyvateľov mesta, hoci aj medzi nimi je možné nájsť osoby s maďarským pôvodom.

Pišťanekov román reflektuje práve tento stav. Jeho hlavný hrdina, hotelový kurič Rác prichádza do hlavného mesta v predvečer prevratných spoločenských zmien na konci 80. rokov 20. storočia, aby tu skúsil šťastie a zarobil si. Vyrastal na dedine, tam ho však pre jeho chudobu nebrali vážne a nemal šancu získať ruku svojej milej Eržiky. Jej rodičia boli síce zámožní, ale predsa len zostali dedinčanmi. Rác je maďarské meno, ktoré znamenalo v minulosti v maďarčine osobu srbského pôvodu. Eržika je maďarské domáce meno (zdrobnenina) pre Alžbetu. Hlavný hrdina, ktorý prišiel do Bratislavy pravdepodobne z juhovýchodu, sa tu po zmene systému postupne stáva autoritatívnym, hrubým až brutálnym vodcom podsvetia. V zobrazení jeho postavy akoby sa znovu vracala do procesu zobrazovania južanských obyvateľov Slovenska (teda Maďarov) v prípade Balleka už spomínaná temperamentná a bujará balkánsko-srbská línia, ktorú naznačuje aj priezvisko hlavného hrdinu. Pišťanekove postavy s maďarským pozadím nie sú apriórne chudobné, skôr naopak. V žiadnom prípade však už nemajú monopolné postavenie v rámci miestnej inteligencie a ešte menej v rámci verejnej správy. Menej sa tu spomína maďarská panovačnosť a povýšeneckosť. Ich zobrazenia pripomína vitálnych, kreatívnych, súdržných a spoločensky integrovaných vidiečanov, než nejakú špecifickú vyššiu vrstvu spoločnosti.

Zdanlivo má román Pavla Rankova (1964) *Stalo sa prvého septembra*

(*alebo inokedy*) (2009) bližšie k problematike Juhu a slovensko-maďarských interetnických vzťahov v slovenskej literatúre. Odohráva sa totiž v „dolniackych“ Leviciach, ktoré autor využíva ako kulisu, za ktorou sa zazlúje príbeh troch priateľov – Čecha Jana (Honza) Bíleka, Maďara Pétera Rónaiho a dvojjazyčného žida-Levičana Gabriela Rosenberga. Dôležitou, avšak na rozdiel od mužských hlavných hrdinov podstatne pasívnejšou a literárne menej rozpracovanou postavou je objekt ich spoločnej lásky – miestna Slovenka Mária Belajová.

Autor sa rozličnými jazykovými prostriedkami snaží zdôrazniť prítomnosť maďarského jazyka a kultúry v Leviciach a celkovo na juhu republiky. Niekedy používa maďarské verzie krstných mien, na zvýraznenie maďarskej mocenskej prítomnosti v meste a okolí zase využíva maďarské ekvivalenty názvov jednotlivých miest a obcí. Zároveň u Rankova už nefungujú tradičné etnicko-konfesionálne alebo novšie politické stereotypy slovenskej literatúry. V románe sa nespomína „tisícročný útlak“, „maďarská povýšeneckosť“ alebo nejaké špeciálne slovenské historické krivdy. Neexponujú sa tu ani takzvané židovské vlastnosti. Maďar Péter Rónai nie je temperamentnejší, výbušnejší alebo dynamickejší, než jeho židovský a český priateľ, oni zase nie sú intelektuálnejší alebo obchodnícky nadanejší. Ku komunistom sa tu pridáva Maďar a nie žid, z krajiny emigruje väčšinový Čech. Autor svoje postavy berie ako individuality s vlastným osudom, ktorý je síce ovplyvnený ich pôvodom, ale neurčuje ich ľudské vlastnosti. Tento fakt je veľkým pozitívom obrazu, ktorý vytvoril Rankov.

Spôsob zobrazovania maďarských postáv v slovenskej literatúre spracoval a predovšetkým systematizoval v jednej zo svojich štúdií Tibor Žilka, ktorý definoval päť základných typov a spôsobov zobrazenia. Prvým je parodizovanie postavy maďarského granda, zvyčajne aristokrata, prípadne renegáta. Druhý spôsob zobrazenia je negatívny a koncentruje sa na exponovanú maďarskú panovačnosť, povýšeneckosť a niekedy dokonca aj krutosť. S týmto súvisí aj zobrazovanie Maďarov ako vládnuceho a utláčateľského národa, prípadne vrstvy. Pozitívnejší spôsob zobrazovania maďarských postáv zdôrazňuje ich temperament, osobitne v prípade žien. Maďarské postavy v slovenskej literatúre pomerne dlho predstavovali mestské typy. Avšak nie primárne obchodníkov a remeselníkov, ale radšej úradní-

kov, pedagógov a iných vzdelancov, ktorí sa sociálne viazali na štát.¹⁴¹

Tento spôsob zobrazovania však v posledných desaťročiach ustupuje do úzadia, čo súvisí predovšetkým s určitou provincializáciou života maďarskej národnosti na Slovensku. Celý proces prešiel v uplynulom storočí výraznými zmenami, ktoré súvisia predovšetkým so štátovým a sociálnym vývojom v komplikovanom 20. storočí. Postupne sa zmenila slovenská perspektíva pohľadu na Maďarov, čo prirodzene súvisí aj s ich zmeneným politickým a spoločenským postavením v rámci strednej Európy a Slovenska. Z dominantného etnika starobylého Uhorska sa totiž postupne stala menšinová komunita na Slovensku. Skoršie stereotypy pri zobrazovaní Maďarov síce skoro o polstoročie prežili Uhorsko, avšak ku koncu komunistického obdobia sa začali vytrácať a transformovať. Po roku 1989 sú v literatúre už prítomné v podstatne menej intenzívnej forme, než predtým.

Kľúčovú úlohu v tomto procese pravdepodobne zohralo osvojenie si južného Slovenska slovenskou literatúrou od 70. rokov 20. storočia. Paralelne s ním sa totiž začal aj proces určitej pomalej dezurbanizácie skúmanej komunity. Maďari síce v slovenskej literatúre posledných štyroch desaťročí pôsobia integrovaným dojmom, avšak stráca sa prvok ich dovedejšej (pozitívnej aj negatívnej) výnimočnosti a prebieha proces ich postupnej provincializácie a periferizácie zároveň. Tento pohľad je osobitne prítomný v pohľade z Bratislavy, ktorá je nielen hlavným, ale vlastne aj jediným väčším mestom v celom štáte. Zároveň však vďaka svojej okrajovej pozícii na juhozápade Slovenska priamo susedí s najmaďarskejším regiónom krajiny. Spomínaný trend je menej prítomný v menších mestách a v Košiciach. Ako keby v literatúre postupne dochádzalo k obratu v tradične asymetrickom zobrazovaní Maďarov Slováckmi a naopak, Slovákov Maďarmi. V súčasnosti sa z dôvodu práve spomínaného procesu ekonomickej, spoločenskej, kultúrnej a mentálnej periferizácie a provincializácie maďarských oblastí obracia asymetria v ich neprospech. Čitateľ, ktorý pozná obe literatúry, môže mať preto niekedy pocit *déja vu* pri čítaní staršej maďarskej a súčasnej slovenskej „mestskej“ literatúry. Pozícia súčasných menšinových Maďarov v literárnych dielach sa totiž – s určitou dávkou nadsádzky – začína stále viac a viac podobať na pozíciu Slovákov v dobových dielach maďarskej literatúry 19. storočia.

141 ŽILKA, Tibor: cit. op. 21.

V. LITERÁRNY OBRAZ BRATISLAVY V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

Slovenské národné hnutie si v dlhom 19. storočí len pomerne ťažko hľadalo svoje stabilné centrum. Koncom 18. storočia sa aktivity bernolákovského hnutia sústreďovali hlavne na územie relatívne vyspelého západného Slovenska, ktorého cirkevným a kultúrnym centrom bola Bratislava a Trnava. V Bratislave vychádzali vtedy prvé slovenské, avšak po česky písané noviny – *Prešpurské noviny*. Po smrti Jozefa II. a zániku bratislavského generálneho seminára sa však ťažisko slovenských katolíckych aktivít jednoznačne prenieslo do Trnavy a jej okolia. Platí to hlavne pre slovenský klasicizmus.

Štúrovská romantická generácia, ktorá v 1840-tych rokoch dotvorila modernú slovenskú národnú ideológiu a celkovo spolitizovala dovtedy prevažne kultúrno-jazykové slovenské hnutie, sa pôvodne taktiež sformovala na platforme bratislavského (prešporského) evanjelického lýcea, ale potom sa jej aktivity koncentrovali už do menších stoličných miest na severe a severozápade Uhorska. Žiadosti slovenského národa boli sformulované v roku 1848 v Liptovskom Sv. Mikuláši. V prvej polovici 19. storočia boli inak aktívni aj slovenskí národovci v Budíne a Pešti. Určitý slovenský pohyb bolo cítiť aj v Banskej Štiavnici. Nie náhodou sa toto mesto spomínalo ako potenciálne slovenské politické centrum v rozličných dokumentoch a memorandách meruôsmych revolučných rokov, a to spolu s Banskou Bystricou a Nitrou. Prvá Slovenská národná rada pracovala síce v evanjelickej Myjave, tá však nemala minimálne predpoklady stať sa dominantným centrom a okrem toho prvé slovenské povstanie netrvalo dlho. V prechodnom maticnom období (čiže v 1860-70-tych rokoch) bolo po určitý čas dominantným centrom slovenskej politiky a kultúry uhorské hlavné mesto Pešťbudín. Viac-menej paralelne so zmenou tohto mesta na modernú Budapešť (oficiálne k tomu došlo v roku 1873) sa centrum slovenských aktivít postupne prenieslo do severného Turčianskeho Sv. Martina, ktorý v tejto pozícii vydržal až do konca monarchie. Pôvodne mala Matica slovenská vzniknúť v Banskej Bystrici, ktorá mala ideálne geografické, kultúrne a čiastočne aj

etnické a demografické predpoklady stať sa skutočným centrom slovenského života. Nie náhodou s týmto mestom, ako sídlom slovenského snemu a vlády, počítalo aj tzv. viedenské memorandum slovenských národovcov z roku 1861. Občas sa ako potenciálne slovenské hlavné mesto spomínal aj blízky stredoslovenský Zvolen, ktorý mal po vybudovaní železnice ideálne dopravné predpoklady stať sa slovenským sídelným mestom.¹⁴²

Národnoobrodenecké slovenské spoločenské a kultúrne aktivity sa v Bratislave organizovali zväčša okolo cirkevných – prevažne evanjelických – ustanovizní. Osobitne to platí pre 30. a 40. roky 19. storočia. Zo slovenského pohľadu išlo vlastne o hviezdne obdobie „slovenskej“ Bratislavy, resp. Prešporku. Už v roku 1803 vznikla pri miestnom evanjelickom lýceu *Stolica řeči a literatury československé*. Ľudovít Štúr začal v roku 1845 práve tu vydávať *Slovenskje Národňje Novini* s literárnou prílohou *Orol Tatránski*. V roku 1848 Štúr práve na tunajšom sneme zastupoval ako ablegát mesta Zvolena slovenské národné hnutie.¹⁴³

V meste žili viacerí slovenskí národovci (advokáti, literáti a podobne)¹⁴⁴ aj v období dualizmu, avšak v tomto pre Slovákov ťažkom období sa národne výraznejšie prejavovala skôr slovenská intelektuálna komunita v Budapešti.¹⁴⁵ Väčšiu slovenskú stopu tu vtedy nezanechal ani Svetozár Hurban Vajanský, ktorý v rokoch 1867 až 1870 študoval na bratislavskej právnickej akadémii a dokonca si svoju životnú družku (manželku Idu Dobrovitsovú) našiel v rodine bývalého nemeckého mešťanostu.¹⁴⁶ Svoj aktívny slovenský život však spojil s Martinom a nie s Bratislavou. Hoci v období dualizmu – t. j. v časoch intenzívnej občianskej modernizácie – tu naďalej prevažovali

142 O problematike hľadania vhodného centra pre slovenské hnutie pozri podrobnejšie ŠKVARNA, Dušan: *Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica*. In: ŠKVARNA, Dušan: *Cesta moderných slovenských dejín*. UMB FHV, Banská Bystrica, 2007. 149–162.

143 UHRIN, Pavol: *Literárny sprievodca po Slovensku*. Šport, Bratislava, 1966. 30–31.

144 Jeden z bratov Mudroňovcov tu mal napríklad svoju advokátsku kanceláriu.

145 Jej predstaviteľmi boli napríklad Daniel Bachát-Dumný, Samo Czambel, neskôr Milan Hodža, Emil Stodola, Ján Wagner atď.

146 REZNÍK, Jaroslav: *Po literárnych stopách na Slovensku*. Mladé letá, Bratislava, 1982. 348.

Nemci a ich kultúra, predsa len postupne začalo dochádzať k etnokulturálnym zmenám. Posilňoval sa však najmä maďarský (maďarizujúci) charakter mesta, a nie jeho slovenská identita.

Nová situácia nastala v rokoch 1918 až 1919 v dôsledku vzniku prvej Československej republiky. Jej súčasťou sa stalo aj Slovensko, ktoré si z verejnoprávneho hľadiska vlastne vtedy vytvorilo súčasné hranice. V tomto období sa intenzívne hľadalo vhodné mesto, kde by mohlo pracovať ministerstvo pre správu Slovenska. Relatívne vzdialený, malý a provinčný Turčiansky Svätý Martin nebol vhodným pre hlavné mesto Slovenska. Ministertvo po určitý čas sa pracovalo v severoslovenskej Žiline, nakoniec sa však hlavným mestom Slovenska a sídlom jeho verejnosprávnych úradov stala Bratislava.

Bývalé korunovačné a hlavné mesto Uhorska Bratislava/Prešporok sa síce nachádzalo na úplnej juhozápadnej periférii Slovenska, ale predsa len bolo so svojimi približne 93 000 obyvateľmi zďaleka najväčším a najľudnatejším mestom na tomto území. Okrem toho malo svoje vlastné kultúrne a administratívne tradície. Dopravne bolo taktiež vhodne spojené s okolitým svetom. Pre slovenské národné hnutie pritom napriek jeho neslovenskej (nemecko-maďarskej) väčšine nešlo o úplne cudzie mesto. Slováci tu však pred rokom 1919 nikdy netvorili väčšinu ani inak dominantnú etnickú skupinu.¹⁴⁷

Etnické pomery v Bratislave sa po roku 1919 začali radikálne meniť, a to dokonca aj bez riadeného masového transferu domáceho obyvateľstva, typickému skôr pre obdobie po druhej svetovej vojne. Podľa aktuálnych výpočtov slovenských demografov sa etnické zloženie obyvateľstva mesta Bratislava v prvej polovici 20. storočia vyvíjalo nasledovne:¹⁴⁸

147 ŠKVARNA, Dušan: cit. op.152.

148 BLEHA, Branislav – MAJO, Juraj – ŠPROCHA, Branislav: *Demografický obraz Bratislavy*. In: *Moderná humánna geografia mesta Bratislava: priestorové štruktúry, siete a procesy*. Eds.: BUČEK, Ján – KOREC, Pavol. UK, Bratislava, 2013. 60. Podľa výpočtov maďarských historikov, ktoré inak podobne ako v predchádzajúcom príklade taktiež opierali o súdobé štatistiky a výsledky sčítania obyvateľstva, boli v roku 1921 etnické pomery v Bratislave nasledovné: mesto malo vtedy 93 189 obyvateľov, z toho 25 837 osôb patrilo k nemeckej národnosti (27,7 %), 25 282 osôb k slovenskej, 20 731 osôb k maďarskej národnosti (22,2

Rok	Slováci	Maďari	Nemci	Ostatní
1900	16,3 %	30,5 %	50,49 %	2,8 %
1930	47,8 %	15,5 %	27,7 %	9,6 %
1950	90,2 %	3,5 %	0,5 %	

Bratislava, ktorú československé légie získali pre nový štát na prelome rokov 1918 až 1919, sa čoskoro stala sídlom viacerých dôležitých štátnych ustanovizní. V tomto procese zohral rozhodujúcu úlohu minister s plnou mocou pre Slovensko a „muž októbra“¹⁴⁹ Vavro Šrobár.¹⁵⁰ Spolu s ním a s úradmi, prípadne inými štátnymi ustanovizňami do mesta začali prichádzať aj noví českí a slovenskí úradníci, novinári a aktivisti. Češi a Slováci začali spoločne meniť charakter starého uhorského korunovačného mesta. Poslovenčenie Bratislavy sa vlastne realizovalo v rámci procesu jej „počeskoslovenčenia.“ Slovenská väčšina, ktorá sa začala výraznejšie prejavovať v druhej dekáde prvej republiky bola vlastne skôr československou väčšinou. To prirodzene súviselo aj s ideológiou čechoslovakizmu, ktorá vychádzala i štatisticky z jednotného československého národa a jazyka s jeho dvoma vetvami. Prirodzene po zmene impéria aj niektorí prešporskí starousadlíci mohli znovuobjaviť svoje slovenské korene.

Rok 1919 bol však ešte veľmi prechodný a neistý. Práve spomínaný (čecho)slovakizujúci trend sa preto začal jasne prejavovať najmä v stabilnejších rokoch 1920 až 1921. Vtedy vznikla tá kultúrno-vzdelávacia infraštruktúra, ktorá aktívne pomohla zmeniť dovtedy dominantný – neslovenský – charakter Bratislavy.

Už v roku 1920 začalo v meste svoju činnosť napríklad *Slovenské národné divadlo*, ktoré bolo založené na družstevnej báze ako *Družstvo Slovenského národného divadla*. Činnosť tohto divadla sa vo svojich začiatkoch viazala na českých režisérov a hercov (predovšetkým z Pardubic), ktorým

%) a 11 756 osôb malo českú národnosť (12,6 %). 3758 židov tvorilo 4 %-á miestneho obyvateľstva. Zdroj: www.adatbank.sk/lexikon/pozsony-bratislava-pressburg/

149 Mužmi októbra sa totiž nazývali tí predstavitelia Národného výboru, ktorí 28. októbra 1918 v Prahe zrealizovali prevzatie moci do československých rúk.

150 OLACH, Eubo: *Vavro Šrobár. Osudové prevraty 1918–1944–1948*. Ikar, Bratislava, 2017.

slovenčina niekedy robila problém. Prvým predstavením v tomto divadle bola v roku 1920 opera Bedřicha Smetanu *Hubička*.¹⁵¹ V prvej polovici 20. rokov 20. storočia sa hry slovenských autorov hrali len ojedinele. Ako prvé na doskách tohto divadla prerazili jednoaktovky Jozefa Gregora Tajovského. Samostatný slovenský súbor začal v prvom slovenskom stálom (kamenom) divadle pôsobiť až v roku 1932. Do roku 1938 pôsobil paralelne s českým divadelným súborom.¹⁵²

Domáce maďarsko-nemecké obyvateľstvo napriek tomu, že v Prešporke mala divadelná kultúra svoje stabilné miesto, neprijalo vznik Slovenského národného divadla s nadšením. Starí Prešporáci jednak viac-menej ignorovali predstavenia „votrelcov“ (teda českých a slovenských hercov), jednak sa búrili voči tomu, aby budova mestského divadla postavená ešte za monarchie na ich náklady bola prenechaná Družstvu Slovenského národného divadla. Voči tomu ich zástupcovia vystupovali aj v mestskom zastupiteľstve.¹⁵³ Veľkým problémom bola slabá návštevnosť slovenských predstavení, osobitne cez víkendy, keď mnohí kultúrne aktívni českí úradníci odišli domov za riekou Moravu navštíviť svoje rodiny. Podľa spomienok Jána Hrušovského raz v roku 1921 napočítali na českom predstavení hry *Psohlavci* len 67 divákov, z toho však platiacich bolo len 40. Tento stav dlho deprimoval účinkujúcich a menil sa len postupne.¹⁵⁴

Štátne úrady, divadlo a čiastočne aj v roku 1926 založená *Učená spoločnosť Šafáriková* boli teda vtedy skutočne skôr československými inštitúciami, podobne ako v roku 1919 založená *Univerzita Komenského*, na ktorej fakultách učilo spočiatku viac českých, než slovenských pedagógov. Jej druhý rektor, právnik Augustín Rath bol však už Slovákom. Postupne však v meste začali vznikať alebo pracovať aj skutočne slovenské ustanovizne, a to práve v kultúrnej sfére. V rámci „čechoslovakizácie“ sa Bratislava začala postupne poslovenčovať.

151 UHRIN, Pavol: cit. op. 31.

152 SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Matica slovenská – Literárne informačné centrum, Bratislava, 2009. 164.

153 HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Slovenský spisovateľ. Bratislava, 1963. 236.

154 Tamže 235.

Prvé týždne novej československej štátnej moci v Bratislave vôbec neboli jednoduché. O tom svedčí aj imponujúce dielo súdobého českého publicistu Ferdinanda Peroutku *Budování státu*. Maďarské jednotky opustili mesto koncom roku 1918 a 1. januára 1919 sa dostalo pod kontrolu českých (československých) vojakov. Hlasista Vavro Šrobár, ktorý vtedy už niekoľko týždňov stál na čele ministerstva s plnou mocou pre Slovensko, sa už vo februári toho roku rozhodol sem preniesť svoje sídlo zo vzdialenej Žiliny, a to napriek tomu, že maďarské vojská boli hneď za Dunajom a väčšina miestneho obyvateľstva ho nevitala s nadšením. Peroutka jeho príchod komentoval nasledovnými slovami:

4. února se tedy přestěhovala slovenská vláda do Bratislavy, doprovázena některými ministry, členy Národního shromáždění, dohodovými ministry a důstojníky i operním sborem pražského Národního divadla, který měl zpívat na počest té události. Ale podobalo se to spíše vjezdu do dobytého nepřátelského města. Ulice byly naplněny sympatizujícím slovenským davem z okolí, ale místní obyvatelstvo se nezúčastnilo vítání. Hrozivé napětí viselo ve vzduchu. Ulice, jimiž Šrobár projížděl, byly lemovány špalíry vojska v plné zbroji. Druhou stranu Dunaje měli pevně obsazenou Maďaři, dunajský most byl uprostřed zabariládován a podmínován. Maďarské obyvatelstvo se nepoddalo bez vzdoru. Odpor organizovala maďarská sociálně demokratická strana. Už Šrobárovu příjezdu byly činěny zálučné potíže. Železniční a poštovní zřízení vyhlásili na ten den stávkou po celém Slovensku s tím zřejmým úmyslem, aby se vláda do Bratislavy nedostala a uvízla někde na trati. Poněvadž slovenských zřízenců bylo nepatrně (maďarská vláda užívala železnic jako jednoho z významných maďarizačních nástrojů), museli být telegraficky povoláni čeští železničáři, který stávkou zlomili... jen málo stávkujících bilo přijato zpět do služby. 11. února jako protest proti nové vládě vypukla v Bratislavě opět politická stávka; tentokrát stávkovali i čišníci, živnostníci zavřeli krámy, byla zastavena elektrárna i plynárna. Vojsko viklázelo ulice, naplněné rozčileným davem; střílelo se z obou stran a několik lidí zaplatilo srážku životem. Vláda pochopila, že to má být měření sil, na jehož výsledku závisí její

prestižní postavení mezi obyvatelstvem, a přijala to jako nutnost podat ukázkou energie. Stávka byla státním tlakem a hrozbami brzy likvidována. Mezi užitými prostředky byly vyhlášky nedávno jmenovaného bratislavského župana Zocha, jež hrozily všem obchodníkům, kteří druhého dne krámy neotevřou, ztrátou živnostenského oprávnění.¹⁵⁵

Nálada väčšinového – t. j. nemeckého, maďarského a čiastočne aj židovského – obyvateľstva Bratislavy nebola teda v roku 1919 priaznivá pre etablujúcu sa československú štátnu moc a celkovo bola nepriateľská aj pre prichádzajúcich predprevratových slovenských úradníkov, intelektuálov a novinárov, ktorých si spájala s touto novou mocou. Túto náladu zaregistroval a potom opísal vo svojej spomienkovej knihe *Umelci a bohémi* Ján Hrušovský, ktorý do Bratislavy prišiel z Turčianskeho Sv. Martina v decembri 1919, ako pracovník Slovenskej tlačovej kancelárie.

Výzeralo to skoro, akoby sa prinajmenej pol Slovenska presťahovalo do Bratislavy. Vtedy ešte všetci hovorili o Prešporku, nové pomenovanie mesta sa len pomaly ujímalo. (Len čo sa nápad s „Wilsonovým mestom“ zrodil, už i zakapal.) Tým istým vlakom cestoval aj priateľ Koloman Schwarz z Martina. Vystúpili sme spoločne na zanedbanej, provinciálnej stanici. Koloman chvíľu postál na špinavom peróne a znechutene sa díval vôkol seba. Čosi mrmlal a dlho vtrel hlavou. Napokon si vari aj odpľul. ... – Nedobre, nedobre, – prehovoril napokon a poškrabal sa za uchom. – Toto je cudzie mesto s cudzími ľuďmi. A tak ďaleko od Turca! Tu nikdy nebudeme doma. Mali si zvoliť náš Martin za hlavné mesto! ... Človek šiel nakúpiť do obchodu a nerozumeli mu, alebo nechceli rozumieť. My, Slováci hovoriaci spisovným jazykom, sme boli v očiach mnohých bratislavských obchodníkov len prišielci, okupanti. Ale ak si sa hneď ozval po maďarsky alebo po nemecky, mohol si dostať všetko. A bolo to všelijako i s bezpečnosťou. Z Čiech vyslali prápor puškami vyzbrojených sokolov. Stavali stráže pred rýchlo zriadenými centrálnymi úradmi. ... Viešky, neskoršie

155 PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu I. 1918–1919*. LN, Praha, 1991. 433–434.

elýziá tzv. bratislavskej bohémy, ešte neboli objavené, hoci jestvovali vari už od počiatkov mesta. Väčšinou ta chodili len domáci bürgeri a či kraxlhuberi, ako ich tu žartovne nazývali. Naši sa medzi nimi necítili dobre, ešte sa neaklimatizovali, radšej vyhľadávali kaviarne a hostinice, kde postupne začínali byť spolu s Čechmi prevládajúcim živlom.¹⁵⁶

Napriek horeuvedeným nepriaznivým okolnostiam a chladnému privítaniu sa Bratislava veľmi rýchlo stala populárnou cieľovou stanicou zrelej i začínajúcej slovenskej inteligencie a s ňou zrasteného úradníctva. Práve citovaný Hrušovský to zhrnul nasledovnými slovami:

Všetko, čo sa chcelo uplatniť v novej slobodnej krajine, čo chcelo pomáhať, ale i lepšie žiť, hrnulo sa do Bratislavy. I stará inteligencia mala sem namierené, tá očakávala, že sa dostane k významným postom. Rovnako chtivo, s túhou po ružových možnostiach, prichádzali aj mladší a celkom mladí. Dve-tri generácie zišli sa v Bratislave, aby si v nej vybudovali zabezpečenú existenciu. Stala sa pre nich novou Amerikou, s veľkolepými perspektívami.¹⁵⁷

Prirodzene tento prílev Slovákov sa časom musel odraziť aj na bratislavskej každodennosti:

Ako sa mňali týždne, mesiace, popri nemčine a maďarčine si čoraz viac počul na uliciach Bratislavy slovenský hovor, vo všetkých troch hlavných dialektoch. Ale ozývala sa už aj pekná spisovná slovenčina, akou hovorili v Martine a Mikuláši. To človeka naplňalo radosťou a dôverou v budúcnosť. Stať sa štátnym, župným alebo akýmkoľvek úradníkom vôbec, to bol konečný cieľ väčšiny týchto ľudí, čo mali aké-také školy za sebou. Ľudia si akoby chceli razom vynahradiť všetko, čo im minulosť vinou okolností a systému odopierala. Pre obyčajného slovenského človeka bola cesta k úradníckemu povolaniu v minu-

156 HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1963. 155–156.

157 Tamže 158.

losti zatarasená. Tých neveľa bankovníckych miest alebo učiteľských príležitostí na slovenských cirkevných školách vôbec nezavážilo, to bola omrvinka. A zrazu naširoko otvorené brány do štátnych úradov pre všetkých, každý má príležitosť stať sa úradníckym pánom. V predstavách nerozumných rodičov i ten najposlednejší škrabák v najposlednejšom úrade bol pánom, i keď ho museli podporovať, aby nezomrel hladom. No netrvalo príliš dlho a nebolo viac voľných miest, všetky úrady boli preplnené. Nepomáhala ani protekcia, pravda, ak nestál za ňou vplyvný poslanec alebo dokonca niektorý z pánov ministrov. Kolki museli odchádzať sklamaní nazad domov alebo obzerať sa po inom zamestnaní a rozmnožovať rady nezamestnanej inteligencie, či polointeligencie. Iní zas, prikažčení biedou a mravne menej odolní, stali sa lumpenproletármi. V neskorších rokoch, keď školy chrlili nové a nové ročníky maturantov i absolventov vysokých škôl, to bolo ešte horšie.¹⁵⁸

Nakoniec sa novej situácii a spočiatku nenávidenej československej moci začalo prispôbovať aj pôvodné obyvateľstvo, t. j. starí Prešporáci, hoci ako poznamenal Hrušovský, „do srdca im človek nevidel“.¹⁵⁹ Podstatné však je, že popri „trhovnícko-ľudovej“ slovenskej Bratislave sa začala – ešte vo svojej zmiešanej československej podobe - rodiť aj úradnícko-umelecká Bratislava, ktorá sa postupne stala dominantnou nad všetkými ostatnými jej podobami. To sa čoskoro muselo prejavíť aj v literatúre. Bratislava, v ktorej od Vajanského štúdií nežil skoro nijaký významnejší slovenský spisovateľ, sa totiž veľmi rýchlo stala hlavným mestom slovenskej literatúry a kultúry. Stačilo k tomu zhruba jedno desaťročie. Začalo sa aj postupné zmiešavanie dovtedy pomerne izolovaných a nepriateľských spoločností a v 1930-tych rokoch sa už občas vyskytli aj spoločné manželstvá slovenských úradníkov a novinárov s miestnymi nemeckými meštianskymi dcérami. Tie boli pred desaťročím jednotlivými komunitami prísne sankcionované.¹⁶⁰

Do Bratislavy teda naraz prišlo hneď niekoľko generácií slovenskej

158 Tamže 159.

159 Tamže 158.

160 O tomto pozri BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1960. 268.

kultúrnej inteligencie. Jej najvýznamnejšími predstaviteľmi boli pravdepodobne dvaja starší slovenskí realisti s podobným ruským zajateckým a potom legionárskym osudom: Jozef Gregor Tajovský (1874–1940) a Janko Jesenský (1874–1945). Tajovského v Bratislave predbehla jeho manželka Hana Gregorová (1885–1958), významná slovenská spisovateľka a ženská aktivistka. Tajovský bol jednak v Rusku a potom ako osvedčený predprevratový Slovák pokrokového zmýšľania krátky čas pôsobil aj ako župan na vidieku. Po príchode do Bratislavy najprv pôsobil ako legionársky úradník a od roku 1925 bol na dôchodku. Jeho spoločná domácnosť s Hanou Gregorovou sa postupne stala salónom vtedajšej bratislavskej slovenskej spisovateľskej spoločnosti. Po svojom príchode do Bratislavy v roku 1931 dokonca u nich určitý čas býval aj ľavicový slovenský spisovateľ Fraňo Kráľ.¹⁶¹

Janko Jesenský prišiel do Bratislavy až v roku 1928, ale zastával tam vysokú funkciu. Predtým pôsobil ako župan v Rimavskej Sobote a v Nitre. V Bratislave sa stal viceprezidentom Krajinského úradu. Nie náhodou sa teda v Bratislave odohrávala druhá časť jeho dvojzväzkového románu *Demokrati*. Podobne ako v prvej časti, aj tu išlo o zobrazenie úradníckej a politickej vrstvy prvej Československej republiky, ktoré tak dôverne poznal.¹⁶² Zo starších predprevratových spisovateľov treba ešte spomenúť literárneho vedca a kritika českého pôvodu Františka Votrubu, ktorý v medzivojnovom období taktiež pôsobil v Bratislave ako novinár najprv *Slovenského denníka* a potom *Slovenskej politiky*.¹⁶³

V Bratislave sa postupne usadili a stali sa súčasťou jej umeleckého koloritu aj autori mladšej generácie. Medzi nich patrili Ján Hrušovský, Tido Gašpar, Gejza Vámoš, Ján Smrek, Emil Boleslav Lukáč, Ivan Gall, Andrej Mráz, Emo Bohúň, Laco Novomeský, Fraňo Kráľ, Vladimír Clementis a mnohí iní. Ján Hrušovský a Tido Gašpar sa časom stali vedúcimi osobnosťami bratislavskej bohémy, ktorej Gašpar venoval veľkú pozornosť aj vo svojej knihe spomienok *Zlatá fantázia*. Hostinec *Zlatá fantázia* bol inak jedným z centier bratislavskej slovenskej umeleckej bohémy. Spomína ho

161 UHRIN, Pavol: cit. op. 35.

162 REZNÍK, Jaroslav: cit. op. 350.

163 HRUŠOVSKÝ, Ján: cit. op. 196.

vo svojej knihe spomienok nielen Tido Gašpar, ale aj Ján Hrušovský.¹⁶⁴

Bratislavská umelecká bohéma zohrala veľmi významnú úlohu v procese poslovenčenia spoločenského a kultúrneho života Bratislavy, a to napriek tomu, že v prvých rokoch išlo len o niekoľko osôb. Bohémka societa sa však každým rokom úspešne rozmnožovala o nových členov. Emo Bohúň, jeden z jej aktívnych členov, videl neskôr situáciu takto:

Štvrtý rok po založení Československej republiky nebola ešte Bratislava po stránke národnej naša. Vyzeralo to tak, že keď som počul niekoho v električke v tom čase po slovensky hovoriť, pristúpil som k nemu, predstavili sme sa a išli sme si pod viechu vypiť. Ale naša zdravá a dravá priebojnosť o krátky čas poslovenčila hlavné mesto. Prichádzali vtedy do Bratislavy stovky a tisícky slovenských úradníkov, robotníkov a inteligencie, aby vybudovali novú Bratislavu, slovenskú Bratislavu.¹⁶⁵

Inak práve citovaný Emo Bohúň, rodák z Ružomberka a zároveň veľký znalec a obdivovateľ medzivojnovnej Bratislavy, sa stal tým autorom, ktorý vo svojich poviedkach a novelách zvečnil nielen život bratislavskej bohémy, ale čiastočne aj postupný kultúrny prerod hlavného mesta Slovenska. Podobnú úlohu zohrala v slovenskej kultúrnej histórii i spomínaná „bohémka“ dvojica: Ján Hrušovský a Tido Gašpar. Už samotné názvy ich pololiterárnych, polospomienkových diel nasvedčujú o tejto „civilizačnej“ ambícii. Ide o Gašparovu *Zlatú fantáziu*, Bohúňove *Dejiny veselé i neveselé*, ako aj o Hrušovského *Umelcov a bohémov*.

Všestranné poslovenčenie denného i nočného života Bratislavy bolo do určitej miery nielen spontánnym a prirodzeným aktom, ale často aj deklarovaným a vedomým cieľom novej slovenskej umeleckej moderny, ktorá vlastne dostala po prvý raz možnosť prejavit' sa aj v takejto dynamickej a viac-menej organizovanej forme. Zárodky tejto bohémy totiž mohli existovať

164 Túto tému prednávknom podrobne spracoval VAŠŠ, Martin: *Bratislavská umelecká bohéma v rokoch 1920 až 1945*. UK, Bratislava, 2016.

165 BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1960. 255.

tovať aj skôr, napríklad vo väčších mestách, kde študovala slovenská mládež (Budapešť, Praha, Viedeň), to však predsa len boli „nevlastné“ veľkomestá. Koncentrácia kultúrnej aktívnej slovenskej mládeže pravdepodobne taktiež nestačila k vytvoreniu vlastného umeleckého bohémneho profilu. Všetko sa zmenilo v Bratislave.

Okrem toho v tomto procese svoju úlohu určite zohrala aj povojnová všeobecná vitalita, radosť z prežitia a nového začiatku života. Netreba zabudnúť, že značná časť rodiacej sa mladej slovenskej umeleckej bohémy mala za sebou frontové alebo tylové zážitky z prvej svetovej vojny. Aj samotná zmena mocenských pomerov medzi jednotlivými národnosťami bývalého Uhorska musela vzpružiť mladú slovenskú inteligenciu. Hrušovský v diele *Umelci a bohémi* priamo spomína tento oslobodzujúci pocit:

Predovšetkým tu bol obšťastňujúci fakt národného oslobodenia, fakt utvorenia samostatnej Československej republiky. Kto bol účastníkom tej doby, vie pochopiť, čo to znamenalo pre každého z nás. Skutočnosť zrodu republiky bola rozhodujúcim činiteľom pri utváraní, formovaní, názorovom zameraní mladého človeka tých čias.¹⁶⁶

Vznik Československa mal v sebe určitý moderný a modernistický náboj – konzervatívne a predsa len zaostalejšie Slovensko sa totiž naraz ocitlo v jednom štátnom útvare s dynamickým a moderne orientovaným českým národom.¹⁶⁷ Netreba zabudnúť teda ani na kultúrny a knižný import z vyspelejších českých krajín, ktorý síce existoval aj pred rokom 1918, ale v podstatne limitovanejšej podobe. V slovenských mestách vznikali nové knihkupectvá, kde sa rovnako predávala pôvodná slovenská, česká, ako aj prekladová tvorba. Podľa Hrušovského:

Hlavne tomuto faktu možno ďakovať, že sa duševný obzor slovenských ľudí rýchlo rozširoval a že sa odteraz v neprestajnom toku moh-

166 HRUŠOVSKÝ, Ján: cit. op. 246.

167 O príčinách vzniku a charaktere bratislavskej umeleckej bohémy pozri podrobnejšie VAŠŠ, Martin: *Bratislavská umelecká bohéma v rokoch 1920 až 1945*. UK, Bratislava, 2016. 24–53.

li zoznamovať s kultúrnym ruchom vo svete. Česká kniha tu zohrala významnú sprostredkovaciu úlohu, za ktorú jej môžeme byť vďační.¹⁶⁸

Toto pritom tvrdil autor, ktorý bol počas vojnového ľudáckeho režimu zamestnancom úradu propagandy samostatného slovenského štátu.

Bratislavská umelecká a spisovateľská bohéma nedosiahla len postupné poslovenčenie bratislavského kultúrneho a nočného života, ale do určitej miery oživila a vitalizovala celú vtedajšiu – predtým prevažne malomestskú a vidiecku – slovenskú literatúru. Dovtedy dominantný realizmus doplnili o nové podnety a impulzy (expresionizmus, naturalizmus, vitalizmus alebo radikálne socialistické ľavicové smerovanie). Slovenská literatúra bola rozšírená taktiež o nové žánrové formy, pre ktoré je také dôležité väčšie mestské prostredie.

Na rozdiel od obdobia po druhej svetovej vojne, keď sa postupne začali umelecky prejavovať aj autori, ktorí sa už narodili alebo aspoň vyrástli v Bratislave,¹⁶⁹ v medzivojnovom období si bratislavskú tematiku snažili osvojiť autori, ktorí sem prišli v pomaturitnom veku alebo už ako dospelí ľudia. Títo autori zaregistrovali rozličné aspekty bratislavského sociálneho života, ale veľká väčšina ich námetov sa viazala na prostredie, v ktorom sa aj oni samotní pohybovali – čiže na úradnícke, novinárske, umelecké a vysokoškolské prostredie. To boli sféry života, do ktorých vtedy pravdepodobne najviac zasiahla postupná slovakizácia mestskej Bratislavy. Prirodzene, nebolo jedno, ako sa jednotliví autori zžili s novým bratislavským prostredím, alebo nakoľko sa ho pokúsili zobrazit' bez výraznejších osobných zážitkov.

Zaujímavým príkladom je jedno z posledných rozsiahlejších diel Ladislava Nádaši-Jégého *Alina Orságová* z roku 1934. Z viacerých aspektov ide o netradičné Jégého dielo. Neodohráva sa na jeho rodnej Orave, ktorá slúžila ako kulisa pre väčšinu autorových próz. Dej románu sa odohráva v Bratislave v prostredí tamojšej vysokoškolskej mládeže z lepšie situovaných stredných vrstiev. Autor, ktorý vtedy už mal nad šesťdesiat rokov,

168 HRUŠOVSKÝ, Ján: cit. op. 248.

169 Ako príklad možno uviesť Pavla Vilikovského, z neskoršej generácie Petra Pišťanka a mnohých iných.

sa tu teda pokúsil zobrazit' sociálnu skupinu a prostredie, ktoré mu z objektívnych príčin nemohli byť dôverne známe. Pravda, Jégé v medzivojnovom období strávil v Bratislave niekoľko mesiacov, ale určite nie ako mladý vysokoškolák. Vladimír Petřík to v doslove k jeho románu komentoval týmito slovami:

Skôr ako nová skúsenostná vrstva vystupuje však v tomto polorománe, ako nazval Alinu Orságovú František Votruba, do popredia neznámost s novým prostredím. Autor sa pohybuje na neznámej pôde, ktorú ešte skúsenosťou neovládol a v pravom slova zmysle nepoznal. Súdobá kritika, aj keď nie jednoznačne, postrehla tento predsa len do očí bijúci fakt, a zaradila Alinu Orságovú v Jégého tvorbe na jedno z posledných miest.¹⁷⁰

Hoci Petřík má k Jégého dielu pozitívnejší vzťah, ako mala súdobá kritika, aj on uznal, že kritika obsahovala zrnko pravdy:

Pravdou však ostáva, že skutočný život veľkomesta, život »zlatej mládeže«, slovenských »vyšších stredných vrstiev« na prelome tridsiatych rokov poznal Jégé povrchno, rovnako ako ideológiu socialistického hnutia. Oboje odmietal (z rozličných príčin), oboje má uňho skarikovanú podobu.¹⁷¹

Jégé v *Aline Orságovej* zobrazil ľúbostný vzťah hlavnej protagonistky románu, dcéry zámožného vidieckeho advokáta študujúcej na vysokej škole v Bratislave, s úspešným architektom Milanom Vetrovským. Alina a Milan spoločne predstavujú v diele aristokratický prvok a autorom schvaľovaný konzervatívny prístup k vzťahovým veciam. Ostatné mladé mužské a ženské postavy však už nie sú na autorom požadovanej morálnej úrovni, oddávajú sa „voľnému životu“, ktorý je pre Jégého často totožný s „voľnou morálkou“ a zmyselnosťou. Ich ľahčíarske až ľahkovážne sprá-

170 PETRÍK, Vladimír: *Doslov*. In: NÁDAŠI-JÉGÉ, Ladislav: *Alina Orságová*. Tatran, Bratislava, 1968. 184.

171 Tamže 185.

vania má často za následok neočakávané a nechcené tehotenstvo. Autor inak na vtedajšie slovenské pomery a na svoj vek zobrazuje tieto aspekty pomerne otvorene. Zároveň si uvedomuje mentálne rozdiely medzi vidieckym „panským“ a veľkomestským „moderným svetom“. Tu sa už prejavuje Jégého realizmus:

Otec Aliny je advokátom v menšom okresnom sídelnom mestečku. Má dobrú kanceláriu, pracuje s dvoma slečnami a patrí, pravda, medzi najpoprednejších „pánov“ v takej obci. Ani nie tak v takých pánoch, ako skorej v ich paniach a dcérach sa obyčajne vyvinie isté aristokratické cítenie, ktoré sa v cudzom svete prezradzuje a pôsobí už i svojou naivnosťou často komicky. Aj v Aline bolo hodne toho kocúrkovského, keď prišla do Bratislavy, lebo keď skončila i gymnázium vo svojom rodnom meste, mala hodne príležitosti okúsiť kadejaké nezaslúžené vyznačenia a uznania, ktoré jej poplietli hlavu. Alina bola však veľmi rozumné dievča, hľadíace otvorenými očami na svet a striasla chytrou značnú čiastku svojej namyslenosti zo seba, aspoň čo sa týka obcovania s ľuďmi.¹⁷²

Jégé vo svojom románe zobrazil predovšetkým Bratislavu buržoáznu, podnikateľskú a študentskú. Národnostnej otázke nevenoval žiadnu pozornosť, existencia slovenskej Bratislavy bola pre neho už faktom. Maďarské postavy sa v románe skoro vôbec nevyskytovali. Viaceré postavy mali síce nemecké priezviská (bohatý a skazený podnikateľ Gestatter, pani domáca Zaunerová, majiteľ „potratovej“ ordinácie Bernstein), ale ani ich národnostnú a konfesionálnu príslušnosť autor neriešil. Postavy reprezentujúce starú i novú slovenskú inteligenciu, politikov a úradníkov majú však už slovenské mená (pán senátor Korček, jeho syn Artúr, poštový úradník Michal Konečný). Hoci autor nespomenul ich priezviská, aj členovia ľavicovej (komunistickej) kaviarskej stolovej spoločnosti mali slovensky znejúce mená: Fero, Laco, Mala a Števo.¹⁷³ Jégého román je zvláštnou kombináciou typického biologicko-deterministického prístupu k zobrazovaniu postáv

172 Tamže 125.

173 Tamže 20–24.

a ich motivácie so starosvetským slovenským realistickým moralizovaním.

Iný spisovateľský životný osud a autorský prístup k zobrazeniu nového slovenského hlavného mesta predstavuje mladý začínajúci autor Ivan Horváth (1904–1963) vo svojej novele *Laco a Bratislava* z roku 1928. Horváth sa narodil v Senici, ale už v roku 1914 prišiel do Bratislavy, kde začal študovať na tamojšom evanjelickom maďarskom gymnáziu. Odtiaľ po vzniku Československa prestúpil na slovenské štátne gymnázium. Pochádzal z relatívne zámožnej a národne uvedomelej advokátskej rodiny, ktorá mu dokázala poskytnúť vynikajúce vzdelanie, ktoré presahovalo vtedajší slovenský horizont. Štúdium práva začal v Prahe, ale dokončil ho už v Bratislave. Mal však možnosť pobudnúť aj v cudzine. Neskôr sa stal advokátom a verejným notárom. Jeho otec patril k hlasistom, on sám sa neskôr pridal k československým sociálnym demokratom. Po druhej svetovej vojne po istý čas pôsobil v diplomacii, avšak v roku 1950 bol zatknutý a odsúdený v procese s tzv. buržoáznymi nacionalistami. Skoro celé desaťročie strávil v rozličných komunistických žalároch a veľmi skoro po prepustení zomrel.

Napriek tomu, že na rozdiel od Laca, hlavného hrdinu svojej „bratislavskej“ novely, Horváth neprišiel do Bratislavy po maturite a po vzniku nového československého štátu, predsa len v celom diele cítiť eufóriu mladého človeka zo vzniku prvej republiky a z faktu, že Bratislava sa stala hlavným mestom Slovenska. V novele sa neustále prelína opojenie hrdinu z Bratislavy a zo svojej lásky k Želke. Dynamika tejto lásky sa však prejavuje aj na vzťahu k Bratislave. V euforickom štádiu lásky je aj Bratislava opísaná euforicky.

*Bratislava bola ako stará známa, a predsa plná nových pôvabov...
Hrad bol krásny, Laco ho mal veľmi rád ... vedel, že tento hrad bude
raz ozdobou hlavného mesta Slovenska.¹⁷⁴*

174 HORVÁTH, Ivan: *Prózy*. Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava, 2010. 109.

V štádiu ústupu lásky a prázdnoty po jej vyprchaní však písal nasledovné:

*Bratislava však ako keby sa bola vymenila, bola celkom iná ako predtým. Na uliciach bolo plno blata, špiny, všetky denníky prinášali sprosté správy a bratislavské dievčatá dostali všetky škaredé tváre. Michalská brána, na ktorú sa niekedy tak rád díval, bola zrazu staro-
bylo nemotorná a zavádzala mu... Nie, Bratislava bola vskutku len malé, špinavé provinciálne mestečko, ktoré si namýšľalo, že titul hlav-
né mesto Slovenska stačí na to, aby sa stalo krásnou... Chcel ísť inde,
veď aj ďalej sú veľké mestá, ľudia, stromy, krajšie, omnoho krajšie
ako tu.¹⁷⁵*

Bratislava zohrala dôležitú a dynamickú úlohu v Horváthovej novele. Mesto hrá mnohými farbami, rozličnými náladami a neustále sa vyvíja jeho kolorit. Autor ho okrem fiktívnych postáv doplnil aj osobami, ktoré skutočne žili. Pri univerzite sa Laco napríklad stretol s prvým slovenským rektorom Univerzity Komenského Augustínom Rathom, inde zase uvidel básnikov Laca Novomeského a Jána Smreka. Prostredie, v ktorom sa Laco pohybuje, je slovenské a zároveň spoločensky exkluzívne. Ide o kancelárie politikov, úrady, univerzitu, advokátske vily a tenisové dvorce, občas aj o rozličné druhy pohostinských zariadení, počnúc elegantnými kaviarňami, cez viechy až po zafajčené putiky a bordely. Otcov priateľ a zároveň Lacov patrón sa volá Dr. Kalný. Má elegantnú vilu, ktorej dal slovenské meno Sallaš. Vie sprostredkovať kontakty na ministrov, senátorov i iných vysokých úradníkov.

Občas sa ešte v diele objavia náznaky, že nie všetci v Bratislave hovorili a mysleli po slovensky. Lacov priateľ Igor poznal všetky slovenské dievčatá v Bratislave.¹⁷⁶ Avšak na inom mieste autor píše toto:

*Tisíc dievčat v meste zažalo lampu. Chystali sa písať maďarské listy
a nemysleli na Laca.¹⁷⁷*

175 Tamže 138–139.

176 Tamže 108.

177 Tamže 131.

Vo vzťahu k maďarčine je v prípade Laca cítiť určité zadosťučínenie a víťazoslávnosť. Čoskoro po príchode do Bratislavy, počas prvých prechádzok po korze Laco stretol jedného neznámeho:

Pán s veľkým bruchom, židovským nosom a malou koženou taškou v ruke zosadol z električky, zamieril k Lacovi a opýtal sa ho: „Hol van itt kérem a Savoy szálloda?“ Laco mu odpovedal samopašne: „Nem tudom maďárom,“ potom ho zamrzelo, že si robí zlé vtipy, a kričal za tým pánom: „Nem tudom, nem tudom.“ Ten sa obracal udivene a niečo si mrmlal. Laco šiel za ním, potom videl nápis – Reštaurácia – vošiel dnu a naobedoval sa.¹⁷⁸

Novela *Laco a Bratislava* primerane svojmu názvu obsahuje celú jednu nadnesenú ironicko-oslavnú pasáž o hlavnom meste:

Hľaď, i nad Bratislavou tkvie niečo, čo by bolo možno nazvať duchom dejín a čo ju robí krásnou a špinavou. Keď pozrieš na hrad, predstav si Rozgonyiho, hrdého obhajcu, a Jiskru, ako ho oblieha, ich dcéry a zemanov, ktorí boli do nich zamilovaní. Potom pozri na tie domy, v ktorých sa vraj konali alchymistické seansy, a pomysli na Štúra. Nie je to však vždy len minulosť, ktorá láka, i prítomnosť má svoje divy. Predtým boli Kolumbus, Aristoteles, Bernolák, Heine, teraz máme Mussoliniho, Kukučina, Amundsena a iných. Pozri na ten ruch v uliciach, to je ruch hlavného mesta Slovenska, teda vraj náš slovenský ruch podľa mena. Sláva ti buď, mesto naše, plné hmyzu, nádejí, bánk a zvady. Možno ťa milovať a nemilovať, som však úbohý študent, ktorý verí v budúcnosť a má rád futbalový západ, z ktorého kľúči zmrtvychvstanie.“ Keď takto chválil Bratislavu, myslel na Želku, v jeho mysli sa plietli dva pojmy a zlučovali.¹⁷⁹

O Bratislave a jej živote sa v medzivojnovom období okrem už spomínaných próz zrodilo viacero diel, alebo sa v nich aspoň objavila ako priestor,

178 Tamže 106.

179 Tamže 120.

kulisa pre dej. Ich autori exponovali iné aspekty Bratislavy a umiestňovali svojich hrdinov do rozličných prostredí. Začínajúci ľavicový prozaik Fraňo Kráľ si z Bratislavy v sociálne kritickom románe *Čenkovej deti* primárne nevšimá jej univerzitnú a úradnícko-intelektuálnu dimenziu, ale práve naopak, potuchnuté a zapadnuté remeselnícke a proletárske časti mesta. Sem sa totiž dostal za učňa jeden z Čenkovej synov. Pre Janka Jesenského bolo zaujímavé už spomínané úradnícke a stranícke prostredie. Bratislavské politicko-byrokratické prostredie si pre svoje satirizujúce veselohry občas zvolil aj dramatik Ivan Stodola.¹⁸⁰

V každom prípade bolo medzivojnové obdobie rozhodujúce pre rýchlu a intenzívnu integráciu bratislavského prostredia a koloritu do slovenskej literatúry. Táto integrácia sa uskutočnila spontánne aj organizovane zároveň, a zúčastnili sa na nej rovnako starí aj mladí autori. Pre mnohých z nich však mala čerstvo adoptovaná Bratislava ešte nádych určitej exotickosti. Z viacerých diel cítiť práve to očarovanie a zároveň citový odstup, ktorý je schopný zvýrazniť exotickosť toho-ktorého prostredia. Martinské, mikulášske alebo iné rýdzo slovenské malomestské prostredie mohlo v tomto období síce vyvolávať citové reakcie, pocit domáckosti a domovskej zakotvenosti, ale po predchádzajúcich desaťročiach už nemohlo poskytnúť čaro novosti a exotickosti. To mohli poskytnúť len už zabudnuté alebo novoobjavené a práve sa integrujúce prostredia, medzi ktoré rozhodne platila aj Bratislava tohto obdobia.

180 Pozri napríklad Stodolovu veselohru *Čaj u pána senátora*.

VI. LEVICE V MAĎARSKEJ A SLOVENSKEJ LITERATÚRE (GÉZA FÉJA A ANTON HYKISCH)

Väčšina miest na Slovensku má za sebou pohnutú históriu, počas ktorej sa niekoľkokrát radikálne zmenila ich etnická, konfesiónalna, politická a kultúrna identita. Levice prirodzene nie sú výnimkou. Malomestský ráz (oppidum) nadobudli už v 15–16. storočí, hoci nikdy nezískali štatút slobodného kráľovského mesta. V 18. a 19. storočí boli Levice už prirodzeným centrom hospodárskeho a spoločenského života v Tekovskej stolici, avšak oficiálne sa nikdy nestali jej administratívnym sídlom. Tu zohral svoju úlohu fakt, že počas reformného obdobia v Uhorsku (1832–1847) a ešte viac počas revolučných rokov 1848/1849 sa približne päťtisícové mestečko s jednoznačnou maďarskou väčšinou profilovalo výrazne opozične a „košutisticky“. V období rakúsko-uhorského dualizmu preto napokon verejnosprávnym centrom Tekova zostali etnicky síce slovenskejšie, avšak mocensky k Habsburgovcom predsa len lojálnejšie Zlaté Moravce. Centrálna moc zo svojho pohľadu asi mala pravdu, lebo v Leviciach parlamenté voľby pred rokom 1914 zväčša vyhrávali opoziční kandidáti, ktorí mali blízko k uhorskej Strane nezávislosti.¹⁸¹

Na začiatku 20. storočia boli vtedy približne desaťtisícové Levice síce demograficky malým mestom, zďaleka však už neboli zaprášeným „zapaďákovom“, ktorý by sa len minimálne líšil od väčších dedín, akými bolo posiate celé vtedajšie Uhorsko. O kultúrnom význame mesta okrem iného svedčí aj celý rad literárnych osobností, ktoré sa tu narodili, študovali alebo inak pôsobili. Medzi ne určite patrí Elena Maróthy-Šoltéssová (1870–1871), Gyula Juhász (1907), Jozef Cíger Hronský (1910–1914), Peter Jilemnický (1921), Juraj Červenák (1929–1933), Alexander Matuška (1935–1938), Gyula Duba (1940–1944), Andrej Chudoba (1945–1949), Anton Hykisch (1949–1951), Mila Haugová (1956–1959), Miroslav Pius (1956–1960) alebo Lajos Grendel (1963–1966). Väčšina z nich študovala alebo učila na

181 FÉJA, Géza: *Bölcshódal*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2002. 99–100.

niektorej z levických vzdelávacích ustanovizní – t. j. na gymnáziu alebo učiteľskom ústave.¹⁸² V Leviciach sa ďalej okrem Grendela narodila maďarská spisovateľka Katalin Ordódy (1918–2000), a tu ako advokát pôsobil syn Janka Kráľa, taktiež literárne činný Vladimír Všeslav Aladár Kráľ, ktorý tu je aj pochovaný.¹⁸³ Inak z Levíc pochádza aj známy slovenský vydavateľ Koloman Kertész Bagala.

Napriek trvalej alebo dočasnej prítomnosti spomínaných osobností v meste Levice dlho nepatrili medzi frekventované témy maďarskej a slovenskej literatúry. Predsa sa však zachovalo niekoľko literárnych spomienok na miestny život. Spomedzi slovenských realistov si na Levice vo svojich spomienkach *Sedemdesiat rokov života* spomenula Elena Maróthy-Šoltéssová, ktorá tu začiatkom 70. rokov 19. storočia strávila niekoľko mesiacov u svojho strýka Maxa Hudeca. Bývalý evanjelický farár Hudec sa práve vtedy stal pedagógom učiteľského ústavu. Býval so svojou neterou u miestneho maďarského mešťana. U neho doma sa schádzali slovenskí študenti. Stenu jeho bytu zdobil obraz Svätopluka. Na mladú Maróthy-Šoltéssovú najviac v meste zapôsobili hrad a kostoly.¹⁸⁴ Zatiaľ naposledy využil Levice ako kulisu pre svoj román *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)* Ravol Rankov v roku 2008.

Podstatne viac ako Rankov sa Leviciam a ich spoločnosti venovali dve literárne diela maďarskej a slovenskej „literárnej prvej ligy“ – najprv malomestská sociografia Gézu Féju *Pieseň nad kolískou (Bölcsődal)* (1957), ako aj „neskorobudovateľský“ román Antona Hykischu vydaný pod názvom *Atómové leto* (1988). Hoci sa tieto štýlovo pomerne rozdielne diela zrodili s odstupom približne tridsať rokov, v predsa len je možné na ich základe zmapovať niektoré zmeny, ku ktorým došlo v Leviciach v rozpätí rokov 1900 až 1989. A to napriek tomu, že ani jeden zo spomínaných autorov vo svojom diele ani raz priamo nespomenul meno mesta Levice!

182 Gymnázium vzniklo v roku 1815. Učiteľský ústav bol založený v roku 1870.

Pozri HUDZOVIČ, Ján: *Sto rokov učiteľského vzdelávania v Leviciach*. Krajský pedagogický ústav. Bratislava, 1971.

183 ZÁTOPKOVÁ, Mária: *Slovník osobností levického regiónu. Textovo-bibliografický materiál*. Tekovská knižnica v Leviciach. Levice, 2001.

184 MARÓTHY-ŠOLTÉSOVÁ, Elena: *Sedemdesiat rokov života*. Zlatý fond, Sme.

Géza Féja a Levice

Maďarský spisovateľ-sociograf Géza Féja (1900–1978) pochádzal zo starej zemianskej levickej rodiny a celé svoje detstvo prežil v meste. V roku 1919 zmaturoval na miestnom gymnáziu a vo februári 1920 pri Šáhách prekročil československo-maďarské štátne hranice, aby potom zbytok svojho života prežil už v Maďarsku. Univerzitné štúdiá maďarčiny a nemčiny absolvoval v Budapešti na tamojšej filozofickej fakulte. Neskôr pôsobil ako učiteľ v Ostrihome a v Budapešti. Po druhej svetovej vojne pracoval najprv ako knihovník v Békešskej Čabe a potom ako vedecký pracovník knižnice hlavného mesta.¹⁸⁵

Literárne bol Féja aktívny od 20. rokov 20. storočia a o desať rokov neskôr už patril medzi známych spisovateľov tzv. ľudového krídla maďarskej literatúry. Toto sa snažilo nielen o opis pomerov na vidieku, ale aj o všeobecné pozdvihnutie životnej úrovne maďarských ľudových vrstiev, predovšetkým roľníkov. Podľa Féjových osobných spomienok na jeho literárne dozrievanie mal najväčší vplyv významný maďarský symbolistický básnik Endre Ady a potom Dezső Szabó. Szabó bol populárny a zároveň sporný prozaik prvých rokov po prvej svetovej vojne, ktorý ovplyvnil skoro celú generáciu vtedajších národne orientovaných a zároveň sociálne citiacich maďarských spisovateľov.

Väčšina ľudových spisovateľov bola v opozícii voči režimu Miklósa Horthyho (1920–1944), ktorý po celé štvrtstoročie konzervoval nespravodlivé sociálne pomery v krajine a deformoval politický systém. Časť literárnych ľudovcov sa preto postupne zblížila s politickou ľavicou, druhá (nacionalistickejšia) časť zase určité obdobie sympatizovala so sociálnym programom maďarskej krajnej pravice. Nakoľko sa maďarská sociológia v očiach vtedajšieho režimu skompromitovala, práve ľudový prúd maďarskej literatúry zohral dôležitú úlohu v procese zdokumentovania sociálnych, kultúrnych a mentálnych pomerov v Maďarsku a takto vlastne suploval nedostatok kritického sociologického prístupu vo vede. Angažovaní ľudoví spisovatelia vytvorili vo vtedajšej literatúre celý sociografický smer. Jed-

185 *Pamätnica Gymnázia v Leviciach 1815–2015*. Zost. OPATERNÁ, Ľubica – VINCZE, Ladislav. Gymnázium Andreja Vrábľa, Levice, 2015. 164–165.

ným z jeho najdôležitejších diel bola práve Féjova kniha *Kút búrok (Vihar-sarok)* (1937) o biede agrárneho proletariátu a malých roľníkov na juho-východe vtedajšieho Maďarska.¹⁸⁶

Dielo *Pieseň nad kolískou (Bölcsődal)* Féja venoval sociografii Levíc svojho detstva zo začiatku 20. storočia. Nad komplikovaným žánrovým zaradením knižky sa neskôr zamyslel Lajos Grendel v doslove k novému vydaniu Féjovho diela v roku 2002. Samotný Féja považoval *Pieseň nad kolískou* za autobiografický román, čo je však bola podľa Grendela pravda len čiastočne. Dielo sa skôr podobá na faktografický román alebo vynikajúcu literárnu sociografiu opisujúcu skoro všetky segmenty miestnej spoločnosti. V každom prípade tu nejde o fikciu, hoci autor asi čerpal aj z iných súdobých „malomestských“ opisov maďarskej literatúry. Podľa Grendela tkvie skutočné čaro tohto Féjovho diela v tom, že v sebe kombinuje a harmonizuje viaceré žánrové prvky.¹⁸⁷

Hlavným hrdinom tohto autobiografického diela však nie je autor nachádzajúci sa v úzadí, ale predovšetkým samotné mesto Levice, ktorého meno pritom spisovateľ ani raz nespomenul. Všetky okolité dediny a mestečka (Šahy, Zlaté Moravce, Kalná nad Hronom, Krškany atď.), ako aj mestské časti, ulice a budovy (Tabaková, Perec, Dobóvský kaštieľ atď.) v románe sú skutočné, dokonca aj časť miestnych obyvateľov tu vystupuje pod vlastným alebo len mierne skomoleným menom. Autor v knihe opisuje množstvo typických miestnych postavičiek a ich štylizovaných príbehov, ktoré pravdepodobne majú reálny základ. Napriek tomu často pôsobia fiktívne. Levickí starousadlíci boli však koncom 50. rokov 20. storočia rozhorčení, keď sa im do rúk dostala v Maďarsku čerstvo vydaná knižka ich

186 Kniha spôsobila autorovi problémy, lebo sa voči nemu začal proces pre hanobenie národa. Na jeho obranu sa postavili mnohí ľavicoví aj sociálne orientovaní krajne pravicoví myslitelia a nakoniec proces skončil oslobodzujúcim rozsudkom. Vtedy bol inak Féja už interným publicistom pravicového a nacionalistického politického časopisu *Magyarország*. O sporných a diskutabilných prejavoch Féju z tohto obdobia pozri UNGVÁRY, Krisztián: *Értelmiség és antiszemita közbeszéd*. Beszélő online, 6. évf. No. 6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseges-antiszemita-kozbeszed>

187 GRENDEL, Lajos: *Kisvárosi hanyatlástörténet*. In: FÉJA, Géza: *Bölcsődal*. Felsőmagyaország Kiadó, Miskolc, 2002. 244.

dávno odídeného rodáka. V jeho diele totiž mnohí spoznali osudy a prešľapy svojich priamych predkov alebo susedov, ktoré po desaťročia síce uchovávala a konzervovala miestna tradícia a humorne-tragické legendárium, avšak nikto z miestnych ich nepovažoval za vhodné napísať na papier.¹⁸⁸

Grendel v už citovanom doslove nakoniec charakterizoval toto dielo ako „históriu malomestského úpadku.“ Tento úpadok pritom nebol typický len pre Levice, ale aj pre množstvo iných menších a stredných miest starého Uhorska konca 19. storočia. Tieto mestá už mali za sebou fázu patriarchálneho hospodárenia a riadenia, stratili svoj starý étos, sociálne sa diferencovali, naďalej však zostávali predovšetkým agrárnymi mestečkami s upadajúcimi remeselníkmi, učiteľmi a džentrícko-úradníckou vedúcou vrstvou. Tá však čoraz žila skôr z národa a nie pre národ. Podľa Grendela pravdepodobne tu treba hľadať príčinu toho, že Féja nenazval svoje rodné mesto jeho poriadnym občianskym menom a písal stále len „o mojom meste“ alebo „o svojom rodisku.“ Jeho Levice boli totiž prototypom stoviek podobných malých miest skoro s rovnakými problémami. Tie spôsobilo tak trochu nečakané stretnutie starého feudálne-patriarchálneho sveta s postupujúcou kapitalistickou modernizáciou.¹⁸⁹

Féjov román pozostáva z viacerých kapitol, ktoré sa venujú rozličným aspektom života starých Levíc. Najosobnejšie sú pravdepodobne prvé kapitoly, ktoré opisujú históriu jeho rodiny a priamych predkov. Svojím osobným zážitkom a rozhodnutiam sa potom zase podrobnejšie venuje na konci knihy, keď opisuje svoj odchod z rodného kraja do Budapešti. Medzitým však autor podal pomerne plastický opis levických sociálnych a kultúrnych pomerov druhej polovice 19. a začiatku 20. storočia. Asi najzaujímavejšie sú kapitoly, ktoré opisujú život jednotlivých sociálnych vrstiev a miestnych kást.

Autor, pochádzajúci z prostredia levickej strednostavovskej elity, rozlišoval v čase svojho detstva viaceré rozhodujúce spoločenské vrstvy. Najväčší vplyv na udalosti mali miestni zemanovia a zámožnejší mešťania, vzdelanci a úradníci, ktorí sa im vo všetkom pokúšali priblížiť. Ich hlavnou životnou stratégiou bolo priženiť sa do takejto „rodiny s erbom,“ hoci tá

188 Tamže 243.

189 Tamže 244–245.

už ani nemusela mať skutočný veľkostatok. V Leviciach totiž žilo viacero schudobnelých zemianskych rodín, ktorých členovia sa živili ako úradníci, lekárnici, obchodníci alebo dokonca ako remeselníci. Toto bol vlastne aj osud spisovateľovej rodiny.

Féja mal však napriek svojmu pôvodu mimoriadne kritický postoj k mentalite, životnej stratégii a štýlu tejto vrstvy. Bol totiž to zhubný nielen pre konkrétne osoby a ich rodiny, ale pre celú spoločnosť a dokonca aj pre uhorskú štátnosť. Pritom skoro celá nová uhorsko-maďarská stredná vrstva sa snažila napodobňovať upadajúce zemianstvo. Išlo však už iba o paródiu jeho voľakedajšieho životného štýlu. Oficiálny politický kurz a verejný diskurz, podobne ako aj vtedajšie módné smery netlmili tento škodlivý jav, ale skôr ho posilňovali.¹⁹⁰ Féja smutne konštatoval, že táto zemiansko-meštianska-úradnícka vrstva bola už veľmi unavená na to, aby žila pekne a produktívne, ale bola ešte príliš vitálna, aby dôstojne odumrela.¹⁹¹ Podporná politika uhorského štátu vlastne len predlžovala jej agóniu.

Podstatne pozitívnejšie videl Féja staré obchodnícke a remeselnícke patricijské rody, ktoré žili v centre mesta a ich sociálny status symbolizoval okrem puritánskeho a zároveň rozľahlého domu so záhradou ešte vinohrad s viničným domčekom, vkladná knižka v miestnej sporiteľni a niekoľko parciel v okolí mesta. Išlo predovšetkým o staré meštianske rody, ktoré žili z vlastnej práce a dbali na svoju nezávislosť. Proces ich hmotného vzostupu bol pod prísnou kontrolou verejnosti. Avšak táto vrstva bola málopočetná a postupne strácala vplyv na dianie v meste, ktorý prechádzal do rúk džentroidných úradníckych a intelektuálne-advokátskych vrstiev. Tu videl retrospektívny romantik Féja začiatok úpadku miestneho verejného života.¹⁹²

Novú vrstvu v živote mesta predstavovali podľa autora novopríchodzí alebo expresívnejšie povedané prišelci. Levická skomolená slovenčina ich občas nazývala aj „prindišmi.“ Obsah tohto slova sa však častokrát menil, v závislosti od historického vývoja a migračných vln. Po druhej svetovej vojne medzi nich patrili slovenskí presídlenci z Maďarska, potom partizáni,

190 Tamže 100.

191 Tamže 112.

192 Tamže 118–119.

železničiar a úradníci z Horehronia a iných oblastí Slovenska alebo nakoniec aj robotníci, ktorí prišli stavať atómovú elektráreň v Mochovciach. V čase Féjovho detstva však pojem „prindiš“ znamenal človeka pochádzajúceho z územia mimo mesta a jeho širšieho okolia, ktorého vedeli miestni domorodci len ťažko prekádovať cez jeho predkov. V dobovom kontexte išlo často o židovských advokátov, obchodníkov a iných predstaviteľov slobodných povolání. Nie vždy však išlo len o židov – „prindiš“ mohol byť aj Slovák, Nemec alebo Maďar z iného regiónu krajiny s nejasným rodinným pozadím. Mohli byť medzi nimi aj skutoční cudzinci.

Féja, ktorý v 30. a 40. rokoch 20. storočia napísal niekoľko publicistických článkov s antisemitským obsahom,¹⁹³ sa výrazu žid a židia vo svojom biografickom románe napísanom v období rokov 1945 až 1957 zásadne vyhýbal. Túto novú vrstvu miestnych podnikateľov, obchodníkov a advokátov preto vo svojom diele nazýva skôr „buržoáziou.“ Podobne ako v džentrícko-meštiansko-úradníckych vrstvách videl hlavných predstaviteľov uhorského štátu, tak videl v tejto „buržoázii“ reprezentantov kapitalizmu, ktorý autorovi vôbec nebol sympatický. Pokiaľ prvú menovanú vrstvu podľa Féju charakterizoval úpadok, tak druhú „prindišskú“ vrstvu bez rozdielu konfesie zase skazenosť.¹⁹⁴ Hlavnú výhodu prevažne židovskej „buržoázie“ však na kultúru vždy citlivý ľudový spisovateľ videl v jej zvýšenom záujme o literatúru. Boli to práve dcéry tejto vrstvy, ktoré upriamili pozornosť mladého levického gymnazistu na Thomasa Manna, ako aj na proeurópsky orientovaný literárny časopis *Nyugat (Západ)*, v ktorom neskôr aj sám publikoval.¹⁹⁵

Napriek svojej „ľudovosti“ a príklonu k idealizácii sedliackych základov spoločnosti, samotným roľníkom venuje Féja vo svojom levickom románe veľmi malú pozornosť. Len krátko konštatuje ich prítomnosť v poľnohospodárskom mestečku a stručne kritizuje jav „rodenia jedináčikov,“ ktorý bol vtedy pomerne rozšírený medzi miestnymi sedliakmi kalvinského

193 O tom pozri ešte raz UNGVÁRY, Krisztián: *Értelmiség és antiszemita közbeszéd*. Beszélő online, 6. évf. No. 6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>

194 FÉJA, Géza: cit. op.130.

195 Tamže s. 130.

vierovyznania. Týmto opis tejto vrstvy viac-menej aj končí. Príčinou tejto stručnosti bolo pravdepodobne to, že táto vrstva napriek svojej početnosti v Leviciach predsa len nikdy neudávala spoločenský tón.

Veľmi málo pozornosti venoval Féja aj robotníckej triede, ktorá však pre nedostatok modernejšieho priemyslu v meste skutočne aj chýbala. Len na konci románu, pri opise udalostí z konca prvej svetovej vojny autor spomenul aj manuálne pracujúce námedzné masy, ktoré žili na periférii mestečka a v okolitých osadách. Tieto sa však do určitej miery aktivizovali – aj to opatrne – až v pohnutých dňoch rozpadu Uhorska a starého sveta.

Podstatne viac sa autor zamerával na širokú vrstvu starousadlickej levickej maloburžoázie alebo inak povedané takzvaných malých, ale samostatných existencií, ktoré tvorili integrálnu súčasť mestského života a do určitej miery predstavovali protipól miestnych patrícijských rodov a džentroidnej strednej triedy. Táto skupina bola otvorená viacerými smermi. Predovšetkým sa všemožne snažila, aby jej deti prenikli medzi príslušníkov „panskej“ strednej vrstvy, preto sa pomocou heroického úsilia a veľkého živorenia pokúsila získať stredoškolské vzdelanie aspoň pre jedného zo svojich synov. Každý nový obchod alebo čo i len trochu modernejšia manufaktúra však ohrozovala existenčné základy tejto sociálnej skupiny, ktorá však naďalej bola veľmi hrdá na svoju samostatnosť. Tento fakt, spolu s nedostatkom priemyslu v meste zabránil tomu, aby sa táto skupina postupne stala základom priemyselného robotníctva v Leviciach. Zároveň títo malí remeselníci mali ešte záujem o veci verejné, politizovali a svojím spôsobom práve oni tvorili verejnú mienku v meste.

Zvláštnu podskupinu v rámci malého meštianstva tvorili takzvaní „povalači“, ktorých Féja aj po maďarsky nazýva týmto skomoleným slovenským výrazom („povalacsok“). Išlo vlastne o vykorenených, skrachovaných alebo lumpenizovaných príslušníkov drobného meštianstva, ktorí už nemali silu zachovať si svoje predchádzajúce postavenie. Niekedy sa sem prepadli aj neúspešní príslušníci vzdelanejších vrstiev. Všetci prežívali zo dňa na deň, plnili miestne lacnejšie pohostinstvá, niekedy debatovali a rečnili na trhovisku. Ich záujem o veci širšieho významu totiž ešte pretrvával. Odísť do Budapešti za robotníka považovali „povalači“ viac-menej za ponížujúce a naďalej sa pridržiavali svojej rodnej hrudy (alebo skôr dielne), ktorá

však už skoro vôbec neexistovala alebo nič neprodukovala. V podstate tu bola reč o deklasovanej alebo pauperizovanej maloburžoázii. Určitú výhodu „povlačov“ videl Féja v tom, že v nich ešte existovala iskrička slobodného ducha, mali humor, prípadne guráž, a niekedy (nakoľko nemali už čo stratiť) sa odvážili kritizovať aj existujúce pomery v meste a skazených príslušníkov vyšších vrstiev.¹⁹⁶

Féja pravdepodobne najviac sympatizoval so vzdelanejšou kategóriou mešťanov, ktorých nazval miestnymi „robinzonmi“ a „stroskotancami.“ Išlo o nadaných miestnych občanov-intelektuálov, ktorí častokrát pôsobili v školstve a primerane svojim možnostiam sa snažili organizovať miestny kultúrno-spoločenský život. Mnohí z nich však prežili viac neúspechov, ako úspechov, okolie ich nie vždy chápalo a aj oni samotní sa svojou občasnou monotematickosťou stávali smiešnymi. Napriek tomu v tejto skupine videl Féja aspoň iskru skutočného záujmu o vyššiu kultúru, ktorá mu tak chýbala v mori vidieckeho nezájmu a kultúrnej povrchnosti.¹⁹⁷

Anton Hykisch a Levice

Významný súčasný slovenský spisovateľ Anton Hykisch sa síce narodil v roku 1932 v blízkej Banskej Štiavnici v rodine úradníka, avšak svoje stredoškolské štúdiá v roku 1951 nakoniec dokončil na levickom gymnáziu. Potom pokračoval v štúdiách v Bratislave na Vysokej škole ekonomickej. Jeho celý pomaturitný život sa teda už viaže na hlavné mesto Slovenska.¹⁹⁸ Hykischova osobná skúsenosť s Levicami bola teda kratšia a povrchnejšia, než v prípade levického „rodáka“ Féju, ktorý videl svoje rodisko podstatne intímnejšie. Napriek tomu sa neskôr aj on raz vrátil k Leviciam svojich gymnaziálnych čias a to novele *Waldemar (1950-1952)*.¹⁹⁹ Hykisch sa do

196 Tamže s. 137–138.

197 Tamže 132–135.

198 *Pamätnica Gymnázia v Leviciach 1815–2015*. Zost. OPATERNÁ, Ľubica – VINCZE, Ladislav. Gymnázium Andreja Vrábľa, Levice, 2015. 168–169.

199 V podstate tu ide o kapitolu z románu *Rozkoše dávnych čias*. Vyd. MS, Martin, 2009. 213–239.

Levič dostal po neúspešnom pokuse o nelegálny prechod hraníc na začiatku komunistickej diktatúry. Vtedy bol určitý čas aj vo väzbe. Po oslobodení skončil v Leviciach, kde sa jeho otec, bývalý notár stal zamestnancom Okresného národného výboru.

V novele autor priamo spomína Levice a jeho jednotlivé časti (napríklad štvrť s menom Káka, kanál Perec) a opisuje pečené kačice a husacie štvrťky, ako miestnu špecialitu. Väčšina jeho postáv sú Slováci alebo majú aspoň slovenské mená. Občas sa tu síce objavia náznaky faktu, že Levice počas druhej svetovej vojny patrili k Maďarsku a v diele sa objaví aj maďarské meno. Takéto meno mal napríklad starý dekan Medve, ktorému podľa ironizujúceho Hykischu

... ku šťastiu mu chýba akurát »d'«“. Dekan Medve v Leviciach prežil výmenu obyvateľstva, aj reslovakizáciu a teraz po víťaznom Februári s vráteným občianstvom akože slobodne dýchal ako občan maďarského pôvodu v ľudovodemokratickej Československej republike. Slúžil v milosrdnej latinčine omše tiché i spievané. Kázne – teraz vznešene zvané homílie – o prečítanom evanjeliu vedel rovnako presvedčivo podať po slovensky i po maďarsky tým prízvukom predvojnových inteligentov.

Medve prijal nového kaplána Blažejka Hrnčiara zo Spiša priateľsky a radil mu, ako prežiť nástup komunizmu a jeho proticirkevnú každodennosť. Aj v tomto diele ja jemný odkaz na južanskosť Levič, kde sa sneh dlho neudrží. Inak však autor v novele viac neexponuje národnostné pomery a regionálne charakteristiky.

Hykisch Levice vždy opisoval s väčším emocionálnym odstupom, ako Féja. Levice sú pre neho iným – južnejším – svetom, hoci Banská Štiavnica a Levice geograficky nie sú až tak vzdialené. Preto prekvapuje odstup, ktorý si slovenský „Severan“ Hykisch drží od „južanských“ Levič, o obyvateľoch ktorých jeden z jeho hrdinov píše nasledovné:

V tvojej vitalistickej južnoslovensko-maďarsko-turecko-tatárskej-byzantskej duši šerosvit nevyvoláva očistu, ale skôr opak.²⁰⁰ Levice pritom tradične slúžili ako brána ku štiavnickým banským mestám, ktoré mali počas tureckých nájazdov chrániť.

V románe *Atómové leto* Hykisch nenazýva Levice ich vlastným menom. Dej jeho románu z roku 1988 sa odohráva v meste Pohronce a výstavba novej atómovej elektrárne prebieha v blízkych Žitňanoch (v skutočnosti v Mochovciach). Všetky okolité mestá sú však pomenované už svojím pôvodným menom, len Jaslovské Bohunice sa tu spomínajú ako Hronce. Veľké sídliská Rybníky, ktoré v Leviciach vyrástli pre potreby budovateľov atómovej elektrárne, v románe figurujú pod menom Močiare I. až III. Hotel Atóm v centre mesta nesie románové meno Elektrón, a taktiež sú zmienené mená jednotlivých pohostinstiev. Inak autor pomerne presne opísal štruktúru mesta a rozloženie jeho obyvateľstva v charakteristických častiach: starší a novší boháči žijú v zástavbe nových rodinných domov naľavo od centra (táto časť sa v skutočnosti nazýva Cigánkou), starousadlíci rozličných národností, konfesií a profesií žijú zase v časti Nová osada, ktorá bola vybudovaná v medzivojnovom období. Ulice sú tu skutočne ľudovou slovesnosťou očíslované podobne ako v americkom meste New York. Za touto časťou sa začínajú veľké panelové sídliská.

Sociálne boli Levice z konca 20. storočia primerane socialistickej modernizácii podstatne homogénnejšie, než akými boli pred necelými sto rokmi v časoch Féjovho detstva. Stará stavovská spoločnosť s jej diferencovanými mentalitami zmizla. Určité majetkové rozdiely prirodzene existovali aj naďalej, ale nemali ešte kontúry zamrazených štruktúr. Hykisch spomína taktiež novoprišelcov v Leviciach – počnúc prvorepublikovými českými úradníkmi a žandarmi, pokračujúc slovenskými povojnovými osadníkmi až po staviteľov atómovej elektrárne zo všetkých kútov bývalého Československa. Najexotickejšie asi pôsobia v meste sovietski odborníci na atóm, ako aj kubánske robotníčky z miestnej textilky, ktoré sem prišli v rámci Rady vzájomnej hospodárskej pomoci (RVHP).

Autor neexponuje v románe sociálne alebo etnické konflikty. Konflikt-

200 HYKISCH, Anton: *Atómové leto*. Slovenský spisovateľ. Bratislava, 1988. 224.

nú povahu tu majú maximálne medziľudské rodinné vzťahy, problémy na pracovisku a hlavne je tu zobrazená oprávnená obava ľudí (najmä Kláry Chladovej) z katastrofy podobnej tej černobyľskej. Táto otázka koncom 80. rokov 20. storočia skutočne rezonovala medzi miestnymi obyvateľmi. Levice sa totiž výstavbou novej elektrárne podľa mnohých statusadlíkov priblížili k možnosti podobnej katastrofy.

Kontinuita a diskontinuita: stále a premenlivé fakty

Féja i Hykisch napriek veľkému časovému písali o tom istom meste, preto sa v ich dielach vyskytujú mnohé prvky, ktoré predstavujú kontinuitu, iné zase majú diskontinuitný charakter. Najviac sa prirodzene medzi poslednými rokmi starého Uhorska a predposledným rokom štátneho socializmu v Československu zmenili sociálne a politické pomery, ako aj formy spoločenskej komunikácie. Skoro úplné malomestské sociálne tablo, ktoré vo svojom diele namaloval čitateľom Féja, bolo v čase zrodu *Atómového leta* už dávno minulosťou. Podobne ako aj poľnohospodársky a remeselnícky charakter Levíc, ktorý radikálne zmenila socialistická industrializácia. Komplikovanejšia je otázka perspektívy a uhľa pohľadu na mesto, ako aj otázka etnicity väčšiny miestneho obyvateľstva.

Asi najzaujímavejším výsledkom porovnania oboch literárnych diel je rozdiel geografickej a kultúrnej perspektívy zobrazenej v *Piesni nad kolískou* a v *Atómovom lete*. Pre Féju znamenali Levice integrálnu súčasť modernizujúceho sa Uhorska a zároveň typický príklad domácky milého, trochu zastaralého, avšak už upadajúceho a preto nesmierne melancholického hornouhorského malomesta. Jeho spoločnosť zásadne mení a čiastočne aj ničí proces už spomínanej komplikovanej a protirečivej kapitalistickej modernizácie. Féja na jednom mieste konfrontoval mentálny svet svojho rodiska s nížinným dolnozemskej svetom, ktorý taktiež osobne poznal. Podľa jeho názoru hornozemské, čiže severské malomestá boli na rozdiel od prísnych a rigorózných dolnozemskej miest útulnými kútikmi, v ktorých žili milí a živiálni ľudia. Napriek tomu však boli takpovediac mŕtvymi sídla. Na Dolnej zemi totiž celé masy bojovali za svoje prežitie a pod ich

zdanlivým pokojom existovali silné vnútorné pnutia. Všetko toto na severe chýbalo – tunajšiemu životu udávali tón enervované džentricko-meštianske stredné vrstvy, život tu prebiehal s presnosťou švajčiarskych hodiniiek, avšak vyššiu kultúru skoro všetci zásadne odmietali. Kto v niečom predsa len prevýšil svoje okolie, ten časom logicky upadol do beznádejnej melanchólie. Na rovinatej maďarskej juhu teda Féja videl viac života, energie, spontaneity a živelnosti. Preto mu aj skrytou formou predpovedal väčšiu budúcnosť.²⁰¹ Tento postoj pravdepodobne súvisel so sympatiami Féju k roľníckemu spôsobu života a k idealizovanej sedliackej romantike.

Maďarský autor menej poznal severský slovenský vidiek. Osobnú skúsenosť mal predovšetkým s Detvou, kde ako katolícky kňaz pôsobil jeden z jeho príbuzných. Preto tu mal možnosť stráviť letné prázdniny. Féja ako hlavný znak odlišnosti vyzdvihol horský a vyslovene slovenský charakter detvianskeho kraja. Podľa jeho spomienok tu po maďarsky okrem kňaza hovorila len miestna štvorčlenná kostolno-úradnícka honorácia – kaplan, kantor, notár a podnotár. Celý manuálny personál fary však tvorili Slováci – slúžka Žofka, kočiš Martin, béreš Ondru a pastier husí Jožo. Oficiálne bol síce kraj súčasťou Uhorska, ale uhorská (vo Féjovej interpretácii teda vlastne maďarská) štátna moc tu v podstate neexistovala a celá oblasť žila podľa svojho vlastného rytmu a patriarchálnych pravidiel.²⁰² Napriek tomu tento kraj Féja nepovažoval za cudzí, dokonca spomenul, že aj jeho zemiansky rod pochádzal vlastne z podobného vrchárskeho kraja v okolí obce Raková, a do Levíc sa dostal okľukou cez Košice.

Slováci pre autora predstavovali integrálnu súčasť krajiny, ale neboli totožní s Maďarmi, ktorých vlasťou bolo Uhorsko. Féja však už nebol Uhrom, ale intenzívne národne cítiacim Maďarom. Aj „jeho“ Levice boli vyslovene maďarským mestom bez národnostných problémov. Pred rokom 1918 niekoľkostoročný väčšinovo maďarský charakter mesta bol inak faktom, a to napriek tomu, že podľa prvého československého sčítania obyvateľstva z roku 1919 tu žilo skoro 29 % Slovákov.²⁰³ Prirodzene, po zmene

201 FÉJA, Géza: cit. op. 234.

202 Tamže 74–76.

203 V auguste 1919 v Leviciach žilo 10 338 obyvateľov, z toho 6763 Maďarov (65,42 %), 2985 Slovákov (28,78 %), 337 Židov (3,26 %), 230 Nemcov (2,23

štátnej príslušnosti sa tieto pomery začali meniť, ale mesto ešte aj po druhej svetovej vojne malo skôr maďarský charakter.

V *Piesni nad kolískou* sa síce objavujú Slováci a slovenské postavy, avšak len ojedinele. Nevníma ich ako národ, len ako individuálny doplnok k miestnemu koloritu. Féja spomína napríklad krškanských Slovákov, ktorí tradične chodili píliť drevo do levických majetnejších domácností. Túto etnicko-profesnú skupinu preto veľmi naplašilo, keď si syn jedného miestneho profesora priniesol z Budapešti motorovú pílu, ktorou začal ohrozovať ich existenciu, preto mu pohrozili, že ho vybijú a jeho mašinu hodia do blízkeho Pereca. K tejto dráme nakoniec nedošlo, lebo vypukla prvá svetová vojna a skoro všetci zainteresovaní museli narukovať.²⁰⁴ Opis vzťahu levických mešťanov a krškanských drevorubačov je síce napriek patriarchálnej štylizácii a hierarchii viac-menej idylický, až idealizovaný.

V kapitole o „prindišoch“ zase Féja spomína advokáta Ferencu, resp. Františka Vlčka (v maďarskom origináli Vlcskó), ktorý sa pristáhoval do Levíc, kde si otvoril advokátsku kanceláriu a ako nový advokát na trhu sa bratříckovaním snažil nájsť klientelu medzi miestnou maloburžoáziou a sedliakmi z okolitých dedín. Veľký úspech mal najmä medzi slovenskými sedliakmi, pred ktorými hral slovenského „šovinistu,“ ale len na dedine, lebo pred levickou honoráciou sa snažil vystupovať ako „divoký Maďar.“ Nakoľko žil v opozičnom volebnom obvode, aj on robil korteša pre Stranu nezávislosti, čo sa však snažil kompenzovať častou návštevou katolíckeho kostola. Po zmene mocenských pomerov v roku 1919 vďaka pozemkovej reforme získal menší veľkostatok a snažil sa byť zadobre s novými úradmi. Avšak agilný advokát „dvoril Benešovi, ale čakal Horthyho“. Doma sa preto neodvážil angažovať v menšinových maďarských organizáciách, o to väčšieho menšinového martýra hral počas svojich častých návštev v Budapešti, kde žili všetci jeho synovia s už pomad'arčeným menom. Budapešť bola vtedy totiž „Eldorádom všetkých veľkohubých pseudovlastencov“. Po novej zmene pomerov v roku 1938 sa mu Maďarsko odvd'ačilo – Vlčko

%) a 23 obyvateľov malo inú národnosť. Pozri *Monografia mesta Levice*. Zost. ŠVOLÍKOVÁ, Marta. Štúdio Harmony, Banská Bystrica, 2010. 91.

204 FÉJA, Géza: cit. op. 136.

alias Vlcskó sa stal verejným notárom.²⁰⁵

Etnicky a mentálne úplne iné Levice videl pred sebou Anton Hykisch, keď po spisovateľskej návšteve výstavby atómovej elektrárne v Mochovciach začal v roku 1986 písať svoj román *Atómové leto*. Pravda, medzitým ubehlo skoro celé storočie. Charakter mesta sa – aj vďaka povojnovej výmene obyvateľstva, neskoršej industrializácii a nakoniec aj výstavbe atómovej elektrárne – úplne zmenil. Podľa sčítania ľudu z roku 1991, ktoré bolo najbližším sčítaním obdobiu zrodu románu, v meste žilo 33 962 obyvateľov, z toho 28 062 Slovákov, 5143 Maďarov, 408 Čechov, 162 Rómov a 18 občanov inej národnosti. Dominancia Slovákov bola teda už nesporná. Tento trend bol potvrdený aj výsledkami sčítania obyvateľstva z roku 2001. Vtedy v meste žilo 36 538 obyvateľov, z toho sa k slovenskej národnosti prihlásilo až 84,8 % obyvateľov.²⁰⁶

Hlavný Hykischov hrdina inžinier Igor Chlad je levický starousadlík, ktorého otec býval v Novej osade, teda v časti Levíc, ktorá vznikla v medzivojnovom období a dodnes predstavuje jednu z charakteristických štvrtí mesta s rodinnými domami. Autor nerieši inžinierovu etnicitu, ani znalosť maďarčiny, ale podľa krstného mena i priezviska možno dedukovať, že išlo o Slováka. Jeho žena, vzdelaná a krásna Klára pochádzala z Horehronia a mala skôr severanský charakter, čo Hykisch výslovne aj zdôraznil.²⁰⁷ Levice s ich častokrát zdôrazňovaným južanským koloritom a temperamentom, ako aj veľkými letnými horúčavami sú jej cudzie. Igor tento problém nerieši, lebo je doma. Hykisch pochádzajúci z neďalekej Banskej Štiavnice celkovo vymedzuje Levice na juh a pritom používa väčšinu literárnych klišé a kódov, ktoré pri opise slovenského juhu vtedy používala slovenská literatúra. Juh je teda sparný, plodný, bujarý, temperamentný, inokedy zase trochu ospalý, v zime zablatený a väčšinou listnatý (teda nie ihličnatý). Jeho typickým stromom sú agáty, ovocím zase marhule, dyne a vinič.

Hykischov juh sa začína pri Slovenskej bráne na Hrone, neďaleko od mestečka Tlmače a centra Tekova:

205 Tamže 124–126.

206 *Monografia mesta Levice*. Zost. ŠVOLÍKOVÁ, Marta. Štúdio Harmony, Banská Bystrica, 2010. 91.

207 HYKISCH, Anton: cit. op. 85.

*Pred tisíckou rokov tam za Slovenskou bránou, na severe pozdĺž Hrona sa rozprestierali nepriestupné a hlboké lesy, neobjavené Slovensko. Kdeže je tvoje rodisko, Kláríka moja, mňa počali ešte na území limes Romanorum, som potomok Rimanov, nie barbar. Môj rodný Tekov...*²⁰⁸

Z tohto citátu akoby vyplýval kontrast medzi dávno civilizovaným juhom a barbarským hornatým severom, avšak Hykischov obraz je komplikovanejší. Jeho juh pôsobí ako prechodné územie so zmiešanou populáciou, kde sa krížia rozličné vplyvy a kultúrne kódy. Obec Mochovce (v románe Žitňany), ktorá bola vystáňovaná pre výstavbu atómovej elektrárne, bola podľa Hykischu „maďarsko-slovenským gulášom“. Pri opise vilkovej štvrti mesta Levice/Pohronce autor používa expresívne slová:

*Za týmito bielymi múrmi sú teda tie vypreparované manželky, nie v temných dierach romantických viníc. Tu sú zdravé devy z okolitých obcí, Slovenky i Maďarky i rozkošné miešanky, frcnuté cigánskou, mongolskou, avarskou, tureckou, židovskou či arménskou krvou, hojný rad plodonosných, odchovaných ešte donedávna na zdravom mlieku, kaši, chlebe a zelenine, bez chemikálií a radiácie.*²⁰⁹

Okrem Slovákov a Maďarov tu ešte žijú Tirpáci – takto totiž levickí starousadlíci dlho paušálne označovali slovenských povojnových presídlencov z Maďarska.²¹⁰ Autor si spomenul aj na vyvraždenú židovskú komunitu, ktorá v jeho románe už nedostala nijakú úlohu. Trochu zvláštne (a možno i nevhodne) však pôsobí jeho veta pri opise sociálneho charakteru Novej osady:

*Sú tu domy aj niekdajších Blumov, Popperov, Gebauerov, Friedmannovcov, Kohnovcov, splynovaných v Osvienčime alebo pariacich sa v izraelských kibucoch.*²¹¹

208 HYKISCH, Anton: cit. op. 82.

209 HYKISCH, Anton: cit. op. 85.

210 Preto paušálne, lebo tento výraz sa inak v Maďarsku používal len na východe krajiny, v okolí mesta Nyíregyháza. Pre dolnozemsých Slovákov z okolia Békešskej Čaby bol viac-menej neznámy.

211 HYKISCH, Anton: cit. op. 86.

Hykischove Levice alias Pohronce však už nie sú dominantne maďarské, ale etnicky zmiešané mesto, v ktorom sa stretávajú rozličné historické a kultúrno-mentálne nánosy. Nápisy na obchodoch sú ešte dvojazyčné (čo sa inak odvtedy už zmenilo), v meste ešte často počuť maďarčinu alebo aspoň skomolenú levickú slovenčinu. O tomto hybridnom fakte svedčia aj maďarsky, slovensky a nemecky znejúce mená starousadlíkov v Novej osade, pričom nezriedka sa písali slovensky znejúce mená maďarskou transkripciou a naopak (napríklad rodiny Skolnyíkov a Školníkov).

Najkontinuálnejším prvkom v oboch analyzovaných dielach sú levické vinohrady a vzťah k vínu. Ich úloha v živote mesta a jeho občanov je paradoxná a tak trochu i úsmevná zároveň. Napriek tomu, že Levice nepatria a nikdy nepatrili medzi známe vinárske oblasti stredoeurópskeho regiónu, miestny život je skutočne nepredstaviteľný bez viníc a vína, a človeka až udivuje, nakoľko sa v tejto oblasti skoro nič nezmenilo za posledné storočie.

Už vo Féjových Leviciach bolo vlastníctvo vinohradu a viničného domčeka (podľa miestnych hajlochu alebo hajloku) symbolom príslušnosti k mestu a jeho starousadlíkom. V tomto smere sa veľa nezmenilo ani v „atómových“ Leviciach. I v súčasnosti, keď sa tu chce niekto trvale mentálne usadiť, tak si časom musí vyriešiť tento problém a získať aspoň kus pôdy pre záhradku alebo niekoľko koreňov viniča. S určitou dávkou nadsádzky možno konštatovať, že bez vinohradu je totiž len ťažko možné stať sa skutočným Levičanom. V levickom kraji existuje skoro súvislý niekoľkokilometrový pás viníc, ťahajúci sa od slovenských obcí Rybník a Čankov, krížom cez mesto až po maďarské dediny smerom na juh (ide tu predovšetkým o obec Mýtne Ľudany). Tento pás pretína aj etnickú deliacu líniu, ktorá sa už po stáročia ťahá v tomto regióne. Vinice a vinohradníctvo zblížujú miestnych Maďarov i Slovákov kultúrne i mentálne.

Podľa Féju skoro každý poriadny miestny občan mal svoju vinicu s malou prešovňou. Sem sa chodilo nielen pracovať, ale najmä odpočívať a zabávať. Ku hajloku zväčša patrila aj priateľská spoločnosť, pijanské piesne a humorné prekáračky miestnych staršínov. Pitie vína sa začínalo poobede na vinohrade a často trvalo až hlboko do noci. Niekedy však miestni pijani potom v noci pokračovali v „urbánnejšom“ prostredí miestnych kaviarní,

krčiem, hostincov, alebo takzvaných špekulaniek.²¹² Avšak miestni obyvatelia vo viniciach neholdovali vo svojich prešovniach vždy len starogréckemu bohovi vína Bakchusovi, ale niekedy aj bohyni lásky Venuši.²¹³

Toto by ešte bolo v poriadku, väčším problémom a nepríjemnejším dôsledkom blízkosti viníc bola veľká spotreba vína. Podľa Féju sa totižto obracanie pohárikov dolu dnom postupne stalo jedinou radosťou ľudí, ktorých život zavial do podobných málo motivujúcich regiónov a pomáhal jemným závojom zakryť celkovú beznádejnosť malomestského života.²¹⁴ Viničné stolové spoločnosti niekedy vytvárali silnejšie putá, než sobáš pred oltárom, avšak občas mali dokonca ničivejšie účinky, ako inštitúcia manželstva. Z druhej strany niekedy dobré manželstvo pomohlo skrotiť aj vínne orgie. Tak tomu bolo aspoň v prípade spisovateľom-sociografom bližšie nomenovaného okresného sudcu, ktorý sa oženil síce pomerne neskoro, ale relatívne šťastne. Asi preto sa jeho novopečená manželka už po niekoľkých mesiacoch spolužitia mohla víťazoslávne pochváliť svojim priateľkám, že jej manžel Ďusi znížil svoju dennú dávku vína z piatich na tri litre. Celé mesto potom prirodzene s obdivom konštatovalo nadľudský výkon mladej manželky a uznanelivo sledovalo znovuobjavený asketický spôsob života ženicha.²¹⁵

Vinohrad pod kopcom mala aj rodina Igora Chlada, ktorý taktiež zvykol utekať do vinice pred každodenným stresom. Nosil sem k otcovi i svojich malých synov, ktorí si potom podobne ako väčšina miestnych detí z levických panelákov kompenzovali nedostatok prírody a čerstvého vzduchu práve vo vinohradoch na úpäti prvých kopcov predštiavnického pohoria sopečného pôvodu. Na týchto južných svahoch miestnych kopcov, ktoré predstavujú prvú vyvýšeninu medzi pridunajským Štúrovom a Levicami sa totiž najlepšie darí kyslastým levickým bielym vínam. Vinica Chladových preto zohrávala paralelne úlohu útočiska pred veľkým svetom, privátneho rekreačného strediska, ako aj možnosti privyrobiť si v egalitárskych pomeroch starého režimu.

212 Féja i v maďarskom origináli používa tento slovensko-latinsky znejúci výraz – pozri termín „spekulánka.“

213 FÉJA, Géza: cit. op. 113–114.

214 Tamže 114.

215 Tamže 115.

VII. LAJOS GRENDEL A NEW HONT

Medzi Féjovými a Hykischovými Levicami existovalo niekoľko veľmi zaujímavých a pohnutých období, ktoré si však ešte nenašli svojich kronikárov. Určitú výnimku predstavuje new-hontská trilógia levického rodáka Lajosa Grendela, ktorej prvá časť zachytáva pohnuté obdobie rokov 1944 až 1989. Toto dielo, ktoré je dostupné rovnako po maďarsky a slovensky, je síce venované totožnému regiónu, ale samotné Levice sú v ňom prítomné len v sprostredkovanej forme. New Hont je totiž symbolom viacerých malých miest tekovsko-hontského pomedzia a južného Slovenska. Zásluhou Grendela a jeho trilógie je aj podchytenie tranzičného obdobia po roku 1989 z pohľadu južanského malomesta v druhej časti trilógie. Ani tu však nejde vyslovene o Levice.

Pod Šibeničným kopcom, niekde v pomyselnom Bermudskom trojuholníku medzi Šahami, Banskou Štiavnicou a Lučencom sa nachádza síce vymyslené, ale v skutočnosti veľmi reálnym sa zdajúce mestečko s bizarným názvom New Hont. Podľa mena by sa mohlo zdať, že sa nachádza v Hontianskej stolici, ale na základe románového opisu ho pokojne môžeme lokalizovať aj do Tekova alebo Gemera a Novohradu. Spomínané regióny sú totiž mimoriadne bohaté na podobné niekoľkotisícové mestečká, ktoré si síce v hĺbke duše uvedomujú svoj minimálny geopolitický význam, ale otvorene si to nikdy nepriznávajú.

New Hont, ako prototyp takejto sídelnej jednotky nie je veľkou lokalitou, ale predsa sa len môže popýšiť postavením mesta. Nemá síce verejnú sochu ani nejakého významnejšieho rodáka, ale predsa len disponuje niekoľkými kostolmi – a to minimálne jedným katolíckym a jedným kalvínskym kostolom, ale nemožno vylúčiť ani to, že niekde tam sa skrýva aj dávno opustená a spustnutá malá synagóga. Večer po ôsmej hodine mesto neprejavuje známky života, ale po určitý čas tam predsa len mali najmenší MacDonalds na svete. Presne dovtedy, pokiaľ odpor miestnych žalúdkov voči hamburgerom a zároveň ich láska k domácim masným perkeltom, tarhoni a uhorkovým šalátom neprivedol túto inštitúciu globálneho kapitalizmu a verejného stravovania na pokraj krachu (aspoň na lokálnej úrovni).

Potrebám miestnych žalúdkov totiž viacej vyhovala McLacziho vývarovňa.

Mnohovravné prídavné meno „New,“ ktoré si Grendel zvolil na bližšiu špecifikáciu charakteru ním zobrazeného mesta pravdepodobne chcelo naznačiť, že napriek všetkým problémom a protirečeniam aj toto mestečko je súčasťou nášho globalizovaného sveta a snaží sa integrovať do modernej doby. Lebo hocijako ďaleko leží od hlavných ciest svetovej histórie, jej vlny a poryvy ho nakoniec vždy dobehnú.

Pravdou je však aj to, že nie s každým protivníkom si miestni obyvatelia poradili tak úspešne, ako s presadzovateľmi hamburgerovej civilizácie. Na tento fakt poukazuje najmä tretia, záverečná časť trilógie. Lebo do New Hontu prišli aj iné nezdolateľné sily – Češi, Maďari, Nemci alebo Ukrajinci a Mongoli, ktorých všetci považovali za Rusov. V roku 1968 zase namiesto mýtických Rusov prišli v ich zastúpení Maďari, ktorí však napriek svojmu pôvodu a jazyku v danej chvíli neboli až tak milo privítaní miestnymi obyvateľmi. Po roku 1945 prišli samozrejme aj verejné používanie slovenského jazyka preverujúci kontrolóri a školskí inšpektori. Inokedy zase do mestečka prišli multinacionálni a transnacionálni (alebo skôr anacionálni?) mafáni, ktorí sa nezaslúžene snažili profitovať z výsledkov práce miestnych dám prevádzkujúcich najstaršie remeslo sveta, ako aj z práce ich pasákov s miestnymi koreňmi.

Miestni obyvatelia sa pokúsili toto všetko prežiť a vydržať. To sa však nepodarilo každému z nich. Napríklad takouto obeťou histórie sa stal Gyuszi Nehéz, prvorepublikový starosta, ktorého popravili Rusi v roku 1945. Osud sa ho aspoň čiastočne pokúsil odškodniť tým, že práve on bol tou osobou, ktorá v jeho rodnom mestečku ako prvá dostala sochu na verejnom priestranstve. Miestni občania niekedy dokonca prejavili aj známky opatrného odporu (takýmto hrdinom bol starý stolár Józka Bárány, ktorý doma aj na ulici dlho a pevne odolával tlaku úradnou silou presadzovanej slovenčiny), avšak väčšina z nich si uvedomila, že vis maior je predsa len vis maior. Nakoniec si to uvedomil aj spomínaný stolársky majster.

Miestne obyvateľstvo bolo síce pyšné na hrdinské činy a svoju schopnosť odolávať nepriateľom a pokušeniam, ale ísť hlavou proti múru sa mu predsa len nechcelo. Grendel túto vlastnosť opísal nasledovnými slovami:

*Keď ho dobre vymlátia, tak sa preberie/precitne. Inak vo svojich hlúpostiach je väčšinou dôsledný, v múdrosti však až tak nie. Jeho ľavá ruka niekedy nevie čo robí ruka pravá, a naopak. New-hontský človek je v zásade nešťastný, ale každý deň presvedčí sám seba, že je vlastne šťastný. Manželskú vernosť neustále podrobuje skúške svojimi dobre utajenými nevernosťami. Vždy bojuje s nedostatkom peňazí, ale nikdy netrie biedu. V zásade je skúpm, ale pred inými sa snaží pôsobiť veľkorysým dojmom. Vzdelanejší New-Hont'ania niekedy kúpia aj knihy, ale neponáhľajú sa ich aj prečítať. S cudzincami sú priateľskí, ale len zriedkakedy úprimní. A skoro každý z nich má nejakú utkvélú predstavu alebo mániu.*²¹⁶

Primátor v období po nežnej revolúcii musel teda zohľadniť všetky tieto geopolitické, historické a mentálne faktory, ak chcel splniť svoju najcitlivejšiu úlohu: nájsť alebo presnejšie povedané znovuobjaviť stratenú ideu New Hontu. To však bolo veľmi ťažké a to napriek tomu, že si starosta nad touto úlohou lámal hlavu každý deň medzi ôsmou a deviatou hodinou ráňjšou, teda vtedy, keď človeku najlepšie funguje mozog. V túto hodinu ho nikto nemohol vyrušovať, a dokonca si vypínal aj telefón. Bez ideí totižto nie je možné žiť, tvrdil primátor všetkým pochybovačom, ktorí sa mu odvážili položiť zásadnú otázku: načo vlastne také malé mesto, ako New Hont vôbec potrebuje nejakú ideu.

Inak, akoby aj samotný Lajos Grendel hľadal vo svojich dielach odpoveď práve na túto otázku. Autor je však múdrejší ako ním vymyslený primátor. V hĺbke duše prirodzene aj jeho ovplyvňujú gény a mentalita miestnych ľudí privyknutých na mierne podnebie a zároveň rozmanitý pahorkatinovo-kopcovitý charakter tekovského a hontianskeho kraja, ako aj na miestne pekné dievčatá, suché biele vína a nie priveľmi komplikované, ale predsa len chutné a výdatné jedlá. Preto sa aj on samotný pokúša o vyriešenie tejto nemožnej úlohy len chvíľu. Spisovateľ totiž nechce prijať zásadné rozhodnutie. Len preto, lebo sa mu zatiaľ nepodarilo nájsť prehajdakanú alebo skôr stratenú ideu New Hontu, ešte nechce skočiť do hĺbky tak, ako skákali z hradných bást nezlomní obrancovia Belehradu v čase

216 GRENDEL, Lajos: *Nálunk, New Hontban*. Kalligram. Pozsony, 2001. 61.

protitureckých bojov. Dokonca nemá chuť skočiť ani z podstatne nižšieho barbakanu levického hradu. Namiesto takéhoto tragického rozuzlenia sa radšej pokúša opísať charakter tejto peknej, hoci svojim spôsobom stále prechodnej (ani Žitný ostrov, ani Polovecká zem, niekedy Československo, inokedy zase Slovensko alebo Maďarsko), medzi kapitalizmom a socializmom sa potácajúcej časti južného Slovenska. Autor by veľmi rád zachytil a zobrazil mentalitu, prístup k životu ako aj všednú každodennosť tohto kúta Slovenska. Na okolí vymysleného New Hontu sa totiž nachádza mnoho reálnych podobných mestečiek s ich peknými a smutnými historkami, múdrymi avšak zároveň trochu roztekanými obyvateľmi, pred ktorými sa kopí množstvo nevyriešených problémov.

Lajos Grendel pochádza z prostredia cezhraničných (z budapeštianskeho pohľadu) a menšinových Maďarov (zo slovenského pohľadu), avšak bez ohľadu na jeho oficiálnu národnosť je jedným z určujúcich autorov nielen súčasnej maďarskej, ale aj slovenskej literatúry. Celé životné dielo spisovateľa vyrastajúceho v povojnových Leviciach sprevádzajú okolnosti, ktoré stáli pri jeho zrode a formovaní. Grendelove Levice, ktoré vždy boli predsa len o čosi väčším a významnejším mestom, než ním neskôr zobrazený New Hont, boli a sú typickým južanským mestom s atmosférou sformovanou ešte koncom existencie Uhorska. Levice sa nachádzajú na maďarsko-slovenskom etnickom pomedzí. Mesto však malo v čase autorovho detstva stále ešte maďarskú väčšinu a v súčasnosti už skôr menšinová maďarčina tu znie občas aj dnes. Okrem spomínaných národností Levice rozdeľujú a zároveň spájajú aj juhoslovenskú nížinu a kopcovité Horniaky.

Levice boli v minulosti hospodárskym centrom Tekova a čiastočne aj Hontu, avšak počas svojej pohnutej histórie intenzívne komunikovali aj s nemenej írečitým gemerským a novohradským regiónom, ktoré dali strednej Európe spisovateľských géniov Imre Madácha a Kálmána Mikszátha. Predovšetkým vplyv už dávno zosnulého, niekedy síce láskavo podpichujúceho, avšak prevažne skôr rozličné protiklady harmonizujúceho Mikszátha z konca 19. storočia, je citeľný na Grendelovom štýle.

Grendel je maďarským spisovateľom, ale vyrastal v povojnovom komunistickom Československu. Prvé obdobie jeho tvorivého spisovateľského života preto pripadlo na zaujímavým spôsobom nudné roky tzv. husákov-

skej normalizácie – teda na roky, keď rozličné obmedzenia priam povzbudzovali ľudskú a autorskú kreativitu. V tých časoch sa život v Maďarsku a vrenie v tamojšej literatúre na juhu Slovenska zdali neskutočne farebnými a otvorenými v porovnaní s „ríšou šedi,” ktorá celkovo panovala vo vtedajšom Československu. Hocijaký – či už skutočný turistický alebo len pomyselný spisovateľský – výlet do kádárovského Maďarska sa väčšinou zapísal do pamäti vtedajších súčasníkov, ako zaujímavý, pestrý a svieži zážitok, z ktorého sa dlho dalo duševne profitovať.

Na „československého“ Grendela nevplývali len staršie a novšie maďarské literárne impulzy, ale aj tradície a novoty českej i slovenskej literatúry. Čitatelia jeho románov si nemôžu nevšimnúť náladové prvky a atmosféry z filmov Jiřího Menzela, ktorý tradične spracovával námety z Hrabalových románov. Z týchto diel tradične vyžarovala múdra tolerancia, empatia, dynamická spomalenosť, veľká láska k ľuďom, ako aj občasná smutná – nie však beznádejná – rezignácia. Prirodzene na to, aby vznikla trilógia o New Honte, boli potrebné aj pohnuté 90. roky 20. storočia s ich nádejami, sklamaniami i občasnými absurditami.

V súvislosti s new hontskou trilógiou si treba hneď na začiatku ujasniť, že tu ide tak trochu o nadsádzku. Trilógiu tvoria „oficiálne” tri romány: *U nás doma v New Honte*, *Kráľ Matej v New Honte* a *Hromadný hrob pri New Honte*. Avšak posledne spomínaný román sa stal súčasťou trilógie až dodatočne, a to predovšetkým na návrh vydavateľa. V súčasnosti sa považuje za druhú časť série. V maďarskom origináli sa pôvodne objavil ešte pod jednoduchým názvom *Hromadný hrob*. Upresnenie lokalizácie *Hromadného hrobu* do New Hontu sa teda realizovalo až na návrh slovenského vydavateľa knihy. Vďaka tomu sa útlý román, ktorý sa zrodil ešte v roku 1999, stal druhým dielom trilógie. Román *U nás doma v New Honte* bol pritom napísaný a vydaný až v roku 2001 a román *Kráľ Matej v New Honte* dokonca až v roku 2005. To znamená, že maďarský originál románu *Hromadný hrob* sa zrodil určite ako prvý.

Tento román sa aj tematicky líši od ostatných častí trilógie. Jeho hlavným hrdinom a dejiskom nie je kolektívny New Hont a jeho obyvatelia, ale jednotlivец (intelektuál – pedagóg z hlavného mesta) a okrem Bratislavy a vzdialeného Nemecka tu účinkuje predovšetkým malá dedinka na juhu Slo-

venska (dedina T.) Táto sa síce nachádza niekde na okolí New Hontu, ten tu však nehrá nijakú výraznejšiu úlohu. Hoci svojím humorom a štýlom sa tento román výraznejšie nevyčleňuje z celkovej atmosféry trilógie, tematicky sa predsa len líši od svojich druhov – menovite od „eposovitého“ prvého dielu trilógie, ako aj od malej, a tak trochu tragikomickej posttranzíciej „sociografie“ o Matejovi Kráľovi. Okrem toho v *Hromadnom hrobe* je podstatne viac prítomný duševný a telesný svet rozprávača.

Najoptimistickejšou je asi prvá (v skutočnosti však len druhá) časť trilógie – román *U nás doma v New Honte*. Autor sa tu sústredil na tri hlavné zlomové historické udalosti regiónu: na roky 1944/1945, potom na rok 1968 a nakoniec na obdobie po zmene systému v roku 1989. Z pohľadu obyvateľov skutočných a vymyslených juhoslovenských mestečiek ide o najpohnutejšie osudové obdobia. Hoci jednotlivé udalosti majú tragický charakter (poprava predvojnového starostu, sexuálne výčiny sovietskych vojakov zo strednej Ázie, charakter deformujúce dôsledky jednotlivých diktatúr), predsa je len spôsob ich opisu skôr milý až humorný. Po prečítaní románu má vnímavý čitateľ príjemný pocit a neskôr sa možno bude taktiež usilovať o to, aby na život a jeho strasti nazeral predovšetkým z múdrego mikszáthovsko-grendelovského odstupu, ako s pocitom nepretržitej tragickosti.

Na druhej strane záverečný román trilógie zobrazujúci bývalého straníckeho funkcionára Mateja Kráľa, ktorý sa počas moskovského puču v roku 1991 čoraz viac vžíva do úlohy spravodlivého kráľa Mateja, alebo opisujúci životné peripetie Miša Šilera, tak trochu deklasovaného mladého povalača, ktorý prenajíma svoj byt miestnym prostitútkam a takto je vlastne postupne vtáňovaný do súkolia globalizovaného podsvetia nového kapitalizmu, je síce vtipný, milý a duchaplný, avšak v podstate ide o smutné dielo. Osobitne smutná a rozčarujúca je scéna, v ktorej miestna luza pozostávajúca poväčšine z povalačov a príslušníkov podsvetia, dá príučku usilovnému a príčinlivému súdruhovi Matejovi Kráľovi, ktorý sa usiluje dosiahnuť svojráznu spravodlivosť.

Veľmi deprimujúci je taktiež proces transformácie a inkorporácie miestnej, tak trochu po domácky prevádzkovej prostitúcie do globalizovaných štruktúr východoeurópskej mafie, ktorá nakoniec pohltí aj lokálne malé-

ho pasáka do svojich „veľkopriemyselných“ štruktúr. Po prečítaní románu má čitateľ pocit, akoby spisovateľ takisto vytriezvel zo súčasných procesov v spoločnosti a zároveň cítil nostalgiu za tlmene malichernými, ale predsa len pokojnými starými časmi. O tom, že ani tieto „staré zlaté časy“ neboli bezproblémové, svedčí zase prvý diel trilógie.

Podstatným prvkom románovej série je zemepisná poloha New Hon-tu a jeho etnické, resp. etnografické charakteristiky. Mestečko sa síce nachádza na juhu Slovenska v oblasti obývanej predovšetkým maďarským obyvateľstvom, avšak popri väčšinových Maďaroch tu žijú aj Slováci. O tomto fakte svedčí napríklad aj nariadenie sovietskeho veliteľa mesta Stepana Fjodoroviča o národnostnom zložení dočasnej mestskej rady:

Aby Rusi vyhovelí princípu paritného zastúpenia, menovali do direktória aj štyroch Slovákov: učiteľku, veliteľa hasičov a dvoch obuvníkov, ktorí zastupovali robotnícku triedu. Keďže všetci boli miestni obyvatelia a národnostné trenice beztak neboli pre mesto charakteristické, direktorium fungovalo hladko. Inak ani nemohlo fungovať, lebo plnili iba príkazy, a ti sa museli plniť. Zariadili sa na radnici a hneď na prvom rokovaní jednomyselne zvolili veliteľa hasičov za predsedu direktória.²¹⁷

O tom, že spolužitie slovenskej štátnej moci a maďarskej národnostnej menšiny nebolo vždy takéto idylické, svedčí už čiastočne spomínaný tragicko-groteskný prípad povojnových slovenských jazykových kontrolórov, ktorý v prestrojení kontrolovali, ako komunikuje miestne obyvateľstvo v novopečenom štátnom jazyku, ktorým inak skoro vôbec nehovorilo. Autor zobrazuje maďarsko-slovenské spolužitie vždy veľmi taktne, s dobrým citom pre mieru a napokon s dobrou znalosťou kontextu. Charakteristickým príkladom takéhoto prístupu je diskusia v rámci miestnej samosprávy o chýbajúcej soche na verejnom priestranstve. V procese hľadania vhodnej inšpirácie pre zhotovenie sochy sa objavili aj mená Lajosa Kossutha a Ľudovíta Štúra, ale miestni poslanci nedokázali dosiahnuť prijateľný kompromis vo veci umiestnenia sôch spomínaných velikánov, ktorí sa inak nijako

217 Tamže 26.

osobne neviazali k New Hontu. Keby totiž stáli oproti sebe v dvoch rohoch námestia, nebolo by to vhodné pedagogicky, lebo by to nepriamo symbolizovalo, že aj občania slovenskej a maďarskej národnosti sú v konflikte. Ak by však obe sochy stáli vedľa seba, bolo by to vlastne falšovaním histórie, lebo Kossuth a Štúr objektívne vzaté predsa len stáli voči sebe.²¹⁸ Nakoniec vedenie mesta zmietlo zo stola nápad postaviť sochu týmto historickým osobnostiam dvojnásobne celonárodného významu. Chvíľu ešte uvažovali o soche kráľa Mateja, ktorý je tradične prijateľný rovnako pre Maďarov aj Slovákov, avšak nemal nič spoločné s New Hontom. Podobne tomu bolo aj v prípade tu už viackrát spomínaného spisovateľa Kálmána Mikszátha, ktorý aspoň pochádzal zo širšieho regiónu a dokonca raz aj precestoval cez New Hont. Nakoľko sa však Mikszáth narodil v neďalekej novohradskej Sklabinej, poslanci sa nakoniec rozhodli postaviť sochu mešťanostovi z čias prvej republiky, ktorého viac-menej omylom a náhodne (teda nezaslúžene) popravili sovietski osloboditelia.

Nezávisle od týchto prekáračiek a dilem je väčšina hrdinov maďarskej národnosti a medzi sebou komunikujú predovšetkým týmto jazykom. V trilógii sa okrem nich a Slovákov iné etnikum alebo konfesia skoro vôbec nevyskytujú. Platí to bezmála rovnako na Rómov, ako aj na židov, ktorých autor okrajovo spomína len raz. Pritom bez týchto skupín – aspoň do polovice 20. storočia – možno si len ťažko predstaviť život v tekovských, hontianskych, gemerských, novohradských alebo iných stredoeurópskych mestách a mestečkách. Turecký imigrant Achmed, ktorý sa v novej vlasti živí predajom zmrzliny, získava na význame taktiež len v predstavách a snoch súdruha Mateja Kráľa. Miestnemu straníckemu vedeniu totižto v minulosti spôsobila nemalú bolesť hlavy otázka, kam vlastne pochovať tohto v miestnych pomeroch relatívne exotického spoluobčana. Moslimský cintorín totiž v New Honte nikdy nebol. Achmeda preto nakoniec pochovali v hlavnom, čiže kresťansko-ateistickom cintoríne.

Vo všetkých troch analyzovaných románoch hrajú úlohu väčších miest a centier reálne existujúce okolité alebo vzdialenejšie lokality na Slovensku. V prípade súdruha Kráľa a miestnej mládeže ide teda predovšetkým o Bratislavu. Aj hlavný hrdina druhej časti trilógie, ktorý si vo vlastnej zá-

218 Tamže 32.

hrade našiel hromadný hrob, vlastne trvale býval a pracoval v Bratislave. Zaujímavé je, že Budapešť tu vôbec nehrá osobitnú úlohu.

Veľmi charakteristická je historická zakotvenosť jednotlivých rozprávání. Určite nie je náhodou, že v snoch súdruha Mateja Kráľa zohráva veľkú úlohu kult spravodlivého kráľa Mateja, ako aj tradícia protitureckých bojov. Obe takmer od nepamäti ovplyvňovali myslenie a povesti miestneho obyvateľstva. Pravdepodobne tu nejde len o o levické dedičstvo autora, lebo tieto prvky celkovo prekračujú regionálne hranice Hontu a Tekova.

Všetky tri romány sú už po niekoľko rokov dostupné pre slovenských čitateľov v ich rodnom jazyku. Je tomu tak najmä zásluhou vynikajúcich prekladov Karola Wlachovského, ktorý Grendelove diela završene prekladá do slovenčiny súbežne so vznikom pôvodného textu. Nevtieravý štýl textov, milý, žoviálny humor a dokonalá znalosť miestnych reálií môžu záslužene ovplyvniť čitateľov v poznávaní rozličnej národnostnej a kultúrnej zakorenosti na Slovensku. Obraz života miestnych Maďarov môže byť však veľmi zaujímavý a poučný aj pre čitateľskú verejnosť v Maďarsku. Spisovateľ totiž otvára všetkým čitateľom okno do toho zaujímavého mikrosvetu, v ktorom žije časť cezhraničných alebo inak povedané menšinových Maďarov. Sám autor napokon apostrofoval „titulný“ román svojej trilógie ako karneval Maďarov na Slovensku, navyše ako karneval, na ktorý sa díva zdola. Ide tu vlastne o maškarný ples, na ktorom je nakoniec každý konfrontovaný sám so sebou. Tento karneval alebo maškarný ples však presahuje maďarskú komunitu na Slovensku a trilógia sa dá poňať aj ako všeobecne platné dielo o malomestskom stredoeurópanstve.

Na záver sa aspoň stručne treba vrátiť k doteraz nezodpovedanej a pekne ťažkej otázke poprevratového primátora New Hontu, čo je vlastne nosnou myšlienkou alebo hlavnou ideou tohto mestečka. Na túto otázku je skoro nemožné dať konkrétnu odpoveď. Najelegantnejšou odpoveďou by asi bolo povedať, že touto myšlienkou je ľudskosť samotná, so všetkými svojimi pozitívnymi i negatívnymi stránkami. Toto je však možné prehlásiť bezmála o všetkých podobných obciach. Čo môže byť ešte historickým odkazom New Hontu? Múdra malosť? Inteligentná odovzdanosť osudu, trpezlivosť a tolerancia? Humor a radosť zo života? Láska k vlasti a lokálny patriotizmus? Úsilie všetko prežiť? A či jednoducho iba život s jeho

všetkými prejavmi? Väčšina Grendelových hrdinov chce iba žiť a dúfa v to, že im to ostatní umožnia, navyše takým spôsobom, aký oni sami chcú. To nie je malá túžba. Žiť a nechať žiť totiž patrí medzi najkrajšie želania, ale dosiahnuť to vonkoncom nie je jednoduché ani v malebných kopcovitých alebo rovinatých priestoroch strednej Európy.

IRODALOM - LITERATÚRA

- ÁBRAHÁM Barna: *Szlovákok és szlovjokok: a nemzet határai*. LIMES, 1999.
1. szám
- ANDRUŠKA, Peter: *Hodiny s kukučkou*. Slovenský spisovateľ. Bratislava, 1974.
- BALKO, Peter: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc*. KK Bagala. Pro Libris, Levice, 2015.
- BALLEK, Ladislav: *A segéd (Könyv a Palánkról)*. Madách, Bratislava, 1980.
- BALLEK, Ladislav: *Južná pošta, Pomocník*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2007.
- BENEDEK Marcell (szerk.): *Irodalmi Lexikon*. Győző Andor kiadása. Budapest, 1927.
- BENYOVSZKY Krisztián: *Nyelvek karneválja Koloman Kocúr Sracia zbraň (Szarbomba) című regényében*. Irodalmi Szemle, 2018. 3. szám.
- BLEHA, Branislav – MAJO, Juraj – ŠPROCHA, Branislav: *Demografický obraz Bratislavy*. In: *Moderná humánna geografia mesta Bratislava: priestorové štruktúry a siete*. Red. BUČEK, Ján – KOREC, Pavol. UK, Bratislava, 2013.
- BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1960.
- BOKES, František: *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. Matica slovenská, Turčiansky Sv. Martin, 1945.
- FÉJA Géza: *Bölcsődal*. Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc, 2002.
- FÓNOD Zoltán (főszerk.): *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Madách-Posonium, Pozsony, 2004.
- FÜLÖPOVÁ, Marta: *Odvrávajúce obrazy. Vzájomná podoba Maďarov a Slovákov v slovenskej a maďarskej próze 19. storočia*. Univerzita Komenského, Bratislava, 2014.
- GÁSPÁR Imre: *A hazánk tót népe*. Budapest, 1874.
- GREDEL Lajos: *Kisvárosi hanyatlástörténet*. In: FÉJA Géza: *Bölcsődal*. Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc, 2002.
- GREDEL Lajos: *Nálunk, New Hontban*, Kalligram, Pozsony, 2001.

- GREDEL Lajos: *Nálunk, New Hontban*. Madách-Posonium, Pozsony/Bratislava, 2011.
- GUZIAR, Matúš: *Pečonka Peter: Svätý mäsiar zo Šamorína a iné príbehy z čias Malej dunajskej vojny*. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/38523/peconka-peter-svaty-masiar-zo-samorina-a-ine-pribehy-z-cias-malej-dunajskej-vojny>
- GUZMICKÁ, Hana: *Hungariká v slovenskej literatúre*. Dizertačná práca. UKF FSS, Nitra, 2018.
- HABAJ, Ivan: *Kolonisti I*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1980.
- HÍŠČ, Jozef – MARČOK, Viliam – BÁTOROVÁ, Mária – PETRÍK, Vladimír: *Biele miesta v slovenskej literatúre*. SPN, Bratislava, 1991.
- HORVÁTH, Ivan: *Prózy*. Kalligram – ÚSL SAV. Bratislava, 2010.
- HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1963.
- HUDZOVIČ, Ján: *Sto rokov učiteľského vzdelávania v Leviciach*. Krajský pedagogický ústav. Bratislava, 1971.
- HYKISCH, Anton: *Atómové leto*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1988.
- HYKISCH, Anton: *Rozkoš dávnych čias*. MS, Martin, 2009.
- KAPITÁŇOVÁ, Daniela: *Samko Tále: Kniha o cintoríne*. Koloman Kertész Bagala. Vydavateľstvo L. C. A. Levice, 2000.
- KÄFER István: *Ladislav Ballek – szlovák–magyar összefüggések A segéd című regényében*. In: KÄFER István: *Dona nobis pacem (Magyar–szlovák kérdések)*. PPKÉ BTK, Piliscsaba, 1998.
- KÄFER, István: *Vzájomnosti slovensko-maďarské (Maďarsko-slovenská literárna vzájomnosť)*. Vydavateľstvo učebníc. Budapešť, 1984.
- LIBA, Peter: *Región – kultúra – literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Red. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra. 1988.
- MANNOVÁ, Elena: *Dél-Szlovákia mint elképzelt terület*. In: *Államhatár és identitás Komárom/Komárno*. Red. VAJDA Barnabás. SJE TK – UJS PF, Komárno, 2011.
- MIKULA, Valér et kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*. Kalligram – ÚSL SAV, Bratislava, 2005.

- MINÁČ, Vladimír: *Portréty a osudy*. Obzor, Bratislava, 1979.
- MINÁČ, Vladimír: *Živí a mrtví*. Tatran, Bratislava, 1978.
- OPATERNÁ, Ľubica – VINCZE, Ladislav (red.): *Pamätnica Gymnázia v Leviciach 1815–2015*. Gymnázium Andreja Vrábla. Levice, 2015.
- PASSIA, Radoslav: *Na hranici (Slovenská literatúra a východoslovenský hraničný areál)*. Vyd. Modrý Peter, Levoča, 2014.
- PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu I. 1918–1919*. LN, Praha, 1991.
- PETRIK, Vladimír: *Doslov*. In: Ladislav Nádaši-Jégé: *Alina Orságová*. Tatran, Bratislava, 1968.
- PETRIK, Vladimír: *Región, regionálna a národná literatúra*. In: *Región v národnej kultúre*. Red. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne – Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra. 1988.
- POPOVIČ, Anton: *Teória umeleckého prekladu*. Tatran, Bratislava, 1975.
- PYNSENT, Robert B.: *Národnosti južného Slovenska v Habajových a Ballekových dielach*. Romboid, 1989, No. 6, XXIV.
- RANKOV, Pavol: *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)*. Kalligram. Bratislava, 2008.
- RAPANT, Daniel: *Asimilácia odrodilých Slovákov*. In: *Slovenská otázka v 20. storočí*. Red.: CHMEL, Rudolf. Kalligram, Bratislava, 1997.
- REZNÍK, Jaroslav st.: *Po literárnych stopách na Slovensku*. Mladé letá, Bratislava, 1982.
- SEDLÁK, Imrich: *Andrej Čorba a jeho veršovaná kronika o východoslovenskom povstaní z roku 1831*. In: *Nové obzory 12. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska*. Zost.: SEDLÁK, Imrich. Múzeum Slovenskej republiky rád. Prešov, 1970.
- SEDLÁK, Imrich et kol.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Literárne informačné centrum – Matica slovenská, Bratislava – Martin, 2009.
- SEDLÁK, Imrich: *Svitanie na východe*. MS, Martin, 2008.
- STEINHÜBEL, Ján: *Od kedy môžeme hovoriť o Slovensku a Slovákoch*. In: *Mýty naše slovenské*. AEP, Bratislava, 2005.
- ŠENKÁR, Patrik: *Dolnozemska literatúra (v teórii a praxi)*. UJS PF, Komárno, 2015.
- ŠKVARNA, Dušan: *Cesta moderných slovenských dejín*. UMB FHV, Banská Bystrica, 2007.

- UHRIN, Pavol: *Literárny sprievodca po Slovensku*. Šport – Vyd. SV ČSTV, 1966.
- UNGVÁRY Krisztián: *Értelmiség és antiszemita közbeszéd*. Beszélő online. 6. évf. 6. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>
- VÁMOŠ, Gejza: *Odlomená haluz*. SVKL, Bratislava, 1965.
- VAŠŠ, Martin: *Bratislavská umelecká bohéma v rokoch 1920 až 1945*. UK, Bratislava, 2016.
- WLACHOVSKÝ, Karol: *Köztes szerepben*. Ister, Budapest 2001.
- ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Faustiáda*. Tatran, Bratislava, 1984.
- ZAJAC, Peter: *Región, ako problém lokálneho a globálneho*. In: *Región v národnej kultúre*. Red. LIBA, Peter. Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne. Ústav jazykovej a literárnej komunikácie PF v Nitre. Dolný Kubín – Nitra, 1988.
- ZÁTOPKOVÁ, Mária: *Slovník osobností levického regiónu. Textovo-bibliografický materiál*. Tekovská knižnica v Leviciach. Levice, 2001.
- ŽILKA, Tibor: *Etnicita ako prostriedok stereotypizácie (literárnych) postáv*. In: *Imagológia ako výskum obrazov kultúry (K reflexii etnických stereotypov krajín V4)*. Zost.: ZELENKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka. UKF FSS, Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr. Nitra, 2018.
- ŽILKA, Tibor: *Južný kolorit v slovenskej próze*. Slovenské pohľady, 1981. 4. szám
- ŽILKA, Tibor: *Vademecum poetiky*. UKF, Nitra, 2011.

Internetes források - Online pramene

https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMORJA_szlovenszkoi_magyar/?pg=0&layout=s

http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelia/daniela-kapitanova#curriculum_vitae

<http://litera.hu/hirek/daniela-kapitanova-hamarosan-ez-is-olyas-mi-lesz-mint-az-opera>

<http://magyarnarancs.hu/konyv/orban-politikaja-miatt-divat-magyar-nak-lenni-szlovakiaban-99185>

<http://www.tyzden.sk/lifestyle/45586/pavol-rankov-chcel-som-byt-muz-na-uteku>

RESUME

Southern Slovakia in Literature (Stereotypes and Interethnic Contexts)

The main topic of the publication is the position and the mode of presentation of Southern Slovakia in the modern Slovak literature. This literature was born at the end of 18th century after the creation of the first Slovak literary language by Anton Bernolák. The most productive regions from the point of view of Slovak literature were the developed Western and North-Western parts of the old Hungarian Kingdom. The main centre of these regions was Tynavia with the traditions of the oldest university in the country and with good catholic educational and publishing infrastructure. From the first part of the 19th century the North-Western region with its important centres of Slovak protestant community became also very active in literary life. Protestants represented only a minority of the Slovak population, but their influence during the romantic and realistic periods of Slovak literature can be qualified as predominant. The majority of authors were Lutheran protestants. The literary life was relatively active in the middle Slovak region, too. The protestant clergymen and intellectuals from the Gemer/Gömör, Hont and Little Hont regions were especially active.

Before the beginning of the 20th century Eastern Slovakia was not represented intensively in the mainstream Slovak literature, but many intellectuals studied in the famous educational institutions of Eperjes/Prešov. The wide and intensive integration of the eastern regions into the Slovak literature was realised only in the period between the two world wars. Bratislava/Pozsony, having become the capital of Slovakia came to be transformed into the predominantly Slovak cultural city in the interwar period, too. Before the First World War the city had been populated predominantly by Germans and Slovaks, but the high number of Czech and Slovak civil servants, journalists, teachers, together with the newly arrived inhabitants changed gradually the character of the city.

The last region to be integrated into the Slovak literature is Southern

Slovakia. The process of adaptation in respect of this region was realised after the Second World War by the Slovak authors living there. Peter Andruška, Ladislav Ballek and Ivan Habaj are the most important representatives of the postwar generation. They were Slovaks residing in Southern Slovakia, i.e. the region where Hungarians form the majority. Only Andruška was born in this region, Ballek and Habaj had come from the northern parts of Slovakia, but from their childhood they lived in ethnically mixed regions. The father of Ballek was a Slovak civil servant, the family of Habaj arrived in this region after the First World War to take part in the process of Slovak „colonization.”

Ballek and Habaj have tried to present the Slovak „South” by using the method of making it look exotic. They drew a parallel between the cold, green, clear Slovak „North” and the more colourful, warmer and more complicated southern part of the country. The ethnically mixed heroes of Ballek are more or less urbanized persons. Habaj’s heroes are mostly persons from the countryside. For Andruška the coexistence of Hungarians and Slovaks in Southern Slovakia is more or less a natural fact. The majority of Slovak readers got acquainted with the southern part of their country from the novels of the above-mentioned authors.

The picture of Southern Slovakia in the Slovak literature displays the typical features of multicultural coexistence and ethnical stereotypes. These stereotypes in literature have a very long history. Hungarian literature before 1918 presented the Slovaks as an integrated regional part of the Hungarian population with lower provincial and social status. The Slovak literature of this period presented the Hungarians as a predominant community of the Monarchy (civil servants, doctors, attorneys, professors etc.) and, importantly, as enemies of the Slovaks. However, the Slovak national movement saw its main enemy in the type of the „Magyarized” (assimilated) Slovak renegades. This situation changed after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, but only slowly. The image of Hungarians as representatives of the higher classes and of an unfriendly state prevailed during the interwar period, too. The image of Hungarians became more complicated and complex in the literature after the Second World War. Hungarians in the Slovak novels - especially after 1989 and from the perspective of the

rich inhabitants of the capital city – have been portrayed as conservative and provincially-minded people, with a greater degree of paternalistic understanding.

As for the perspective from the smaller cities and towns, this is more different. For example in the district town of Léva/Levice, situated on the traditional Hungarian-Slovak ethnical border in Southern Slovakia, we find a large number of Hungarian and Slovak intellectuals and writers. The Hungarian writer Géza Féja wrote about the city a very interesting book in the genre of sociography. After thirty years the Slovak Anton Hykisch also wrote his own novel about the town. The perspective viewed from the southern cities and regions is very original in the novels of Lajos Grendel, a Hungarian writer living in Slovakia as a member of an ethnical minority. Grendel has created the topos of New Hont in literature. The New Hont is the fiction of the marginalized small town on the periphery of global history with mixed population. The New Hont is not an exotic place from the point of view of the mainstream Slovak and Hungarian national cultures, but the author has used the methods of magical realism. His novels are popular among both the Hungarian and Slovak readers.

Univerzita J. Selyeho - Selye János Egyetem
Pedagógická fakulta - Tanárképző Kar
Bratislavská cesta 3322
SK-945 01 Komárno
www.ujs.sk

Halász Iván
Dél-Szlovákia az irodalomban
(Sztereotípiák és interetnikus összefüggések)

Ivan Halász
Južné Slovensko v literatúre
(Stereotypy a interetnické súvislosti)

Recenzenti / Szakmai lektorok:
Prof. PhDr. Tibor Žilka, DrSc.
Prof. PhDr. Peter Káša, CSc.

Redaktor / Szerkesztő:
Keserű József

Jazyková korektúra / Nyelvi korektúra:
PaedDr. Eva Győriová Baková

Tlačová príprava / Nyomdai előkészítés: TAMM - Téglás Attila
Tlačiareň / Nyomda: Grafis Média, s.r.o.
Vydavateľ / Kiadó: Univerzita J. Selyeho, Selye János Egyetem
Počet výtlačkov / Példányszám: 200
Rok vydania / Kiadás éve: 2018
Prvé vydanie / Első kiadás

Publikácia je nepredajná / Kereskedelmi forgalomba nem kerül

ISBN 978-80-8122-279-5